Гійом Левассер де БОПЛАН

ОПИС УКРАЇНИ

Проспер МЕРІМЕ

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Гійом Левассер де Боплан

ОПИС УКРАЇНИ

*

Проспер Меріме

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ ТА ЇХНІ ОСТАННІ ГЕТЬМАНИ

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1990

ББК
Б81

Твори, що ввійшли до книги,— визначне явище у світовій україністиці. Праця Боплана, французького інженера XVII ст., тривалий час була єдиним, найавторитетнішим джерелом пізнання героїчної історії запорізького козацтва, звичаїв українців, флори та фауни краю. Пропоновані твори П. Меріме — унікальне свідчення українознавчих зацікавлень класика французької літератури. У них письменник виступає як сумлінний науковець, психолог, історик.

Произведения, которые вошли в книгу,— выдающееся явление в мировой украинистике. Работа Боплана, французского инженера XVII ст., длительное время была единственным, самым авторитетным источником познания героической истории запорожского казачества, обычаев украинцев, флоры и фауны края. Предлагаемые произведения П. Мериме — уникальное свидетельство украиноведческой заинтересованности классика французской литературы. В них писатель выступает как добросовестный ученый, психолог, историк.

Переклад з французької, примітки та передмова
ЯРЕМИ КРАВЦЯ

Редактор
О. М. КОЗАКЕВИЧ

Б $\frac{4703010100-043}{М214(04)-90}$ БЗ-12-2-90

ISBN 5-7745-0300-3

«ОТ ДЕ, ЛЮДЕ, НАША СЛАВА...»

Більше двохсот років розділяє унікальні праці про українське козацтво — «Опис України» (1650) Гійома Левассера де Боплана і «Українські козаки та їхні останні гетьмани» (1854) Проспера Меріме.

Перша з'явилася в той час, коли на Україні клекотала національно-визвольна боротьба під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, а на сторінках західноєвропейських газет друкувалися інколи суперечливі повідомлення про події в далекому загадковому краї.

Книга безпосереднього свідка воєнних подій на Україні інженера та картографа Г. Л. де Боплана (1600—1673) впродовж багатьох десятиліть, як і «Історія війни проти Польщі» П'єра Шевальє, була єдиним авторитетним науковим джерелом, до якого не раз зверталися дослідники минувшини України. 1660 року друге видання твору Боплана рекламується на сторінках газети «Mercure de France» під рубрикою «Цікаві книги» як видання, «що його слід читати нині, коли йде війна на Україні»; через два роки «Journal des Savants» називає «Опис України» «корисною книгою, що трактує цікаві і не відомі досі речі». Працю Боплана читають учені Блонд, Буйо, Гассенді, Гензіус, Дюпуї — засновники і перші члени Французької Академії. Дослідники стверджують, що це видання зустрічалося в книгозбірнях поважних науковців та видатних політичних діячів Франції — вчених Босюе і Декарта, короля Людовіка XIV та його міністра закордонних справ, Вольтера і Фуке, імператора Наполеона та вченого Елізе Реклю, коли той на вигнанні «готував свій велетенський твір, де так добре описав Україну».

Посилання на твір та карти Боплана — це неодмінний компонент багатьох історичних та наукових праць, особливо тих, у яких йдеться про визвольну війну українського народу проти польської шляхти, про життя запорізьких козаків та українського селянства.

До першого російського видання «Опису України» (1832) звертався Дмитро Яворницький, автор монументальної «Історії запорізьких козаків», коли працював над розділами, в яких ішлося про гідрографію, флору та фауну запорізького краю. Вчений цитує великі уривки про навалу саранчі, дошкульні морози на Україні, опираючись на свідчення Боплана. Він називає їх «цікавими описами», а про їх автора каже, що той є «балакучим, хоч не завжди точним і правдивим».

Уважним читачем праці французького інженера був Михайло Драгоманов. Він студіював руанське видання 1660 року і в своєму дослідженні «Козаки» (Львів, 1906) назвав цю книгу цінним твором. Окремі фрагменти з «Опису України» видатний учений використав у праці «Про українських козаків, татар та турків», уперше надрукованій у 1876 році в Києві. У розділі «Про українських козаків» Михайло Драгоманов виклав ті фрагменти Бопланової праці, у яких розповідалося про напади турецьких галер на козацькі човни, а також про уміння запорожців атакувати кораблі бусурманів. Це були перші спроби передати українською мовою текст «Опису України», який на той час уже перекладався англійською, німецькою, польською і російською мовами.

Уривки з книги Боплана подавав у своєму дослідженні «Культурные переживания» («Киевская старина», 1890) український вчений-етнограф Микола Сумцов — зокрема про нашестя саранчі.

«Основним джерелом пізнання комунікаційної сітки XVII в.» визнавав карти Г. Л. де Боплана відомий історик Іван Крип'якевич, який широко використав 12 карт французького інженера та уривки з його праці у розділі «Українські дороги в половині XVII в.» своєї «Студії над державою Богдана Хмельницького» (ЗНТШ, Т. CXLIV—CXLV. С. 125—140).

Книга Боплана привернула увагу багатьох письменників. Її, безперечно, знав Т. Г. Шевченко. Дослідники творчості Миколи Гоголя зазначають, що письменник широко використовував літописи та історичні твори, зокрема книгу Боплана, коли працював над першим варіантом повісті «Тарас Бульба»; згодом автор підсилив фольклорну основу твору, звернувшись до українських народних дум та пісень. Відомо, що серед статей і нотаток М. Гоголя збереглися «Заметки при чтении «Описания Украины» Г. Боплана». Варто зазначити, що у сценарії документального фільму «М. Гоголь» (1946) письменник Юрій Яновський показує на робочому столі Миколи Гоголя працю французького інженера поряд з іншими історичними документами.

Екзотичну постать Боплана зустрічаємо в романі Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Про використання «Опису України» як джерела для ознайомлення читача з «типовими особливостями епохи, ситуації, особистостей» писала 1890 р. на сторінках «Киевской старины» О. Рогова, авторка повісті «Син гетьмана». Того ж року цей твір письменниці друкувався в «Киевской старине».

Та, мабуть, найповніше використав постать Боплана у химерному романі «Козацькому роду — нема переводу» Олександр Ільченко. Розмовляючи з Пилипом (Філіпом Сганарелем), небожем Боплана, козак Мамай бачить, що той загортає у червоний шмат шовку три-чотири книжки. «Що там у тебе?» — спитав Мамай. «П'єра Корнеля «Сід», Сореля «Франсіон», український словник вашого Памви Беринди та книга одного француза «Опис України»...

І він простяг Мамаєві ту книгу, «Опис України», видану в Руані.

Мамай схопив її, присунувся до вогнища, де закипав куліш, але побачити нічого вже не міг і, пригорнувши ту книжку до серця, сидів і мовчав.

Мамай дивився на молодика, котрий так дуже схожий був на самого Боплана: чи не син? — і йому хотілося спитати, але зараз не мав сили говорити, бо охопили мислі про давнє

побратимство з тим французьким дворянином, непосидючим нормандцем, інженером-будівником, що прожив на Україні років сімнадцять-вісімнадцять, вивчаючи, спостерігаючи, складаючи перші докладні карти просторів України, записуючи й змальовуючи те, що бачив у нашій козацькій стороні, яка за кільканадцять літ прикипіла до щирого серця французові.

Але... той веселий і моторний руанець був вірним слугою не народові нашому, а польським королям, будував на Вкраїні фортеці, котрі мали захистити володарів Польщі не тільки від наскоків кримчаків та ногайців, а й від повстань народу українського, який раз по раз намагався скинути шляхетське ярмо,— від небезпечного сусідства Січі Запорізької, що про неї слава йшла по всій Європі».

Використовуючи право на вигадку і фантазію в цьому химерному романі, письменник розповідає про небожа Боплана, сина його рідної сестри, доля якого переплелася з українською дівчиною Кармелою Подолянкою: «...його рідний дядечко, Гійом де Боплан, незадовго до скону свого мав намір повернутися на Вкраїну і хотів Філіппа, небожа, взяти з собою туди, і вчив його цієї милозвучної мови».

Письменник ще кілька разів звертається до тієї колоритної постаті. Боплан виступає в творі центральною фігурою: ця людина не лише збудувала дві фортеці, що замикали виходи з Калинової Долини, «в якій затишно лежало місто Мирослав, хутори, села, поле, сади, городи, діброви та гаї», але й подарувала козаку Мамаєві «малюнок великого і преславного полкового міста, нареченого од віків Мирославом».

З поданих уривків бачимо, що О. Ільченко в цьому романі використав звернення Боплана до Яна II Казимира, яким французький інженер сподівався привернути увагу короля до своєї праці, зокрема до карт, і одержати обіцяну попереднім королем грошову винагороду.

Чи залишив Г. Л. де Боплан ще якісь матеріали про нашу землю, крім свого «Опису України» та славнозвісних карт? Цього поки що не знаємо. Однак інтригує примітка, яку подав у своїх поясненнях до російського перекладу видання

праці Боплана 1901 року професор Київського університету В. К. Ляскоронський: «Лейпцігський книгар Гирземан повідомив, що до Бопланового «Опису» було додано тогочасний манускрипт «discours de cosaques» («словник козаків»). Ось що він каже про той манускрипт: «У кінці цього рідкісного видання є рукопис обсягом 37 сторінок. Останній за своєю мовою відноситься, здається, до 1600—1650 років і, очевидно, складений і написаний Бопланом. У «Мандрівках по Росії» Аделунга я не знаходжу про це згадки; він, певно, зберігся в першому виданні твору «Екслібрис мадам де ля Борд» (див. «Каталог Карла Гирземана»). На жаль, ми не мали змоги бачити ту цікаву працю».

Нова хвиля зацікавлення працею Боплана припадає на 10—20-ті роки нашого століття. Саме в 1913 році в журналі «Ілюстрована Україна» (ч. 8) подавалися невеликі фрагменти з «Опису України» під назвою «Великодні звичаї в давніх часах». Перекладач уривку, що сховався за криптонімом К., вмістив коротку довідку про французького інженера, в якій називав його книжку «славною працею». Цінний матеріал для пізнання постаті Боплана знаходимо в статті українського історика і літературознавця Ілька Борщака, написаній з нагоди 250-ї річниці з дня смерті автора «Опису України». З неї довідуємося, що, покинувши Україну, Боплан якийсь час проживав у Гданську, де займався гравіюванням карти України. Там же ж спілкувався із славнозвісним астрономом Говеліусом — йому згодом надіслав книжку, «яка трактує про найшляхетніші і найвизначніші речі українських земель»*. З дослідження Ілька Борщака дізнаємось, що він (Борщак) «закінчує... переклад Боплана на українську мову». На жаль, ми досі не знаємо, чи вдалося вченому завершити і надрукувати свій переклад «Опису України».

---

* Борщак І. Гійом Левассер де Боплан. Літопис політики, письменства і мистецтва. Берлін: Українське слово, 1924. Кн. 1. С. 8—10. Див. також: Ісаєвич Я. Боплан і його «Опис України...» //Жовтень, 1981. № 4. С. 52—53; Вавричин М. Карти України Гійома Левассера де Боплана. // Там же. С. 89—95.

Окремі уривки з твору Боплана друкувалися і в книзі В. Кордта, відомого історика та картографа. У ній автор розповідає про чужоземних мандрівників, які відвідували Східну Європу в IX—XVIII ст., подає фрагменти із вступної частини «Опису України» (видання 1660 року) — присвята автора королеві, звернення видавця до читача. Згадуючи про переклади книжки французького інженера, В. Кордт зауважує, що перший (неповний) переклад цього твору російською мовою з'явився ще 1825 року в XV т. «Северного архива» під назвою «О Крыме и украинских казаках XVII в.». Окремими виданнями російською мовою «Опис України» Г. Л. де Боплана виходив у 1832, 1896 і 1901 роках. Новий, перевірений за французьким оригіналом і дещо скорочений російський переклад цього твору маємо у збірнику, виданому «Молодой гвардией» (М., 1985) під редакцією доктора історичних наук Я. Д. Ісаєвича, куди ввійшли також повість М. Гоголя «Тарас Бульба» та «Мальви» Р. Іваничука. Українською мовою «Опис України» вперше друкувався частково (без розділу про елекції короля та звичаї польської шляхти) в журналі «Жовтень» (1981, № 4) у перекладі автора цієї вступної статті.

Українські дослідження Проспера Меріме (1803—1870) про запорізьке козацтво — «Українські козаки та їхні останні гетьмани» і «Богдан Хмельницький» — прийшли до французького читача тоді, коли в західноєвропейських науковців пробудився інтерес до слов'янського фольклору, культури та історії. Перший твір-есе друкувався у трьох червневих випусках журналу «Le Moniteur universel‘ (1854). У 1855 році його опубліковано в збірнику статей П. Меріме «Історичні та літературні нариси» (Париж).

Проспер Меріме залишив мало свідчень про свої письменницькі зацікавлення, плани; не любив відкривати секретів творчої лабораторії. В листах до друзів та знайомих бачимо його як науковця-історика або ж археолога: в них — цілі сторінки захоплюючих описів різних місцевостей, розповідей про архітектурні та культурні цінності. І лише побіжно згадуються його теоретичні засади чи погляди. Та в цих листах найбільше

проявляється душа Меріме — щирого, довірливого, співчутливого.

Вивчення ним історії запорізького козацтва почалося після ознайомлення із слов'янським фольклором. До речі, письменник досліджував його (історичні та етнографічні матеріали, пов'язані особливо з життям західних слов'ян) впродовж усього життя. П. Меріме береться за вивчення, а потім і за переклад творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва, Марка Вовчка та інших художників слова. Ще в 1868 році Меріме друкує дві статті про Пушкіна, а в 1869 році перекладає оповідання Тургенєва. З останнім він інтенсивно листується до кінця життя.

Як учений-історик і письменник, Меріме ще змолоду шукав видатної особистості, яка могла б стати в центрі його художнього твору чи наукового дослідження. В одному з листів (1822 р.) початкуючого письменника читаємо: «...Для того, щоб драматичний твір викликав зацікавлення, в ньому слід змалювати видатну особистість». Цю думку повторив далеко пізніше (через сорок років), говорячи про Вальтера Скотта, який у своїх творах «інколи викривляє історичну істину і збіднює великий характер...». Меріме додавав: «Я розумію історичний роман зовсім інакше. Історичний роман повинен дати оцінку всім відомим фактам, вчинкам великих людей...». Сенс людських вчинків,— твердив він,— розкривається лише «в контексті епохи, в її часових, етичних і соціальних параметрах». Зразок сильної особистості Меріме знайшов саме в постаті Богдана Хмельницького.

Своїй обізнаності з життям України (XVII ст.) французький письменник завдячує С. О. Соболевському та І. С. Тургенєву, з якими дружив. Соболевський був обдарованою і високоосвіченою людиною, знав усі європейські мови; через політичну «неблагонадійність» (зв'язки з декабристами, Пушкіним, Міцкевичем) йому не вдалося здобути університетську освіту. Зайнявшись комерційною діяльністю, він, однак, не поривав зв'язків з літературним світом, ученими-фольклористами. Меріме називав його своїм «великим учителем». Як свід-

чать очевидці, французький письменник супроводжував Соболевського під час його першого перебування в Парижі 1830 року. Між ними зав'язується жваве листування, що торкалося різних проблем тогочасної російської літератури. За свідченням критиків, особливо плодотворним це знайомство було з листопада 1849 до березня 1850 року, коли Соболевський майже не виїздив з Парижа. У серпні 1850 року Меріме пише одній із своїх знайомих — Лагрене, що працює над історією Лжедмитрія, а в жовтні 1852 року повідомляє Соболевського: «З великим задоволенням прочитав записки Жолкевського». В тому ж листі додає: «Пишете мені про історичні та археологічні праці. Повідомте мені ласкаво назви нових книг». Варто згадати ще один лист П. Меріме, написаний у серпні 1849 року до Соболевського: «Мені розповідали про збірку дуже цікавих народних віршів; пришліть мені вірші ваших селян». Отже, можна погодитись з думкою А. Виноградова, автора праці «Мериме в письмах к Соболевскому» (М., 1928), що саме Соболевський, ровесник П. Меріме, людина добре обізнана з бібліографією найважливіших літературних та історичних праць, «втягнув Меріме в пошуки старих розповідей європейських письменників про Росію». Вивчаючи їх, він пізнавав і історію України.

Дослідження «Українські козаки та їхні останні гетьмани» Меріме друкував за кілька років до появи праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький» на сторінках журналу «Отечественные записки». Маючи великий досвід роботи з історичними джерелами (1835 року письменник уперше заявив про себе як про солідного науковця-історика статтею про Генрі де Гіза), Меріме фахово, методично виклав історичні події, раціонально використавши багату наукову інформацію. «Історія, на мою думку,— писав він,— не повинна обмежуватися лише переказом політичних подій, вона повинна, крім того, фіксувати факти, що допомагають пізнавати звичаї і характери людей давніх часів». Ось чому в його українознавчих працях, особливо в есе «Богдан Хмельницький», зустрічаємо і переказ різноманітних легенд, колоритних деталей, які служать фоном для

певного часу або ж глибоко характеризують той чи інший персонаж. Дослідники творчості Меріме розглядають його працю «Українські козаки та їхні останні гетьмани» як своєрідну підготовку до есе «Богдан Хмельницький», що друкувалося 1863 року на сторінках паризького наукового місячника «Journal des Savants», а згодом, 1865 року, з'явилося окремим, вже белетризованим виданням. У ньому використано окремі матеріали попередньої праці, зокрема про Богдана Хмельницького, внесено необхідні виправлення та уточнення.

Перша українознавча стаття Меріме з'явилася після його ознайомлення з багатьма історичними джерелами (серед них — вітчизняні і зарубіжні). Про це свідчать дослідники творчості письменника. Йому були відомі історичні праці М. Карамзіна, М. Устрялова, архівні матеріали, мемуарна література, руські літописи та польські хроніки. Безперечно, найвагоміше місце серед них належало «Описові України...» Боплана, «Історії війни козаків проти Польщі» Шевальє, а також праці «Теперішній стан Російської імперії і Великого Московського князівства...» Жака Маржере, французького шукача пригод XVI ст. Останні дві праці цитувалися дуже часто. Усе це відкриває перед нами творчу лабораторію Меріме. Таку ж наукову допитливість бачимо в есе письменника про Богдана Хмельницького та Стеньку Разіна. Працюючи над цим твором, П. Меріме звертався до свого друга, дипломата Лебрена, з проханням допомогти розкрити зміст однієї козацької пісні. Меріме нічого не приймав на віру, кожний факт намагався перевірити, досліджує історичні джерела в архівах, прочитує величезну кількість книжок для того, щоб написати працю обсягом двісті сторінок, переглядає свідчення очевидців, висуває свої аргументи, працює цілеспрямовано, сумлінно, ніколи не зраджуючи своєму критичному чуттю.

Через сім років після появи «Українських козаків та їхніх останніх гетьманів» письменник знову повертається до української тематики. Дуже цінні поради йому давав Тургенєв. Російський письменник консультує свого французького друга в питаннях мови, знайомить з працею М. Костомарова «Бог-

дан Хмельницький». В листі до Соболевського (1863) Меріме повідомляв про друкування в «Journal des Savants» свого історичного есе і додавав: «Без допомоги Тургенєва я ніколи б із тим не впорався».

Робота над «Богданом Хмельницьким» захопила Меріме. В листі з Канн (від 5.XII.1862) до Жанні Дакен читаємо: «Тільки-но приїхав сюди і знов узявся за статтю про козаків, боюсь, що вона вийде дуже довга. Днями відправив у Париж другу, і це ще не остання. Забув прихопити карту Польщі. Не знаю, як пишуться польські назви, в мене є лише російська транскрипція. Якщо можна, спробуйте довідатись, чи місто, яке називається російською мовою Львов,— це те саме, що Лемберг в Галичині? Цим ви мені зробите велику послугу». А ще через кілька місяців знов писав до Ж. Дакен, рекомендуючи їй прочитати «Батьки і діти» Тургенєва, і додавав: «Сподіваюся, що змушу вас прочитати другу частину «Хмельницького». Саме тоді Меріме правив коректуру лютневої подачі свого есе*.

Про те, як поступово нагромаджувався інформативний матеріал, пов'язаний з запорізьким козацтвом і його боротьбою за волю рідного краю, свідчать ранні історичні та літературознавчі праці Меріме, зокрема стаття про М. Гоголя (1851), драматичний твір «Лжедмитрій» (1852).

У статті про Гоголя («Revue des deux mondes» (1851, т. 4) Меріме підкреслює, що в літописах та хроніках XV—XVI ст. широко відбито життя запорожців. Письменник висловлює думку про подібність між французькими флібустьєрами XVII століття і запорізькими козаками, згадує про деякі звичаї козаків. Певні мотиви цієї статті будуть згодом повторені автором у його першому українському есе. Козацькі реалії присутні і в п'єсі «Лжедмитрій», зокрема в VI сцені — «Острів запорожців на Дніпрі», в якій маємо опис січового кола, що обирає свого похідного гетьмана. У цьому творі вжито такі слова, як «козак України», «Січ», «булава», «бунчук», «похідний гетьман»,

* Див.:Купчинський О. Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» // Жовтень. 1987. № 8. С. 16—22.

причому часто-густо Меріме-історик подає додаткове тлумачення малозрозумілих французькому читачеві слів, наприклад, «Січ», «гетьман» чи «булава». Такого ж принципу автор дотримується і в наших есе — виділяє курсивом слова, що потребували чи то окремого пояснення або додаткової уваги з боку читача, чи то були запозичені з інших джерел (скажімо, з праці Боплана), де теж виділялися курсивом. Подекуди письменник зберігає їхню первинну транскрипцію, подаючи далі тлумачення слова.

Перекладаючи розвідки Меріме про українське козацтво, ми вважали за доцільне зберегти всі формальні прикмети французького тексту навіть тоді, коли письменник допускався неточностей чи похибок, скажімо, в латинському написанні вислову «скіфсько-козацька війна»; повністю збережені і авторські примітки.

Цікаво, що майже одночасно з публікацією праці «Українські козаки та їхні останні гетьмани» в згаданому нами збірнику історичних та літературних нарисів Меріме, у двотижневику «Revue des deux mondes» друкувалася рецензія письменника на французький переклад «Записок мисливця» Тургенєва. Автор статті робив екскурс в історію, розповідаючи про «маленьку запорізьку республіку», яка містилася на родючих землях і служила пристановищем для збіглих селян-кріпаків.

Хочемо звернути увагу читача на одну цікаву деталь, яка характеризує Меріме як науковця. Розповідаючи в своєму першому есе історію українського гетьмана Івана Мазепи, письменник згадує художника Ораса Верне, автора картин «Мазепа, прив'язаний до коня» та «Мазепа під умираючим конем» (1826—1827). Це не випадково: під час роботи над згаданим матеріалом полотна відомого французького баталіста виставлялися у паризькому салоні 1852 року, про що того ж таки року писав у своїх традиційних оглядах у «Revue des deux mondes» критик-мистецтвознавець Гюстав Планш. Тонкий знавець живопису, Меріме, звичайно, знайомився з картинами художника так само, як і з творами Вольтера і Байрона, в яких писалося про Мазепу.

Праці Меріме з історії українського народу справили велике враження на його співвітчизників: вони викликали великий інтерес французьких учених-фольклористів, істориків та літературознавців до України в 70-х роках XIX століття. Відомо, що під впливом дослідження Меріме французький Сенат 1869 року прийняв рішення про впровадження у школах Франції курсу історії України. Двадцять років опісля французький поет Деруляд звернувся до есе «Богдан Хмельницький» і, як писала газета «Зоря» (1889, ч. 10), «скомпонував по ній драму «Гетьман», в якій вперше з'явилися на сцені наші земляки-запорожці». В кінці минулого століття французький белетрист Сильвестр Арман і письменник Маро створюють п'єсу «Козаки», взявши за основу повість М. Гоголя «Тарас Бульба».

Глибокі, науково обгрунтовані твори класика французької літератури були особливо потрібні в той час, коли, як зазначала газета «Зоря Галицька» (1850, ч. 31), «деякі іноземці неправильно подавали козаччину і Хмельницького, називали їх розбійниками». Благородну діяльність видатного французького письменника високо оцінили українські літератори кінця минулого століття. В огляді праць французьких авторів про Україну (1893) відомий вчений-етнограф В. Горленко назвав Меріме «одним з найбільш освічених письменників Франції», а його дослідження «Козаки давніх часів» — «майстерно написаною книгою». Історичні твори Меріме високо оцінювали і його біографи. В одній із перших літературознавчих статей про письменника критик Гюстав Планш називав картини з життя запорожців «гідними найвидатніших майстрів». І додавав, що перша частина розповіді про Лжедмитрія із «Сцен з історії» варта найвищої похвали, бо в ній є сторінки, які «без вагання можна порівняти з найвизначнішими творами драматичної поезії» («Revue des deux mondes», 1854, т. 7).

Звичайно, як це часто буває в літературному житті, письменник і його твори зазнають то великих злетів, то несправедливого забуття. Про історичні розвідки Меріме були й інші судження. Іпполіт Тен, наприклад, вважав, що ці твори позбавлені душі та запалу, бо в них письменник подавав лише фактичний

матеріал. Сучасний французький літературознавець А. Біллі у монографії про письменника (Париж, 1959) каже, що Проспер Меріме «писав про речі, які надто мало цікавили широкого французького читача». Автор поки що єдиної української розвідки про класика французької літератури Ю. Янковський твердить: «...Присвячені Росії та Україні праці Меріме-історика нині, звичайно, втратили своє колишнє значення».*

Дозволимо заперечити ці твердження словами літературознавця Огюстена Філона: «Козаки давніх часів» займають у його творчості дуже почесне місце; жоден з його наступних творів не має такої літературної привабливості» (монографія «Меріме», Париж, 1922). Подібні думки висловив і літературознавець П'єр Траар у своїй чотиритомній біографії Меріме (Париж, 1926—1930). І ось найновіше дослідження творчості Меріме (Париж, 1982). Його автор — Жан Фрест'є вважає працю «Богдан Хмельницький» часткою творчого життя письменника.

Те, що зробив Проспер Меріме для возвеличення запорізького козацтва у Франції, має неабияке значення для поступування дальшої українознавчої науки у франкомовних країнах. Через кілька років після появи «Богдана Хмельницького» Проспера Меріме друкуватимуться дослідження Альфреда Рамбо про Остапа Вересая, Еміля Дюрана про Тараса Шевченка; читатиме свій лекційний курс про Кобзаря професор Луї Леже; 1902 року пропонуватимуться зразки українського фольклору в знаменитому паризькому видавництві; захоплені виступами Михайла Грушевського в Парижі 1903 року, професори Школи живих східних мов висловлять бажання «при викладанні російської мови присвятити один семестр і українській мові». 1912 року в Парижі буде видано збірник, присвячений Україні, її історичному минулому, культурному життю, народним звичаям, мистецтву та архітектурі. Видання, натхненником і редактором якого був М. Грушевський, викличе великий інтерес у парижан. «Взагалі можна помітити,— зазначалося в

---

* Янковський Ю. Проспер Меріме. Життя і творчість. К., 1976. С. 105.

«Літературно-науковому вістнику» (1913, кн. 5), що великий Париж зацікавився Україною, про її літературу робляться відчити, промови, пісня українська лунає по паризьких салонах й концертах. Аннали, присвячені Україні, розійшлися за один місяць, й преса Європи звернула увагу на ненормальне становище нашої нації» (С. 380).

На зорі глибоких українознавчих досліджень у франкомовних країнах стояв видатний французький письменник Проспер Меріме, однодумець та послідовник «українського козака» Г. Л. де Боплана, людина дивних звичок та симпатій, яка за холодним та байдужим виглядом ховала невситиме бажання осмислювати й вивчати історичну минувшину нашого народу.

* * *

Висловлюю щиру вдячність докторові історичних наук Ярославові Ісаєвичу та кандидатові філологічних наук Олегові Купчинському за велику допомогу під час опрацювання цих творів; водночас дякуємо добродієві Степану Костюкові, завідуючому відділом мистецтв Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника, за фахові поради і надану можливість скористатися з фондів відділу для ілюстрування книжки.

м. Львів *ЯРЕМА КРАВЕЦЬ*

ГІЙОМ ЛЕВАССЕР ДЕ БОПЛАН

ОПИС УКРАЇНИ, КІЛЬКОХ ПРОВІНЦІЙ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО, ЩО ТЯГНУТЬСЯ ВІД КОРДОНІВ МОСКОВІЇ ДО ГРАНИЦЬ ТРАНСІЛЬВАНІЇ, РАЗОМ З ЇХНІМИ ЗВИЧАЯМИ, СПОСОБОМ ЖИТТЯ І ВЕДЕННЯ ВОЄН

Найсвітлішому і наймогутнішому государеві Янові Казимиру, ласкою божою королю польському, великому князеві литовському, руському, прусському, мазовецькому, жмудському, лівонському, наслідному королю шведському, готському і вандальському.

Сір,

неосяжні простори, які нині відділяють мене од Ваших володінь, навіть своєю обширністю не годні перешкодити виторові мого розуму схилитися до стіп Вашої Величності; літа, що сплили відтоді, як я сюди вернувся, не зменшили ревності, з якою я служив Вашій Величності і з

якою час від часу продовжую накреслювати деякі праці, що можуть принести задоволення Вашому розумові і дати корисну розраду Вашим очам. Щоб запевнити Вас у цьому дійовими вчинками, а не порожніми словами, беру на себе сміливість з найсмиреннішою покірністю і глибокою повагою офірувати Вашій найсвітлішій Величності опис великої прикордонної України, що лежить між Московією і Трансільванією, яку Ваші попередники завоювали п'ятдесят років тому і обширні землі якої стали настільки родючими, наскільки пустельними колись були.*

*Це нове королівство за короткий час дуже розширилося завдяки доблесті і досвідові великого та незрівнянного Конецпольського**, каштеляна краківського, коронного гетьмана Ваших військ, мужність якого завжди поєднувалася з такою великою розсудливістю, що навіть із найбільш небезпечних сутичок він виходив переможцем.*

*Про це можу говорити з цілковитою впевненістю, оскільки був їх очевидцем упродовж сімнадцяти років, коли мав честь перебувати на службі у двох останніх покійних королів — батька і брата Вашої Світлості. У ті часи я заклав понад п'ятдесят великих слобід***,що стали немовби колоніями, які за короткий час, завдяки збільшенню нових забудов, перетворилися на більш як тисячу селищ. Щиро вболіваючи за добробут Вашої держави, населення тих слобід відсунуло далеко вперед кордони земель і так ревно взялося обробляти здобуті неродючі землі, що нині завдя-*

---

* Під прикордонною Україною автор мав на увазі території, які на початку XVII ст. (після приєднання до Речі Посполитої Чернігівщини) опинилися під владою шляхетської Польщі.

** Конецпольський Станіслав (1591—1646) — великий коронний гетьман (з 1623 р.), очолював польські шляхетські війська на Україні. Ініціатор спорудження фортеці Кодак.

*** Заснування слобод особливо зросло в 30—40-ві рр. XVII ст. як вимушена поступка з боку панів на користь селян. В слободах селяни протягом кількох років могли вести вільне господарство, звільнялися тривалий час від оподаткування.

*ки їхній неймовірній родючості звідти пливуть найбільші прибутки для Вашого королівства.**

Ця новозавойована земля є непоборною твердинею проти військової могутності турків і підступних нападів татар, міцною перепоною, здатною зупинити їхні часті руйнівні набіги; той ворог страшенно здивувався, зустрівши у провінції, яка була тереном для переможного походу його війська, нездоланну причину своєї ганьби, а також і свого занепаду.

*Саме на цій топографічній карті*** Ви зможете за якийсь мент зусібіч оглянути обширну українську землю, володіння якою для Вас є і славним, і корисним, і з самого розташування судити про її значимість. Як стверджують політики і державці, Ви, як ніколи, прагнете продовжувати цей величний задум, завершення якого може ознаменуватися ще однією перлиною в коштовному оздобленні корони Вашої Королівської Світлості.*

Міг би ще багато про це говорити, та бачу, що розумніше буде замовчати, бо допускаю, що корисними порадами можу настановити ворогів Вашої Світлості, які неодмінно цим скористаються, завдавши Вам шкоди.

Отож, закінчуючи, скажу Вашій Світлості, що той славний військовий і державний чоловік, непереможний Конецпольський, визнавши мою старанність і терпіння, з яким я складав цю карту, був такий ласкавий сповістити про це покійного короля, а його Світлість схильна була удостоїти

---

* Твердження Боплана про те, що «населення тих слобод відсунуло далеко вперед кордони земель», не слід розуміти дослівно, оскільки це випливало з широкоприйнятої версії в польській історіографії про те, що заселення українських земель такими магнатами, як Вишневецький, Калиновський, Потоцький, Конецпольський, започаткувало колонізацію безлюдних досі просторів на Задніпров'ї та Уманщині.

** «Опис України» Боплан доповнив картографічними працями, присвяченими зображенню українських земель. Зокрема, в другому прижиттєвому виданні подавалася Генеральна карта України і карта Кримського півострова.

мене значної винагороди, однак разом з його кончиною зійшли в могилу і мої надії.

Та врешті велична Ваша слава начебто знову їх воскресила, сповіщаючи, що не менше од своїх згаслих попередників Ви огортаєте любов'ю осіб заслужених, а Ваша доброчинність ніколи не оминає тих, хто зробив для Вас якусь корисну послугу. Тому смію вірити, що Ваша Світлість, володіючи не тільки давніми польськими землями, але й цією великою українською провінцією, до придбання якої я багато спричинився, здійснить добру волю, яку покійний король, брат Вашої Світлості, справедливо виявляв до мене, і поблажливо сприйме цей дарунок сповненого безмежної поваги до Ваших діянь, щасливого повік називатися найпокірнішим, найсмиреннішим і найвірнішим слугою Вашої королівської Величності Гійома Левассера де Боплана.

ДО ЧИТАЧІВ

Панове! Я не пропоную вам карту, складену за чужими описами чи розповідями, а карту, яку я склав особисто внаслідок точних вимірів, що проводив у всіх закутках тієї землі, яка на ній зображена. Це повинно переконати Вас як у правдивості, так і в об'єктивності моєї розповіді. Брак вільного часу при виконанні відповідальних доручень під час воєнних дій у тім краю змусив мене витратити майже вісім років, щоб завершити цю роботу, бо лише принагідно я міг працювати над нею.

Отож насолоджуйтесь у вільні хвилини плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну й дивовижну країну, більша частина якої лише за моїх часів заселялася і забудовувалася містами та фортецями, креслення яких я складав власноручно. Буду вельми щасливий, якщо ви задовольните при цьому свою справедливу цікавість.*

---

* Перебуваючи на Україні, Боплан зводив фортеці, укріплення, проектував палаци; зокрема будував фортеці в Бродах, Кременчуці, Кодаку, Новгороді-Сіверському тощо.

ЧИТАЧЕВІ ОД КНИГОВИДАВЦЯ

Дорогий читачу! Минуло десять років відтоді, як автор цієї книжки попрохав мене видрукувати сто примірників, які згодом подарував лише своїм друзям. Оскільки багато осіб, прочитавши книжку, повважали її не тільки приємною, але й дуже прихильно про неї відгукнулися, мовляв, вона заслуговує і другого, повнішого видання, я подумав, що не завдам нікому шкоди і задовільню їхню цікавість, якщо книжку передрукую більш широко. Мусив, отже, настійливо благати автора цієї праці дати мені ще якісь свої подібні розвідки, якщо їх пам'ятає. Він залюбки це зробив, шкодуючи, однак, що не може сповнити обіцянку, дану в попередньому виданні щодо загальної карти Польщі з рисунками людей, диких тварин, рослин та інших диковин, які бачимо і стрічаємо в тих краях. Смерть гравіювальника Гійома Гондіуса, з чиєю допомогою він виготовляв усі дощечки, які польський король одержав від вдови покійного, позбавила автора тієї можливості. Відтоді автор не мав про них жодної звістки, оскільки всі ці гарні відомості перетворилися в прах, завдавши великої шкоди загалові, який мав би від цього надзвичайно велике задоволення.

ОПИС УКРАЇНИ І РІКИ БОРИСФЕН*, ЗВАНОЇ В НАРОДІ НІПР ЧИ ДНІПР, ОД КИЄВА ДО МОРЯ, В ЯКЕ ЦЯ РІКА ВПАДАЄ

Київ, званий колись Кізовією**, був одним із найдавніших міст Європи; ще нині це засвідчують пам'ятки старовини, висота й ширина міських укріплень, глибина оборонних ровів, руїни його храмів, численні старовинні гробниці колишніх князів. З цих храмів залишилося лише два на згадку про минулі часи — Софійський та Михайлівський. Решта лежить у руїнах, як от собор Святого Василя, стіни якого заввишки 5 чи 6 стіп, зроблені з алебастру, зберігають грецькі написи понад тисяча чотирьохсотлітньої давності***. Вони майже стерлися у своїй ветхості. В руїнах храмів ще донині збереглися гробниці багатьох князів.

Софійський та Михайлівський храми відбудовані на давній взірець. Перший з них має гарний фасад і милує око, звідки б не розглядав собор; стіни його оздоблені постатями та малюнками з історії, виконаними мозаїкою, тобто з дрібненьких різнобарвних камінців, які сяють, наче скло, й укладені так майстерно, що важко розрізнити, чи це

* Борисфен — старовинна назва Дніпра; впродовж багатьох століть вона вживалася в римській і західноєвропейській історичній літературі. Саме в такому звучанні ця назва перейшла до Боплана.

** Подана Бопланом назва Кізовія (Kisovie) взята автором з якогось невідомого джерела або надрукована з помилкою. В середньовічних пам'ятках саме така форма є невідомою і етимологічно не тлумачиться.

*** Дерев'яна церква Василя була споруджена Володимиром Святославовичем (за переказом, на тому місці, де були фігури Перуна та інших язичницьких богів). 1183 року, за князя Святослава Всеволодовича, на тому місці була споруджена мурована церква.

витвір живопису, чи ткацтва. Склепіння зроблене з глиняних горщиків, наповнених гіпсом і ним скріплених між собою. У храмі зберігаються гробниці кількох князів, тут є резиденція архімандрита.

Це давнє місто розмістилося на плато, що займає верх гори; з одного боку вона панує над навколишньою рівниною, а з другого — здіймається над Борисфеном, який омиває її підніжжя своєю течією. Між горою і Борисфеном лежить новий Київ — тепер досить слабо заселене місто, що має не більше 5 чи 6 тисяч мешканців. Уздовж за течією місто тягнеться на 4 тисячі кроків, а від Борисфена до гори сягає на 3 тисячі кроків. Місто захищене глибоким оборонним ровом завширшки 25 стіп і має трикутну форму, довкола нього зведена дерев'яна оборонна стіна з дерев'яними вежами: міський замок височить на верхів'ї гори*, він панує над нижнім містом (Подолом), однак лежить нижче давнього Києва.

Католики в цьому місті мають чотири храми: Кафедральний, Домініканський на ринковій площі, Бернардинський під горою і Єзуїтський, зведений недавно між Бернардинським собором і рікою. Православні мають близько десяти храмів, вони їх називають церквами; одна з них стоїть біля магістрату. При ній є Університет або Академія**. Вони цей храм називають Братською церквою; ще один храм побудований біля підніжжя замку і, якщо пам'ять мені не зраджує, названий цей храм церквою Святого Миколая; інші ж церкви порозкидані по цілому місту, і тепер не пригадую точно їхніх назв.

Місто має три гарні вулиці, а всі інші нерівні, покручені, поплутані, як у лабіринті; воно ніби поділене на два міста — перше називається єпископським і включає Кафедральний собор; друге — міщанське, у ньому є три інші храми — ка-

---

* Замкова гора, або Киселівка.

** Києво-Могилянський колегіум офіційно отримав права академії (вищого навчального закладу) щойно в 1701 р.

толицькі й православні. Місто провадить широку торгівлю; основним крамом є збіжжя, хутра, віск, мед, сало, солена риба тощо.

Київ має свого єпископа, воєводу, каштеляна, старосту і городничого. Місто ділиться на частини, що підлягають чотирьом судам — єпископському, воєводському або старостинському, війтівському і четвертому — лавників або консулів.

Житла будуються на московський кшталт, усі на одному рівні, досить низькі, рідко коли перевищують один поверх. Використовуються тут світильники, зроблені із просмолених скалок; ті скалки такі дешеві, що за два динари можна купити більше, ніж потрібно навіть на найдовшу зимову ніч. На базарах продають димарі для печей; у нас це викликало б сміх так само, як спосіб приготування у них м'ясних страв, їхні весілля та інші церемонії, про що говоритимемо далі. Однак саме звідсіль пішов той благородний люд, який називається нині запорізькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселює різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях. Налічуючи приблизно 120 тисяч людей, звичних до війни, вони готові за якихось вісім днів приготуватися до виконання будь-якого розпорядження, що йде від імені короля. Це люди, які часто, майже щороку, здійснюють наскоки на Евксінський Понт*, завдаючи великої шкоди туркам. Не раз вони спустошували Крим, який належить татарам, руйнували Анатолію, здобували Трапезунд і навіть доходили до гирла Чорного моря, за три милі від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем; а потім верталися з багатою здобиччю і полоненими, переважно дітьми. Вони тримали їх біля себе для різних послуг або ж дарували можновладцям свого краю, бо ніколи не лишають собі літніх людей, хіба що вважають їх настільки багатими, що можуть сподіватись на якийсь викуп. У такі

* Евксінський Понт — давньогрецька назва Чорного моря, дослівно «Гостинне море».

походи збирається не більше 5—10 тисяч козаків; вони на диво щасливо перетинають море у своїх невеликих власноручно змайстрованих човнах. Трохи згодом опишу, як ці судна виглядають і як їх будують.

ПРО ТЕ, ЯКИМИ РЕМЕСЛАМИ ЗАЙМАЮТЬСЯ КОЗАКИ

Оповівши про доблесть козаків, доречно буде сказати про їхні звичаї і заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох. Їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо. Нема серед них жодного, незалежно від віку, статі чи становища, хто б не хотів перевершити свого товариша у вмінні пити й гуляти. Нема також серед християнських народів подібного народу, який так мало дбає про завтрашній день.

А взагалі, слід визнати, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші; трапляються і такі, що мають більш обширні знання, ніж загал. Одне слово, усі вони досить кмітливі, але саме в тих справах, які вважають для себе корисними й необхідними, головним чином, що пов'язане з їхнім селянським життям.

Із родючих земель вони збирають стільки зерна, що часто не знають, що з ним робити; тим паче, що не мають судноплавних рік, які впадали б у море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 миль нижче Києва через 13 порогів. Останній з цих порогів віддалений

від першого на сім великих миль, або на один день дороги, як це бачимо з карти. Саме ця причина перешкоджає їм везти збіжжя до Константинополя, а звідси і їхні лінощі; вони беруться до роботи лише тоді, коли притискає їх біда чи не мають як купити того, чого потребують. Задля вигоди краще підуть позичити щось у своїх добрих сусідів турків, аніж завдадуть собі труду це добути. З них досить, коли мають щось з'їсти і випити.

Козаки належать до грецької віри, яку називають руською; дуже шанобливо дотримуються релігійних свят і постів, на які в них припадає 8—9 місяців на рік і під час котрих вони не вживають м'ясних страв. У цій формальності вони такі вперті, що переконують один одного, буцімто від цього залежить порятунок їхньої душі. Натомість не думаю, щоб знайшовся на землі народ, який міг би зрівнятися з ними щодо вживання напоїв. Вони ніколи не бувають настільки п'яними, щоб не могли розпочати знову пити. Однак, розуміється, що це буває лише в час дозвілля, бо коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються надзвичайної тверезості. У них нема нічого простацького, крім одягу. Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, бачачи, що їх у чомусь утискають. Таким чином, рідко коли минає сім чи вісім років, щоб вони не бунтували чи не піднімали повстання проти панів. А втім, ці люди недовірливі, зрадливі, підступні, звірятись їм можна лише з великою обережністю. Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать. Найбільш уміло і майстерно вони б'ються в таборі, під захистом возів*

* Табір — це вози, під захист яких стають козаки, пересуваючись чистим полем *(прим. авт.)*.

(козаки дуже вправно стріляють із рушниць, своєї головної зброї), захищаючи кожен клаптик землі; вміють також воювати на морі, але в сідлі тримаються не найкращим чином. Пригадується мені (сам бачив це), як двісті польських вершників змусили втікати дві тисячі їхніх найкращих воїнів. Однак правда й те, що сотня цих козаків, добре отаборившись, не боїться тисячі поляків чи навіть тисячі татар. Якби верхи вони були такі ж доблесні, як на землі, то, гадаю, були б непереможні. Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі; цим особливо хизуються, награбувавши його в своїх сусідів; а звичайно натягають на себе досить жалюгідне вбрання. Вони відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють на ту розповсюджену в Польщі недугу, яку лікарі називають plica, бо у хворих сплутується волосся, перетворюючись на якийсь один суцільний жмут; місцеве населення називає цю хворість гостець. Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави.

РУСЬКА ШЛЯХТА*

Їхня небагаточисельна шляхта походить із польської** і, здається, почуває сором за те, що вона не католицької віри; повсякчас горнеться до католиків, хоча всі їхні магнати і всі ті, що титулуються князями, вийшли з грецької віри.

---

* Тут і далі під словами «руський», «русин» мається на увазі «український», «українець».

** *Це твердження не відповідає дійсності і сам Боплан його* заперечує в наступному реченні, вказуючи на православне походження магнатів і князів.

ЯКІ ПОВИННОСТІ СЕЛЯН ЩОДО ПАНІВ

Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів,— а щотри роки — й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши тут певний час і взявши участь у морському поході, вони стають запорізькими козаками. За рахунок таких селян-утікачів козацькі загони* вельми зростають. Нинішнє повстання** з усією очевидністю це засвідчує, бо, розбивши поляків, козаки піднялись числом 200 тисяч збройного люду й оволоділи територією більш як 120 миль завдовжки і 60 миль завширшки***. Ми забули ще до-

---

* В оригіналі — легіони (legions).

** Йдеться про Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

*** Визвольна війна в 1648 році охопила, як відомо, усю Правобережну Україну, Волинь, Поділля та Галичину, сягаючи на півночі Полісся і Холмщини. Згодом територія України, яка перебувала під владою Запорізького війська, займала близько 200 тис.

дати, що в мирний час звичним заняттям козаків є полювання і рибальство. Ось що можна сказати взагалі і зокрема про звичаї цього народу.

Отож, аби продовжити нашу попередню розповідь, нагадаємо, що в ті часи, коли давній Київ був у розквіті, морська протока, яка веде повз Константинополь, не була ще відкрита. Існують здогадки, я б навіть сказав, певні докази, що рівнини протилежного берега Борисфену, які тягнуться аж до Московії, були колись затоплені морем. Про це також свідчать якорі та інші предмети, що їх знайдено кілька років тому довкола Лохвиці, на річці Сулі. Більше того, усі міста, що виросли на цих рівнинах, видаються зовсім новими будовами, зведеними тут лише кілька сот років тому. Я зацікавився дослідженнями історії Русі, аби дізнатися що-небудь про давні часи цього краю, але все надаремно; опитавши кількох їхніх найосвіченіших учених, я дізнався тільки те, що довгі й безперервні війни, які спустошували з краю у край їхні землі, не помилували також і їхніх бібліотек, які нищилися від самого початку пожежами. Пригадували собі, однак, давні перекази, згідно з якими море, як ми вже сказали, колись вкривало ці рівнини, і що відтоді могло минути зо дві тисячі років. А також, що приблизно 900 років тому стародавній Київ був повністю знищений, залишились тільки два храми, про які ми перед тим згадували. Наводять ще один переконливий доказ того, що колись море розливалося до самої Московії: залишки всіх давніх фортець та споруд у цій місцевості є на підвищеннях і на найбільш високих горах, і жодна з них не лежить на рівнинній місцевості. З цього можна допускати, що в давні часи цей край був залитий водою.

квадратних кілометрів. Що ж до кількості повсталого люду, то така цифра справді подавалася в різних джерелах, однак, як пише історик І. Крип'якевич, її «не можна вважати даними про справжню кількість боєздатного війська» (І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 207).

Додамо ще й те, що поміж цими руїнами знайшли пивниці, заповнені мідними монетами з таким зображенням*.

Як би там не було, скажу лишень, що вся рівнина, яка простягається від Борисфену до Московії, а навіть і далі, є місцевістю низинною і піщаною, за винятком ріки Сули в північному напрямі, а також Ворскли і Псла. Та це краще можна побачити на карті. Можна також зауважити, що течія у них дуже повільна, ніби стояча. А якщо порівняти це із стрімким і швидким рухом вод морського каналу, які, омиваючи Константинополь, линуть до моря Білого**, неважко уявити, що ці місцевості були колись затоплені морем.

Продовжимо опис нашого Борисфену, і скажемо, що за милю вище Києва, з протилежного боку, в Борисфен впадає річка Десна, яка витікає неподалік міста Москви і має завдовжки понад сто миль.***

За півмилі нижче Києва видно село Печерськ****, у яко-

* У книзі Боплана подано неточне зображення візантійської монети періоду правління Юстініана I (527—565). Сучасні історики вважають найбільш ймовірним, що саме в цей час князював Кий, іменем якого назване місто.

** Босфор і Мармурове море.

*** Боплан помилився, вказуючи на те, що р. Десна «витікає неподалік міста Москви». Насправді вона бере початок на Смоленській височині, поблизу м. Єльні Смоленської області.

**** С. Печерськ в часи Боплана належало до Київського повіту. У XVIII ст.— частина Києва. Тепер входить в Печерський район, на території якого знаходиться Києво-Печерська лавра.

му є великий монастир — резиденція митрополита чи патріарха*. Біля підніжжя гори, неподалік від монастиря, є багато печер, схожих на шахтні, заповнених численними тілами, що зберігаються тут уже понад півтори тисячі років на зразок єгипетських мумій. Кажуть, що перші християни-пустельники вирили ці підземні сховища, аби потайки молитися своєму богові, і тут спокійно переховувались під час переслідувань язичників. Тут показують мощі якогось святого Іоана, який по пояс перебуває в землі. Тутешні ченці розповідали мені, що святий Іоан, передчуваючи наближення своєї останньої години, викопав для себе могилу, але не в довжину, як це звичайно робиться, а в глибину. А коли настав його смертний час, до якого він заздалегідь приготувався, попрощавшись із своїми братчиками-ченцями, святий Іоан опустився в могилу. З милосердя Всевишнього він заглибився у неї не більше як по пояс, хоча яма була значно глибшою. Можна тут побачити якусь Єлену, яка в них у великій пошані**, залізні ланцюги, якими диявол катував святого Антонія і котрі мають властивість зцілювати біснуватих. Також є три мироточиві голови в чашах, з яких щодня виходить миро, що виліковує від багатьох хвороб.

У цих місцях спочивають також тіла багатьох інших визначних людей, зокрема дванадцяти будівничих, які зводили тутешню церкву; їх бережуть як цінну реліквію, показуючи відвідувачам. Я також неодноразово це бачив, перебуваючи на зимовій квартирі в Києві, коли мав час пізнати особливості цього краю.

Як уже говорив, не знаходжу особливої різниці між цими мощами і єгипетськими муміями, хіба що не є вони такими чорними і твердими. Гадаю, що вони так довго

---

* Ймовірно, згадка про патріарха пояснюється тим, що якраз під час перебування Боплана в Києві київський митрополит Петро Могила виношував плани перетворення київської митрополії у патріархію.

** Мабуть, йдеться про княжну Юліану Ольшанську, поховану в Ближніх печерах.

зберігаються і не псуються завдяки природі цих печер чи копалень, утворених із напівкам'янистого пісковику. Взимку тут сухо і тепло, а влітку холодно й сухо, зовсім не відчувається волога. В цьому монастирі є багато ченців і, як ми вже говорили, проживає тут патріарх усієї Русі, який підлягає лише константинопольському патріархові.

Перед цим монастирем стоїть ще один монастир, у якому проживає близько ста черниць*; вони займаються швацтвом і вишивають хустки гарними візерунками. Продають ці хустки відвідувачам. Черниці мають право виходити з монастиря і звичайно йдуть на прогулянку до Києва, що за півмилі звідти. Носять вони чорний одяг, ходять лише парами, як це робить більшість католицьких черниць. Пригадується мені, що бачив я поміж тими монахинями такі ж вродливі обличчя, яких багато є у польській землі.

Поміж Києвом і Печерськом, на горі, що стоїть проти ріки, височіє монастир руських ченців; вигляд його дуже величний і називається він монастирем Святого Миколая. Ченці цього монастиря живляться лише рибою, проте вільно виходять у місто на прогулянку і щоб відвідати знайомих.

Нижче від Печерська лежить село, яке називається Трипілля.

Ще нижче, на верхів'ї гори, бачимо давнє місто Стайки. Тут є пором, яким переправляються через ріку. Далі лежить Ржищів, теж на горі; це важлива місцина, її варто укріпити, бо тут дуже легко переправлятись через ріку.

Ще нижче лежить Трахтемирівський монастир руських ченців, він височить серед провалля, оточений недоступними скелями. Сюди козаки звозять усе найцінніше, що мають. Також є переправа через ріку. За милю звідсіль, на протилежному березі, бачимо Переяслав, місто, певно, не дуже давнє**, бо лежить у низинній місцевості. Щодо свого

---

* Жіночий Вознесенський монастир (заснований на початку XVII ст., скасований 1712 року).

** Насправді Переяслав — одне з найдавніших міст України.

розташування та природного захисту воно є одним із найвизначніших міст краю, і тут легко можна було б звести дуже добру фортецю, яка служила б і арсеналом для захисту від московитів і козаків. Місто має близько 6000 коминів. Тут стоїть один козацький полк*.

Ще нижче, з руського боку,— стародавнє місто і фортеця Канів, де також постійно стоїть один козацький полк. Тут також є пором, яким переправляються через ріку.

Нижче, на протилежному березі, видно Бубнівку, а далі Домонтів, місця мало примітні.

Ще нижче, знову з руського боку, лежать Черкаси, старовинне місто, з добрим розташуванням; його неважко було б укріпити. Я бачив це місто в усій його величі, сюди сходилися козаки після бойових походів; тут навіть проживає їхній гетьман**. Але ми спалили місто 18 грудня 1637 року, через два дні після переможної битви з козаками***, з якими тоді були в стані війни****. Козаки тримають тут також один свій полк. Є переправа через ріку.

Нижче лежать Боровиця, Бужин, Воронівка, а з другого боку, за чверть милі,— Чигирин—Діброва, а також Крилів, та вже з руського боку, на річці Тясмин, за милю від Борисфену.

Ще нижче, але з боку Московії, видно Кременчук; є тут руїни давно зруйнованого замку*****, де року 1635 я накреслив план замку. Це гарне і зручне місце для проживання.

---

* Тобто переяславський полк. За Куруківським трактатом 1625 року реєстрове козацьке військо ділилося на шість полків, які іменувались за назвами міст, де було управління полку.

** В оригіналі — «генерал».

*** Мається на увазі битва під Кумейками.

**** Черкаси були спалені після придушення повстання під проводом Павлюка. Тут (з 1648 р.) знаходився військово-адміністративний центр Черкаського полку, тимчасова резиденція Богдана Хмельницького. Звільнивши велику територію України, запорізький гетьман переніс столицю в Чигирин.

***** Певно, йдеться про руїни кременчуцької фортеці, збудованої 1590 р. для придушення антифеодальних виступів. У цьому місті Боплан побудував замок.

А крім того, це й останнє місто, бо далі тягнеться безлюдний край.

За милю звідси є гирло Псла, ріки дуже багатої на рибу; ще нижче, з руського боку, є маленька річка Омельник, що впадає у Дніпро. В ній рясно водяться раки. Далі, на тому ж самому березі, є ще одна маленька річка, названа Другий Омельник, у ній також повно раків. Навпроти неї тече досить велика і багата на рибу ріка Ворскла, що впадає у Дніпро, а також з того самого боку ріка Орель, де риби більше, ніж у попередніх водоймах. Я бачив, як у гирлі цієї ріки одним неводом витягали понад дві тисячі рибин, найменші з них мали одну стопу в довжину.

На протилежному березі, руському, є кілька озер, дуже багатих на рибу; від великої кількості риби, яка аж задихається через нестачу води в застоялій водоймі, здіймається нестерпний сморід. Навіть вода тхне від цього. Ця місцина дістала назву Самоткань. Довкола них я бачив карликові вишневі дерева заввишки близько двох з половиною стіп. Плоди їхні ніжні на смак, великі, як сливи, але повністю дозрівають лише на початку серпня. Тут видно багато гаїв, густо порослих вишневими деревами. Вони займають інколи цілих півмилі в довжину і двісті-триста кроків у ширину. Треба признатись, що дуже привабливо виглядають у ту пору невеликі вишневі садки, їх досить багато розкидано на полях і часто по видолинках. Зустрічається також багато карликових мигдалевих дерев, але вони дикі, їхні плоди дуже гіркі. Цих дерев нема в такій кількості, щоб росли садами, як це маємо з дикими вишнями, що дають такі смачні плоди, наче це культивовані дерева. Мушу все ж таки зізнатися, що задля цікавості пересадив кілька таких вишневих і мигдалевих дерев у Барі, місці мого постійного перебування. Плоди збільшилися, стали смачніші, а дерево, зачувши інший грунт, не було вже таких малих розмірів.

Вище цих місць пливе маленька річка, що зветься Домоткань, у ній повно раків, які сягають понад дев'ять дюймів

завдовжки; у ріці також збирають чилики (водяні горіхи), переплетені, наче сильця, вони дуже смачні запеченими.

Опускаючись далі, у низів'я ріки, ви надибуєте Романів, великий пагорб, на якому інколи збираються козаки, щоб провести свою раду і зібрати військо. Це місце дуже гарне і зручне для спорудження міста.

Трохи нижче лежить острів, що має півмилі завдовжки і 150 кроків завширшки; навесні він заливається талими водами. Острів також називається Романів. Тут збирається сила-силенна рибалок, які прибувають з Києва та інших довколишніх місць. За островом річка розливається в усю ширину, жодна перепона не стоїть більше на її течії, ніщо не заважає її плинові. Тому татари переходять її саме в цьому місці, не боячись засідок, які звичайно загрожують їм у північній частині острова.

Далі, ще нижче, на руському березі видно місцину, названу Таранський Ріг. Це одне з найкращих місць для проживання, яке мені коли-небудь доводилося бачити, і дуже важливий терен для спорудження фортеці, котра височіла б над річкою, оскільки тут ріка ще розливається в усю свою ширину і має не більше 200 кроків. Пригадую собі, як сам стріляв з мушкета на другий берег. Протилежний берег трохи вищий, називається Висока гора; це дуже привабливе місце, оточене затоками, багатими на рибу; ті затоки розгалужуються поміж островами.

Нижче лежить Монастирський острів, складений із дуже високих кам'янистих скель, які перетинаються довкола глибокими, на 25—30 ступнів, проваллями, за винятком його верхньої частини, де острів трохи нижчий. Тому його ніколи не затоплюють весняні води. Колись тут був монастир, від нього й названо острів, але тепер від монастиря не залишилось ніяких слідів. Якби не надто твердий грунт острова, тут було б добре місце для заселення; острів має близько 1000 кроків завдовжки і 80—100 завширшки. Є тут багато гадюк та вужів.

Далі бачимо Кінський острів, що має майже три чверті

милі довжини і чверть милі ширини у верхній своїй частині. Він рясно вкритий лісом, болотистий і навесні затоплюється водою. Є на цьому острові рибалки, які за браком солі зберігають рибу в попелі, засушуючи її дуже багато. Вони ловлять рибу в річці Самарі, яка з другого боку впадає у Дніпро, навпроти Кінського острова. Річка Самара разом із своїми берегами дуже значна не лише тому, що в ній водиться багато риби; тут є віск, мед, дичина і будівельний ліс, його тут більше, ніж у будь-якій іншій місцевості. Саме звідси брали весь ліс, який використовувався для спорудження Кодацької фортеці, про яку незадовго розповім. Течія цієї річки дуже повільна через її постійні звивини. Козаки називають її «святою рікою», мабуть, через тутешні багатства. Я бачив, як тут навесні ловили оселедців і осетрів, а в іншу пору року цієї риби тут немає.

Нижче від Кінського острова є Князів острів, скелястий острів, який приблизно 500—600 кроків завдовжки і 100 кроків завширшки. Так само, як і Козацький острів, що лежить нижче за течією, його не заливає весняна повінь. Козацький острів теж скелястий, не лісистий, переповнений зміями.

На відстані гарматного пострілу лежить Кодак, перший з порогів скелястої гряди, що простягається впоперек ріки, затруднюючи плавання човнами. Є тут фортеця*, яку я розпочав будувати в липні 1635 року, але в серпні того ж року якийсь Сулима**, гетьман повсталих козаків, вертаючись з морського походу і побачивши, що фортеця заважає їм досягти рідного краю, зненацька захопив її і розбив гарнізон, що мав десь коло 200 воїнів під командуванням полковника Маріона. Цей полковник Маріон був французом. Оволодівши фортецею і захопивши велику здобич, Сулима вернувся з козаками на Запоріжжя. Проте вони не воло-

* Фортеця на правому березі Дніпра, поблизу Кодацького порогу, була споруджена за рішенням сейму Речі Посполитої, щоб перешкодити зв'язкам Запорізької Січі з рештою України.

** Іван Сулима (р. н. невід.— 1635) — гетьман запорізьких козаків.

діли фортецею довго, бо інші козаки (вірні Речі Посполитій) під командуванням відомого Конецпольського, каштеляна краківського, ударили на фортецю і здобули її. Врешті-решт гетьман бунтівних козаків був полонений і разом із своїми спільниками його перевезли до Варшави і там прилюдно четвертували. Відтоді поляки цю фортецю занедбали, а козаки знахабніли, їм відкрився шлях до бунту, який і спалахнув 1637 року. Того ж року, 16 грудня опівдні, ми зустріли їхні війська, біля 18 тисяч, отаборених у Кумейках, і хоча нас було тільки 4000 воїнів, ми не переставали їх атакувати і завдавати їм нищівних ударів. Битва тривала до півночі, і з їхнього боку лишилось близько 6 тисяч вбитих і п'ять гармат; інші ж втекли з поля битви під захистом ночі, яка була тоді дуже темною. Ми втратили 100 наших воїнів, а 1000 мали поранених; загинуло багато наших командирів — зокрема, славний пан де Морей, французький шляхтич, підполковник, який втратив тут корогву* і поклав свою голову, також були убиті капітан Жулкевський, а також поручник Ла Кротад і багато інших чужинців. Після тієї поразки козацька війна тривала ще до жовтня наступного року, а потім запанував спокій**. Ясновельможний Конецпольський особисто приїхав до Кодака із залогою 4000 воїнів і перебував там, поки ця фортеця відбудовувалась. Це тривало приблизно місяць, а потім гетьман від'їхав, узявши з собою 2000 воїнів. Мені він наказав узяти з собою невелику залогу та гармати й оглянути місцевість до останнього порога. Також сказав на зворотній дорозі плисти в човнах з Остророгом, підчашим коронним***; я мав нагоду оглянути водоспади тринадцяти порогів і покласти їх на карту, як ви це можете побачити.

---

* Корогва — військовий загін.

** Цифрові дані Боплана вимагають уточнення. Насправді сили повстанців складали близько 10 тисяч, а польсько-шляхетське військо становило близько 15 тисяч воїнів.

*** Микола Остророг (пом. 1651) — коронний підчаший, один з регіментарів польсько-шляхетської армії, яка 23.IX.1648 року була розгромлена українським селянсько-козацьким військом під Пилявцями.

В цих краях сто чи навіть тисяча воїнів в походах не може почуватися спокійно. Навіть ціле військо мусить іти в строгому шикуванні, бо тут завсігди никають татари. Вони не мають постійного місця, нишпорять то тут, то там по цих великих неозорих степах, їздять купно, не менше п'ятишести тисяч, а часом навіть десять. Ми ще повернемося до опису їхніх звичаїв і того, як вони воюють. А поки що скажу лишень, що я бачив і оглянув усі тринадцять порогів і переплив усі ті водоспади в єдиному човні вгору за течією. Це видається неймовірним, бо серед цих порогів трапляються такі, що мають висоту 7 чи 8 стіп*. Вирішуйте самі, чи легко тут було користуватись веслами. Серед козаків жоден не вважатиметься справжнім козаком, поки не перейде всіх тих порогів. Отож, за їхнім звичаєм, я й себе можу вважати козаком, і саме в цьому — моя слава, яку я здобув тією мандрівкою.

Аби ви краще зрозуміли, що таке пороги, скажу вам, що це руське слово, воно означає скеля. Пороги тягнуться кам'яною грядою впоперек ріки, деякі з них під водою, інші на рівні води; є й такі, що виступають на 9 чи 10 стіп над водою і виглядають наче якісь будинки. Пороги лежать неподалік один від одного, це виглядає так, ніби гребля чи загата, що перетинає течію ріки. В одних місцях вода падає з висоти 5—6 стіп, в інших — 6—7 стіп у залежності від того, яким є рівень води в Борисфені. Навесні, коли танугь сніги, усі пороги вкриваються водою, окрім сьомого, названого Ненаситцем. Лише він один у таку пору заважає плаванню човнів. Влітку і восени, коли рівень води спадає, пороги піднімаються інколи на 10—15 стіп над водою. З тих тринадцяти порогів тільки між десятим, Будилівським, і одинадцятим — Таволжанським татари можуть уплав перетнути ріку, бо якраз тут береги легкодоступні. Від першого й до останнього порога я бачив лише два острови, які не затоплювались

---

* Стопа — старовинна міра довжини, яка дорівнює 28,8 сантиметра.

водою. Перший острів лежить насупроти четвертого порога і називається Стрільчий. Це висока, на тридцять стіп, скеляста місцина, покраяна ущелинами. Острів має 500 кроків завдовжки і 70—80 кроків завширшки. Не знаю, чи є там якесь водоймище, бо туди не сягає людська нога, лише птахи гніздяться. Однак довкола острова є густі зарості дикого винограду. Другий острів набагато більший, має близько 2000 кроків завдовжки і 150 кроків завширшки. Він так само скелястий, проте на ньому нема таких урвищ, як на попередньому. Острів має гарну природу і надається для проживання. На острові рясно росте «тавола», червонувате дерево, тверде, як самшит, воно має властивості полегшувати сечовиділення у коней. Цей острів називається Таволжанський так само, як і одинадцятий поріг, про який ми вже розповідали. Тринадцятий поріг, званий Вільний, стоїть у вельми вигідному місці для спорудження біля нього міста чи фортеці.

Трохи вище, на гарматний постріл звідсіль, лежить скелястий острівець, який козаки називають Кашоварниця. Це означає приблизно те саме, що «варити куліш»; козаки немовби висловлюють радість, що щасливо минули всі пороги. З цієї нагоди справляють тут учту, а треба нагадати, що в своїх походах вони споживають самé просо.

Нижче від Кашоварниці і до Кічкасова простягаються гарні землі, придатні для проживання. Кічкас — невелика річка, що з боку Татарії впадає у Дніпро чи Борисфен. Від неї бере назву коса, що лежить між Борисфеном і двома недосяжними улоговинами, як це бачимо з карти. Сюди можна доступитися лише з одного боку, з поля, досить низинної місцини, яка має приблизно дві тисячі кроків. Досить лише закрити прохід з цього боку і матимемо гарне укріплене місто. Правда, земля тут нерівна, трапляються вершини і низини, а тому в одному місці татарський берег панує над місцевістю, а в іншому вищим є інший берег. Місцевість тут гориста, ріка повноводна, ніщо не заважає її течії: особливо вузька вона на півдні, що на карті позна-

чено цяточками. Це, на мій погляд, найвужчі місця. Я бачив, як з одного берега на другий поляки стріляли з лука і стріли їхні падали за сто кроків далі на протилежному березі. Для татар тут основне і найкраще місце для переходу через ріку, бо в цьому місці вона не перевищує і 150 кроків, а береги дуже доступні, місцевість відкрита*, тому тут вони не бояться засідок. Цей перевіз також називається Кічкаським перевозом. За півмилі нижче починається острів Хортиця. Та оскільки далі цих місць я не мандрував, то розповім вам лише те, що я дізнався з чужих оповідань, хоча не приймав усіх їх за чисту монету. Кажуть, що острів має велике значення тим, що він стоїть високо і майже повністю оточений високими скелями, а отже, малодоступний. Острів має дві милі завдовжки і півмилі завширшки, особливо у верхній своїй частині, бо до заходу він звужується і понижується. Його не затоплюють весняні повені, багато тут росте дубів; острів був би дуже добрим місцем для будування осель, звідси можна було б попереджувати про набіги татар. Нижче цього острова русло ріки дуже розширюється.

Далі лежить Великий Острів, завдовжки дві милі. Він зовсім голий, тому не має великого значення, тим паче, що навесні його ще й затоплюють води — лише на середині острова лишається суха місцина 1500 — 2000 кроків у діаметрі. Насупроти острова з татарського боку пливе дуже рвучка річка, що впадає у Дніпро і називається Кінською. Вона тече окремим руслом дві милі аж за острів Таванський уздовж татарського берега, то вириваючись з Дніпра, то знову вливаючись у нього, і творить таким чином високі піщані намули між своїм руслом і Дніпровим.

Томаківка — це острів, що має приблизно третину милі в діаметрі; він майже круглий, дуже високий, здіймається напівкулястою, порослою лісом, формою. Коли сходиш

* Зручна переправа у цьому місці відома здавна, Костянтин Багрянородний (X ст.) називає її Крадійським перевозом.

на його найвищу вершину, бачиш весь Дніпро — від Хортиці до Таванського острова. Острів дуже гарний, не міг лишень я дізнатись, які його береги. Він лежить ближче до руських земель, ніж до татарських, і Хмельницький обрав його місцем відступу своїх військ, коли йому загрожувало оточення. Якраз у цьому місці вони гуртувалися у загони, коли повстали в травні 1648 року і здобули 26 травня перемогу під Корсунем*.

Трохи нижче ріки Чортомлик, майже посередині Дніпра, лежить досить великий острів з якимись давніми руїнами. Острів оточений десятком тисяч розкинених то тут, то там острівців. Їхнє розташування хаотичне, нерівне, заплутане; одні з них безводні, інші болотисті. А крім того, порослі вони товстим, наче списи, очеретом, що ховає від людського ока протоки, які розділяють ці острови. Саме в цьому хаотичному місці козаки мають своє пристановище, яке зветься Військова Скарбниця. Всі ці острови навесні затоплюються водою, і лише та частина, де руїни, лишається сухою. З одного берега на другий тут, певно, буде добра миля. Саме тут є місце, де нічого не могли б вдіяти і всі турецькі сили. Не одна їхня галера тут загинула, коли переслідувала козаків, що поверталися з чорноморського походу. Запливши в ті лабіринти, вони не могли знайти дорогу назад, а козаки завдавали їм доброго прочухана, стріляючи в них з очерету. З того часу турецькі галери запливають лише на 4 чи 5 миль від гирла. Подейкують, що тут, у Військовій Скарбниці, козаки заховали у протоках безліч гармат і жоден поляк не може дізнатися про це місце. Та це й зрозуміло, бо самі вони тут не бувають, а ті козаки, які знають цю таємницю, її не видадуть. Та й з-посеред козаків мало хто знає це місце. Всі гармати, здобуті в турків, вони опускають під воду, навіть гроші там переховують, і витягають

---

* Переможна битва селянсько-козацького війська, очолюваного Хмельницьким, з головними силами польсько-шляхетської армії. Ця битва стала сигналом до всенародного повстання на Україні.

їх тоді, коли потребують. Кожен козак має свій власний сховок, бо, повернувшись з походу на турків, вони ділять здобич і кожен з них ховає свій нехитрий маєток під воду і, зрозуміло, ховає те, що у воді не псується.

У Військовій Скарбниці*козаки будують свої човни (тобто судна) для морських походів. Човни ці довгі на 60 стіп, широкі на 10—12 стіп, а глибокі на 8, мають два стерна, як це видно з подальшого рисунка.

Острів Каір низинний, має 5—6 миль завдовжки, частково порослий очеретом, частково вербою. З руського боку острів вужчий, з татарського — ширший. Західна його частина ніколи не затоплюється водами.

Велика Вода, що тече навпроти Осокорівки — це ріка з невеликою кількістю островів, посередині є непевне місце без островів.

Носівка, продовгуватий острів, безлісий, має понад дві милі; навесні затоплюється водами. Через цей острів, а також через Каір і Космаку переходять татари. Космака лежить звідси лишень за півмилі. Між цим островом і руською землею є зарічок, що називається Космацьким, у ньому переховуються козаки, коли прямують до моря, боячись, що їх може виявити турецька сторожа, яка постійно чатує біля руїн давнього замку Ісмалового містечка**, охороняючи Таванську затоку.

Таванська затока — це місце татарської переправи, бо ріка тут пливе однією течією і має завширшки лишень 500 кроків. Руський берег досить високий і стрімкий, але протилежний — низький. Тут також лежить острів Тавань, що не затоплюється весняними водами і є добрим місцем для спорудження фортеці, з допомогою якої можна було б тримати козаків у покорі і закрити їм доступ до моря. Ріка

* Лабіринт важкодоступних островів, що послуговував козакам сховищем для їхньої зброї та скарбів, а також збірним пунктом перед походами.

** Мабуть, йдеться про руїни старовинного замку, названого Іслам-городище.

пливе однією течією, себто одним-однісіньким каналом цілих дві милі, і лише потім розливається, утворюючи нові острови і нові зарічки.

Таванський острів має дві з половиною милі завдовжки й одну третю милі завширшки. Зарічок між тим островом і татарською землею називається Кінською Водою. Про нього ми вже розповідали. Коли ріка не є повноводною, її легко можна перейти вбрід. Добра половина острова, його західна частина, під час повені заливається водою.

Козацький острів завдовжки півмилі, однак, затоплюється водою.

Бурганський острів також має близько півмилі і затоплюється водою, але тут є татарський переїзд. У цьому місці доводиться долати три зарічки — Кінська Вода і двічі Дніпро. Жодну з цих проток не можна перейти вбрід.

Від Кічкасова до Очакова є п'ять переправ, через які татари можуть переходити: перша — Кічкаська, друга — Носівка. Ця переправа дуже незручна, бо має у довжину понад три чверті милі, повно островів і поросла очеретом. Її важко перепливати через велику кількість каналів. А крім того, татари бояться, що неподалік можуть бути козаки чи навіть якась їхня засідка.

Третьою, найкращою переправою, є Таванська, оскільки вона віддалена від Криму лише на один день шляху, а крім того, її легко перейти, бо є тут лише два зарічки: перший — Кінська Вода, який звичайно в цьому місці зручний для переправи, і Дніпро: його треба долати вплав, хоча він тут неширокий, близько 500—600 кроків.

Четверта переправа — Бурганська; вона не така зручна, як попередня, тут доводиться долати три дуже широкі протоки — Кінська Вода і двічі Дніпро. Всі три водойми в цьому місці не надаються для переправи вбрід.

П'ята й остання переправа — Очаківська, є у гирлі Дніпра, широка на добру французьку милю. Татари переходять її таким чином: пливуть у плоскодонних човнах, до яких прикріплюють поперечні жердини, а до жердин прив'я-

зують один за одним коней. Прибатовані таким чином коні підтримують рівновагу. Потім татари кладуть у човни свої пожитки і пускають човен на глибшу воду. Прив'язані коні ступають разом з ними і спокійно перетинають річку. Звичайно, тварини вибиваються з сил, але жердина їх підтримує, та й човен не пливе швидко. Вони легко долають переправу, якщо, зрозуміло, нема метушні і стоїть гарна погода. За моїх часів турки так переправляли свою кавалерію з сорока тисяч коней, коли їхній великий візир послав війська на облогу Азова (Азака), міста, що лежить на ріці Дон. Рік перед тим московські козаки взяли його штурмом, відвоювали в турків, а в 1624 році турки знову здобули це місто.

За три милі вище Очакова гирло Бога*, де маємо острів у вигляді трикутника, завдовжки приблизно півмилі. Називається він Семенів Ріг.

Вище Семенового Рогу на Бозі лежить Виноградна Криниця, тут є джерело, яке падає просто у провалля. Це гарне місце, придатне для проживання як своїми густими лісами, так і млинами, які можна було б тут спорудити. Андріїв Острів може мати милю завдовжки і чверть милі завширшки; він рясно вкритий лісом. Піщаний Брід дуже зручний для подолання — ріка тут має тільки три стопи глибини, неширока, береги легкодоступні, можна було б навіть перевозити важку артилерію. Нижче ріка судноплавна, а вище, за течією, у багатьох місцях її можна долати вбрід, як це видно з карти.

Кременчів Острів довгий на півтори тисячі кроків, а широкий — на тисячу. З північного боку він здіймається стрімким берегом 20—25 стіп висоти, а з південного боку низький. Будівельний ліс росте за якихось півмилі далі, з боку Очакова. На північ від острова є досить гарне місце з твердим грунтом, де можна спорудити фортецю або замок. Оточена глибокими видолинками Усть Саврonь, або Новий

* Бог — старовинна народна назва Південного Бугу.

Конецполь, є останнім польським населеним пунктом з боку Очакова, який я заклав 1634 року і 1635 року побудував тут королівську фортецю; вважаю, що тут можна звести добрий арсенал проти турків.

Та повернемось до Очакова. Це місто належить туркам, лежить воно в гирлі Дніпра і по-турецьки називається Джанкрімендa*. Тут збираються галери, що чатують у гирлі Дніпра, аби не давати козакам можливості випливати в Чорне море. Порту тут нема, але добра якірна стоянка. Нижче від фортеці лежать два міста — перше на одному схилі, а друге — на протилежному. Вони добре захищені з південного на північний захід. Фортечний вал має, певно, висоту близько 25 стіп, зате міський набагато нижчий. У місті може бути близько 2000 мешканців. На південь від нього є ще одна невелика фортеця, що нагадує собою рівнинну місцину, на якій поставлено кілька гармат, аби з них стріляти через ріку на другий берег Борисфену (той берег лежить за добру милю), де стоїть турецька сторожова вежа. Там турки тримають варту, аби здалеку виявляти, чи не пливуть бува морем козаки. Звідти вони можуть подавати сигнал своїм галерам. Однак козаки цим нехтують, бо вміють виходити в море й вертатися з нього так, що ніхто цього не помічає. Як вони це роблять, опишу пізніше.

Приблизно за милю від Очакова, на південний схід, є затишний порт Березань, має він у гирлі добрих 2 000 кроків завширшки. В нього можна запливати лише човнами, але й для галер він доволі глибокий. Галери можуть підніматися на дві милі вгору, за течією ріки, яка утворює цей порт. Ріка називається Анчакрак.

Тегульське озеро має вісім миль завдовжки і одну сьому чи одну восьму милі завширшки. Тут є природна дамба

---

* Відомо, що Очаків був побудований кримським ханом Менглі-Гіреєм і називався Кара-Кармен. Дзяркрімендa — Турецька провінція, що включала південноукраїнські землі між гирлом Дніпра, південним Бугом і нижньою течією Дністра, якими кочувала Очаківська орда.

від моря, яка не дозволяє морській воді злитися з озерною в одну водойму. Ні припливу, ні відпливу води нема, а риби стільки, що вона нею аж тхне.

Озеро Куяльник щонайменше як за 2 000 кроків від моря; як і Тегульське, воно кишить рибою. Рибалки з'їжджаються сюди караванами, прямують 50 миль далі і ловлять таких великих коропів та щук, що аж важко повірити.

Білгород лежить за милю від моря, на Дністрі. Турки називають його Акерманом. Цим містом вони також володіють.

Кілія — теж турецьке місто; воно повністю оточене контрескарпами*, фортеця височить вище міста, на ріці Дунай, за милю від її гирла. На протилежному березі — давня Кілія, де ще сьогодні маємо її старовинні руїни.

Буджак лежить між Білгородом і Кілією. Це рівнина завдовжки 12 миль і на 5 чи 6 миль широка; тут сходяться і переховуються бунтівні татари, які не визнають ні хана, ні турка. Тут є близько 80—90 їхніх поселень. Звідсіля ці розгнуздані татари здійснюють щоденні набіги в Дике Поле, беруть у полон християн і продають їх на галери, бо, наче хижі птахи, живуть лише з грабунків. Інколи вони вторгаються на Україну та Поділля**, але довго там не залишаються, одразу ж тікають назад, тим паче, що їх прибуває не більше 4 чи 5 тисяч. Татари весь час никають на межі цих земель і в безкраїх степах. Вони не мають постійної оселі, житла їхні на двох колесах, як у французьких пастухів; тільки-но закінчиться випас в одній долині, вони знімаються

---

* Контрескарп (фр. contrescarpe) — схил рову, довготривалого чи тимчасового укріплення, що використовується як протиштурмова перепона.

** Згідно з адміністративно-територіальним поділом Польщі XVII ст., назва «Україна» охоплювала правобережні землі, зокрема два воєводства — Київське і Брацлавське. У першій половині XVII ст. до них долучилося Чернігівське воєводство. Волинь та Поділля знаходилися поза тим адміністративним поділом. Такий поділ українських земель має місце і в інших тогочасних історичних працях.

табором і мандрують кудись далі. Докладніше про це напишу в кінці розповіді.

Тендра — це острів, що за чотири милі від гирла Дніпра, має 3—4 милі довжини, майже голий, ростуть там лише невисокі чагарники. Тут дуже смачна прісна вода, а довкола острова є зручні місця для причалювання суден.

За дві милі від гирла Дунаю є низький острів, що має довкруги дві милі; тут також є прісна вода. Турки називають цей острів Ілланада, тобто Зміїний острів.

Ізмаїл — турецьке місто, воно не обнесене кам'яною стіною. За милю вище від Ізмаїлу те місце, де турецький султан Осман 1620 року наказав побудувати міст, коли перебував із своїм 600-тисячним військом на Поділлі; те місце на гарматний постріл нижче Облизчі*. Вдалося йому захопити лише малий замок супротивника Хотин, що височіє над рікою Дністер, у Волощині**. Поляки віддали його тільки після укладення договору з турками, за яким останні мали повернутися до Константинополя. Турки так і вчинили, втративши 80 тисяч воїнів — одних у битвах, інших внаслідок недуг і голоду, який охопив турецьке військо.

Ріка в цьому місці дуже вузька, має не більше 500 чи 600 кроків завширшки, і турки стріляють з луків з одного берега на другий. Нижче від названого моста Дунай розливається широким плесом — найбільший його рукав пливе до Кілії. Як видно з карти, між Рені та Облизчею є два острівці. Паллеко — це острів округлої форми, лежить він між Дунаєм і Чорним морем, має 2 000 кроків. Острів оточений урвищами, вкритий лісом, однак щороку Дунай своїми водами нищить його береги. А крім усього цього, острів ще й має піщаний грунт.

---

* Мабуть, фортеця Ісакча, поблизу якої турки, звичайно, переправляли свої війська через Дунай.

** Волощиною називали тоді Молдавське князівство, до якого входили і українські землі — Чернівецька та Хотинська волості.

Галац лежить з боку Волощини (волохи є християнами грецького обряду) і розбудований на Дунаї між гирлами двох рік — Серету і Пруту.

На півдні — місто Варна, чорноморський порт у Болгарії. Далі, крім чорноморських веж, розташованих у гирлі каналу за три милі від Константинополя, нема більше ніяких значних місць аж до самої столиці.

ОПИС КРИМУ, АБО ЗЕМЛІ ТАТАРСЬКОЇ

Крим — це великий півострів на Чорному морі, який лежить на південь від Московії. Острів густо заселений татарами — вихідцями з Великої Татарії. Мають свого короля, якого називають ханом. Він підлягає турецькому султанові. Це ті татари, які так часто чинять набіги на Польщу і Московію своїм численним, майже 80-тисячним військом. Вони палять і нищать усе, що тільки стрінуть на своєму шляху, женуть у свій край 50 чи навіть 60 тисяч руських бранців і там продають їх на галери. Бо той татарський люд живе тільки грабунками.

Півострів має вузький, на півмилі, перешийок. Якби його перетяти, утворився б острів. На перешийку цього півострова стоїть похмуре місто без оборонної стіни, довкола якого є лише рів завширшки 20 стіп і завглибшки 6 чи 7 стіп. Він наполовину заповнений водою. Місто оточене також зловісним фортечним валом 6 чи 7 стіп висоти і 15 стіп ширини. Згадане місто лежить за триста кроків од східного берега і має кам'яну фортецю, довкола якої височіє ще одна більша фортеця. Від цього міста до західного берега вздовж рова, який тягнеться до моря,— півмилі. В місті, певно, не більше 400 коминів. Татари називають його Ор, а поляки Перекопом, тобто перекопаною землею. Тому й географи назвали цю землю Перекопською Татарією.

Козлов* — старовинне місто на сході. Належить ханові і може мати близько 2 000 садиб. Є тут порт.

Топетаркан, або Херсонес — це стародавні руїни. У Бахчисараї живе татарський хан; тут може бути близько 2 000 осель.

Альма чи Фочола — поселення з католицьким храмом Святого Яна; тут є близько 50 дворів.

Балаклава — порт і місто, де будують кораблі, галери і галіони для великого візиря. Гирло порту має близько 40 кроків, а весь порт завдовжки на 800 кроків і завширшки на 450. Не міг я дізнатись його точної глибини, а також природи його дна — чи воно піщане, чи мулисте, але видається, що має понад 15 стіп глибини, бо входять сюди кораблі тоннажністю 500 одиниць. У місті не більше 120 садиб. Це один із найкращих і найзручніших портів у світі, бо судно в ньому завжди готове до плавання: ніякі штормові вітри чи бурі йому не загрожують, воно захищене високими горами, які оточують бухту.

Мангуп — грізний замок, що височить на горі, названій Баба. Мешканці того замку жиди, і тут не більше 60 жителів**.

Кафа*** — головне місто Криму. Править ним турок, наставлений великим візиром. Татар живе тут мало, більшість мешканців християни, які послуговують тут рабами. Купують їх у татар, які приганяють цих невільників з Польщі та Московії. Є у цьому місті 12 грецьких церков, 32 вірменські і католицький храм Святого Петра. Місто може мати 5 чи 6 тисяч дворів, а невільників тут є понад 30 тисяч, бо в цьому краї мають лише невільних слуг. Кафа є великим ринковим містом, торгує як з Константинополем, Трапезундом, Синопом, так і з іншими містами Чорномор'я,

---

* Козлов (Гезлеве) — сучасна Євпаторія.

** У Мангупі (колишнє Феодоро) значну частину мешканців становили караїми, яких Боплан помилково вважав євреями.

*** Сучасна Феодосія.

усього архіпелагу, з країнами Леванту, по всьому Чорному морі.

Кріменда* — давня фортеця, належить ханові і має близько сто садиб.

Карасу** також належить ханові, є тут близько 2000 коминів.

Біля Тузли простягаються солончаки: є біля 80 коминів.

Карасубазар має біля 2000 дворів, а Керч приблизно 100.

Акмечет (Ак-Мечеть) — близько 150 коминів.

Арабат, або Орботек — це кам'яна твердиня-замок з вежею; розташований на перешийку півострова, що з одного боку омивається морським лиманом, а з другого — Тонкою Водою***. Цей вузький перешийок має не більше 1/8 милі і від одного берега до другого тут тягнеться частокіл. Наші козаки називають цей півострів Коса, бо він має форму селянської коси. У цих місцях хан тримає свій табун, який, кажуть, сягає понад сімдесят тисяч голів.

Тонка Вода — це протока між суходолом і Косою. Вона має лише 200 кроків у ширину і при тихій погоді її можна переходити убрід. Козаки перетинають її цілим табором, коли йдуть красти коней з ханського табуна, про що далі напишемо.

Від Балаклави до Кафи морський берег дуже високий і стрімкий. Усі інші береги півострова низькі, рівнинні. У південному напрямку біля Ор (Перекопу) можна зустріти дуже багато пересувних татарських поселень на двоколісних возах, як ми це бачили у буджацьких татар.

Гори біля Балаклави і Карасу називаються горами Баба; з них бере початок 7 рік, що орошують весь цей півострів. Гори повністю вкриті лісом.

На берегах річки Кабарта ростуть виноградники.

---

*Сучасний Старий Крим (старовинна назва — Солхат).

** Сучасний Білогірськ.

*** Сучасна назва — Генічеська протока.

Вздовж річки Салгир багато городів і садів.

Протока від Керчі до Тамані завширшки лише на три — чотири великі милі.

Місто Тамань, що лежить у черкаській землі, належить туркам; тут є грізна фортеця, в якій несуть варту 30 яничарів. Така ж фортеця є у Темруку, де охороняється вхід в Азов — важливе місто гирла Дону. На схід від Тамані простягається земля черкесів, татар-християн, котрі вважаються найбільш відданими.

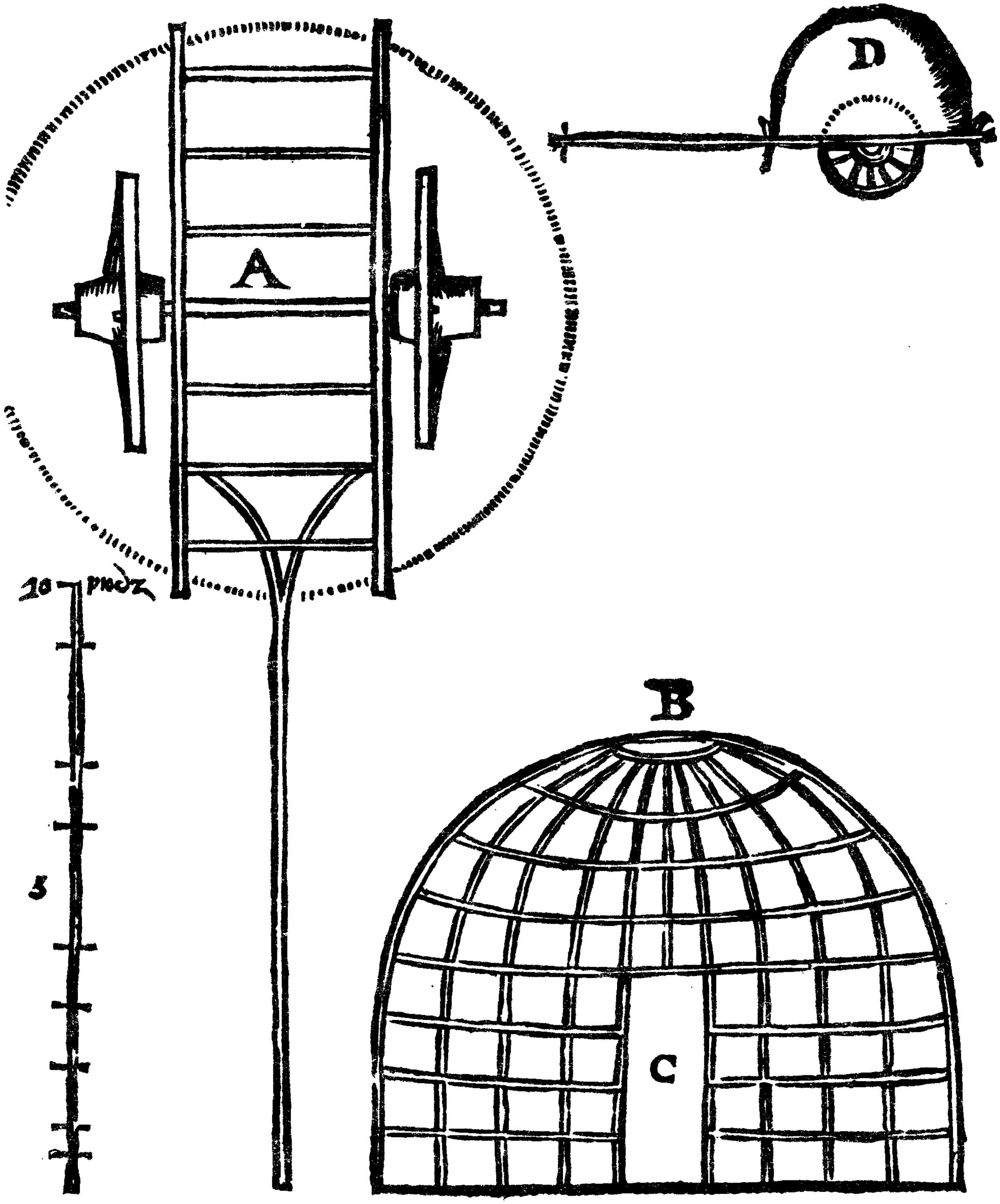
КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Оскільки ми вже опинилися у татарському краї, то не завадить кількома словами описати їхні звичаї, життя, те, як вони воюють, яким чином здійснюють свої військові походи, вступаючи на чужу землю, і як відходять назад у безкраї степи.

Прийшовши на світ, татарин кілька днів не може розплющити очі; так буває у собак та інших тварин. Татари невисокі; найвищі з-посеред них не перевищують наших людей середнього зросту. Це люди радше низькі, зате опецькуваті й кремезні. Шлунок у них лежить високо, він широкий, а самі татари раменисті, короткошиї, мають великі голови, майже округлі обличчя. Лоби в них широкі, очі дуже чорні і з сильним розрізом, ледь розплющені. Ніс короткий, рот досить мізерний, зуби білосніжні, кольору слонової кості, шкіра смаглява, волосся дуже чорне й жорстке, наче кінська грива. Одне слово, вони не схожі на хрещений люд. Татарина одразу можна розпізнати з-поміж інших народів.

Своїм зростом і виглядом вони скидаються на караїмів чи американських індіян з-понад Мараньяни*. Вони

* Мараньона — назва верхньої течії р. Амазонки, що бере початок у Перу.

сміливі, витривалі воїни, легко переносять втому й зміни погоди. Бо як уже в семирічному віці покидають свої оселі, поставлені на двоколісних возах, то відтоді сплять лише під дахом зоряного неба! Від цього віку вони їдять лише те, що самі собі вполюють з лука; таким чином, татари вчать своїх дітей влучно стріляти. Коли ж татарин досягне дванадцяти років, його беруть у військовий похід. Малих дітей матері ретельно купають раз на день у підсоленій воді, аби

ствердла їхня шкіра і вони були відпорні до холоду, коли перепливатимуть уплав ріки в зимову пору.

Ми тут розрізнятимемо два види татар — ногайських і кримських. Останні, як ми вже згадували, живуть на тому великому півострові, що лежить над Чорним морем і зветься Таврійською Скіфією. Проте ногайські татари діляться на великих і малих ногайців, які проживають між ріками Дон і Кубань і є дикими кочовими племенами. Одні з них частково піддані кримського хана, інші — московитів. Є й такі, що не визнають ніякого панування. Ці татари не такі відважні, як кримські, а кримські не такі сміливі, як буджацькі.

Ось як одягаються татари. Цей народ носить короткі сорочки з бавовняної тканини, що спадають їм лише на півфута нижче пояса, шаровари і короткі їздові штани з полотна, часом підбиті бавовною. Багатий татарин одягається у кафтан із сукна, простьобаний бавовною, а поверх нього носить ще й халат, прикрашений хутром із лиса чи куниці. Голови вкривають такими ж шапками, а на ногах носять червоні сап'янці без острог. Їхня чернь зодягається тільки в кожухи. Коли тепло або падає дощ, кожуха обертають вовною догори і як побачиш їх у полі, то виглядає це дуже страшно, видається, що скачуть верхи білі ведмеді. Коли настають холодні дні чи приходить зима, татари знов перевертають свої кожухи, тепер вже вовною всередину; те саме роблять і з шапками, зшитими з такого ж матеріалу. Татарські воїни озброєні шаблями, луками і сагайдаками з 18—20 стрілами; до пояса мають причеплені кинджали, вогнива, аби викрешувати вогонь, і шила з 5—6 сажнями сириці, аби в'язати бранців, яких вдається спіймати в степу. Кожен воїн має у кишені квадрант. Тільки найбільш заможні татари носять кольчугу, інші ж ідуть на війну майже роздягненими. Всі вони сміливі і вправно їздять верхи, лише в сідлах тримаються погано, бо мають криві ноги; їздять на дуже короткому стремені, а на конях сидять так, ніби мавпа на хорті. І все ж вони дуже спритні на конях;

так добре їздять, що на повному чвалі перестрибують з одного коня на другого, коли перший вже виб'ється з сил. Того другого тримають за вуздечку, аби краще було тікати від погоні. А кінь, зачувши, що нема більше на ньому їздця, одразу ж перебігає на праву руку господаря і так біжить поряд з ним, відпочиваючи, аж поки знову не опиниться на ньому вершник. Ось як уміють ці коні послуговувати своїм хазяїнам. Взагалі татарські коні негарні, не поставні, але добре переносять втому, тому для таких 20—30-мильних одночасних походів використовують саме бахматів (так називаються ці коні). Татарські коні мають дуже густі гриви, що звисають аж до землі, а ззаду волочиться густо вкритий шерстю хвіст.

Щодо більшості татар, навіть і кочових, то вони споживають не хліб, а кінське м'ясо (хіба що перебувають у наших краях), і смакує воно їм більше, ніж воловина, баранина чи кізлятина. Щодо баранини, то взагалі не знають, що це таке. А крім того, коли вбивають якогось коня, то значить, що він дуже кволий і нема більше жодної надії його використовувати. Лише тоді вирішують його вбити. Навіть коли кінь гине своєю смертю, чи через якусь недугу, обов'язково його поїдають. Бо, треба гадати, що народ цей не вельми вибагливий, і навіть той, хто бере участь у військовому поході, харчується так само. Коли бачать коня, що не може більше бігти чвалом, збирається їх десятьох, того коня убивають і, якщо мають напохваті муку, то пальцями перемішують її з кров'ю, як це робиться, коли виготовляють кишки із свинини. Потім цю суміш варять і смажать у казані, і з великим апетитом поїдають. Щодо м'яса, то готують його так: тушу тварини кавалкують, три шматки віддають товаришам, які не мають м'яса, собі ж залишають задній кусень. У найбільш м'ясистому місці починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками, завтовшки один-два дюйми. Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягають ременями і сідають верхи. Їздять дві-три години, бо військо робить

довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса; пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають сідло і так само міцно його затягують. Знов їздять дві-три години. Тепер, на їхню думку, м'ясо готове, воно ніби спечене. Ось як виглядає їхня улюблена страва.

Що ж до інших частин кінської туші, які не надаються для того, щоб їх різати на великі смуги, то татари варять їх з дрібкою солі, не збираючи шумовини, бо вважають, що разом із накипом викидається увесь смак м'яса. Так харчується цей нещасний народ. Якщо поталанить, п'ють чисту воду, що буває дуже рідко, а взагалі впродовж зими вони вживають лише талий сніг.

Заможніші серед них, наприклад, мурзи, тобто знать, і ті, хто має кобил, п'ють молоко, що заступає їм вино й горілку. Кінським товщем приправляють просо, ячмінну і гречану каші. А взагалі ніщо в них не пропадає даремно. Із шкіри виготовляють паски, вуздечки, сідла, нагайки (уміють усе це робити), бо треба чимось підганяти коней, а острог вони не носять. Ті татари, що не йдуть на війну, харчуються відповідно до пори року і їдять, що трапиться під руку,— баранину, кізлятину, курей та іншу птицю. Щодо свинини, то вони її не споживають, так само як іудеї. Якщо знаходять муку, то випікають з неї на вугликах коржики, але найчастіше їхньою їжею є просо, ячмінна і гречана каші. Вони висівають ці злаки у своєму краї. А крім того, їдять ще й рис, який їм привозять. Щодо фруктів, то їх мають небагато, зате у широкому вжитку є мед; вони його дуже люблять, виготовляють з нього брагу, але не варять її, тому що вона спричинює страшну різачку в шлунку.

Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого; улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса. Це густий напій, наче молоко, однак від нього не п'яніють. Також п'ють горілку, привезену з Константинополя. Бідніші та-

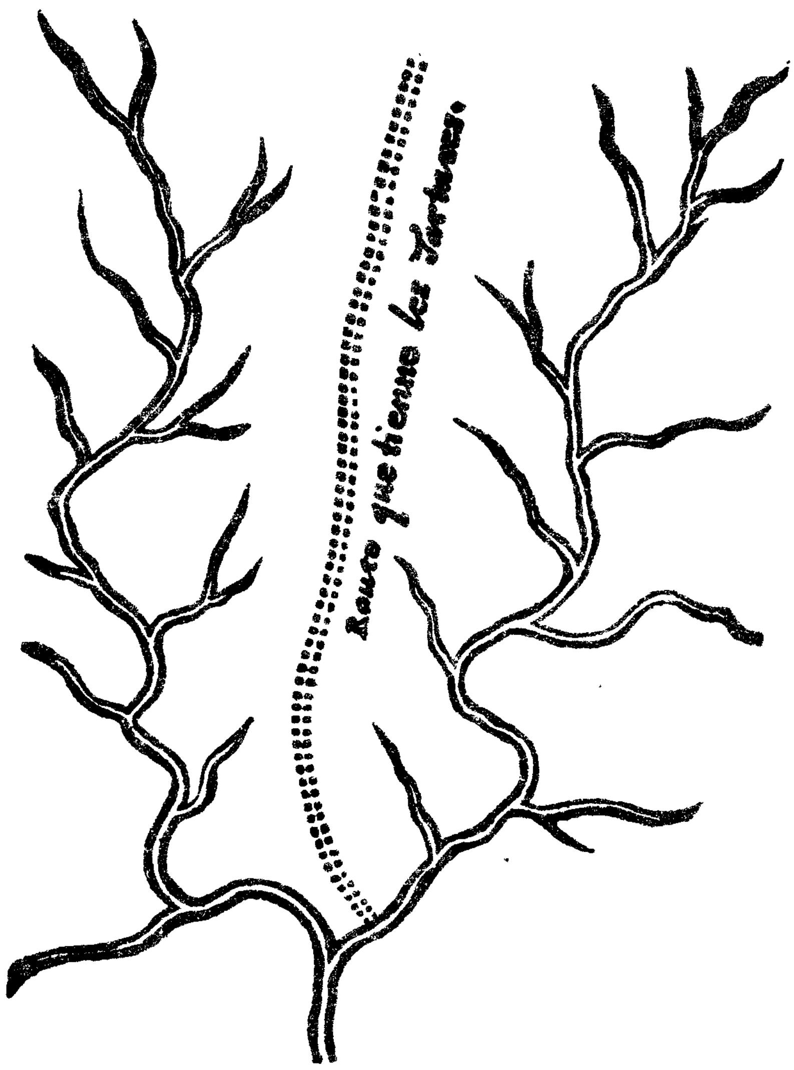
тари, які не мають можливості купити брагу, виготовляють інший напій. Ось як це робиться. У продовгувату посудину заливають коров'яче, овече або козяче молоко, збивають його і, зібравши трохи масла, те, що лишилося, зливають у жбани і тримають, як напій. А оскільки це питво гіркне, то виготовляти його мусять щодня.

Народ цей дуже стриманий щодо їжі, вживає мало солі, зате додає багато прянощів, між іншим, перцю. Татари виготовляють ще одне питво, подібно, як на острові Мадагаскар. Ми вже розповідали, що вони не збирають шумовиння, коли вариться м'ясо; отож, коли м'ясо вже готове, зливають увесь цей навар, що в них називається щурбом. Його підігрівають, коли відчувають спрагу. А як смажать м'ясо, то насаджують на рожен цілу вівцю чи барана, а потім, коли м'ясо вже зісмажене, ріжуть його на кавалки — завдовжки на одну стопу і завширшки на чотири пальці. Ось як харчуються ці люди.

Оскільки ми вже сказали, як татари живуть у своєму таборі, то розповімо тепер, як вони потрапляють у чужі краї, плюндрують їх, спалюють оселі, забирають у неволю людей.

Діставши дозвіл великого візиря вторгнутись у Польщу, їхній правитель — хан за всяку ціну намагається тримати напоготові своє військо, тобто 80 тисяч воїнів, коли сам вестиме їх у похід; бо, звичайно, армія їхня має не більше 40—50 тисяч воїнів, і в поході її очолює мурза. На чужу землю вони вступають переважно в перших днях січня і завжди взимку, аби не зустріти на своєму шляху ніяких перешкод; ні болота, ні ріки не заважають їм просуватися тим шляхом, який собі вибрали. Зібравшись докупи, приготувавшись, ведуть уперед свої війська. Треба звернути увагу нашого читача на те, що хоча Крим лежить між 46—47 паралелями, усе ж неозорі степи, що простягаються на його півночі, узимку аж до місяця березня повністю вкриті снігом. Через те татари охоче і без остраху пускаються у таку довгу дорогу: коні їхні не підковані, а в снігу вони

не так нищать копита. Інша річ, якби земля була без снігу: від довгого перебування на мерзлому грунті вони пошкодили б рогове покриття копит. Найбагатші й найспритніші з-посеред татар підковують коней підковами з волових рогів, пришиваючи їх коням до ніг шкіряною дратвою або прибиваючи цвяхами. Але такі підкови не довготривалі й легко губляться. Ось чому татари дуже бояться безсніжної зими, а також ожеледиці, бо навіть найкраще підковані коні починають тоді ковзати. Татари просуваються вперед невеликими денними переходами, роблячи звичайно по шість великих французьких миль. Йдуть так кожного дня, час і сили настільки добре розраховують, що вертаються назад ще до того, як скресне ріка, бо дуже турбуються, щоб ніщо їм не заважало на зворотному шляху. Так вони наближаються до кордонів Польщі, вибираючи дороги по глибоких балках; почувають там себе безпечніше,

бо приховують своє просування і не дозволяють викрити себе козакам, які по різних місцях несуть варту, чигаючи на татарів, щоб виявити, куди ті прямують, і зняти у своєму краї тривогу. Але, як я уже сказав, татари хитро прямують видолинками, а увечері, коли розіб'ють табір, з тієї самої причини не розкладають багаття. Вони посилають уперед своїх вершників, намагаються упіймати кількох козаків, аби дістати язика противника. Лише найсміливішим та найхитрішим вдається заскочити зненацька противника. Отже, татари просуваються до кордону, ведучи попереду сто коней в один ряд, а всього тих коней буде триста, бо, як ми вже говорили, кожен татарин тримає за вуздечку ще двох запасних коней. Татари розтягаються фронтом на 800—1000 стіп, а в глибину на 800—1000 коней, що займає понад три великі милі, і все це стиснене в чотири шеренги. Звичайно, ті шереги розтягаються на 10 миль. Для того, хто не бачив цього на власні очі, це буде дивне видовище: з 80 тисячами татар скаче 200 тисяч коней; менше дерев у лісі, ніж їхніх коней у степу. Коли бачиш їх здалека, то видається, ніби суне з видноколу якась хмара — вона клубочиться, збільшується і жахом сповнюються серця найсміливіших людей (маю на увазі тих, хто не бачив їхніх великих орд). Ті орди просуваються так: щогодини стають на п'ятнадцятихвилинний перепочинок, щоб коні випорожнились. А коні так навчені, що як тільки їх зупинити, одразу це роблять. Татари також злазять з коней і облегшуються. А далі знову сідлають коней, продовжуючи свій шлях. Все це робиться за коротким посвистом. Наблизившись до кордону, татари стають на дво- чи триденний перепочинок за три-чотири милі поодаль. Вибирають таке місце, де заховані від стороннього ока, і там віддають різні розпорядження, лагодять свій військовий риштунок, дають перепочинок людям. Потім ділять своє військо на три частини: дві частини складають основну силу, а третя у свою чергу знову поділяється навпіл. Кожна з тих половин творить правий і лівий фланги. У такому порядку татари

вторгаються у чужий край. Корпус, який вони своєю мовою називають кошем, вільно просувається разом з тими флангами, не перепочиваючи ні вдень, ні вночі, дається йому лише одногодинний відпочинок, поки не заглибляться на 60—80 миль у чужі землі. При цьому вони не заподіють жодної шкоди. Однак, як тільки починають вертатись назад, основні сили йдуть таким самим маршем, а флангові загони хан відсилає на 8—12 миль від війська — половина вперед, половина вбік. Кожне крило може мати 8—10 тисяч вершників і ділитись на 10—12 загонів з 500—600 татарськими воїнами, які то тут, то там вдаряють на села, оточують їх, виставляючи довкола чотири сторожові загони. Цілу ніч вони палять багаття, остерігаючись, щоб не вихопились їм з рук які-небудь селяни. А потім грабують і палять, убивають усіх, хто лиш чинить їм опір, а інших женуть із собою; не тільки чоловіків, жінок з немовлятами, а й також худобу — коней, волів, корів, баранів, кіз. Щодо свиней, то ввечері всіх зганяють в якусь стайню чи іншу будівлю і з чотирьох боків її підпалюють, настільки великий страх відчувають до цих тварин. Флангові загони, як ми вже говорили, не мають наказу заглиблюватись більш як на вісім-десять миль, вони вертаються із своєю здобиччю до загону, який дуже легко знайти, бо він залишає за собою велику розруху, тим паче, що біжить в одному ряді понад 500 коней. Отже, вистачає лише їхати за їхнім слідом. Через 4—5 годин вони наздоганяють свої основні сили і як тільки прибувають до них, два інші крила такої ж чисельності віддаляються від них. Одне крило справа, а друге зліва чинять таке саме спустошення, що й попередні, і вертаються назад. Од війська відходять два свіжі загони і роблять те саме. Ось так вони плюндрують села, а військо їхнє ніколи не зменшується, бо завжди лишається дві третини війська, що йде, так би мовити, кроком і завжди напоготові дати відсіч польському війську, яке можуть зустріти на своєму шляху. Хоча намір їхній полягає не в тому, аби зустрітись з цим військом, а навпаки, його уникнути.

Татари ніколи не вертаються тією самою дорогою, а кружляють довкола, щоб якнайдалі відірватись від польського війська, бо ведуть лише оборонні бої. А крім того, вони дуже поспішають; коли ж десятеро їх припаде на одного польського воїна, тоді оточують його першими, бо ці розбійники (а лише так можна назвати цих татар) не для війни відправляються у польські володіння, а для того, щоб пограбувати зненацька і так само зникнути. А коли зустрічається їм польське військо, то завдає їм доброго прочухана і змушує до втечі. Зрештою, усе награбувавши, захопивши, вони повертаються у Дике Поле, що тягнеться на 30—40 миль від кордону; почуваючи себе в безпечному місці, зупиняються на тривалий відпочинок, отямлюються, знову шикують своє військо, якщо при зустрічі з поляками дійшли в ньому до безладу.

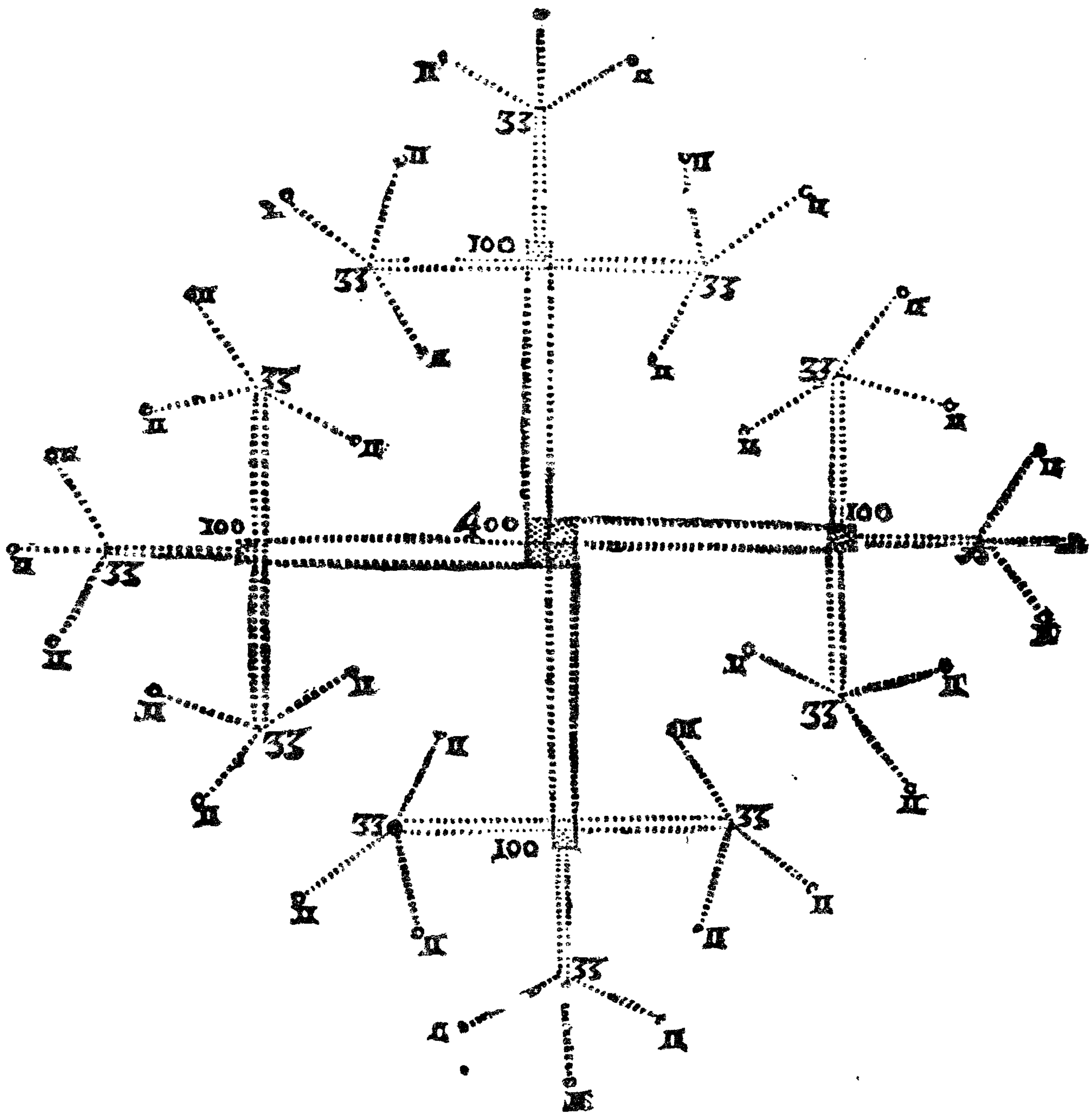
Протягом цього перепочинку, який триває тиждень, вони складають докупи всю свою здобич — бранців і худобу — і все це ділять між собою. Це видовище зворушує найбільш зачерствілі серця: чоловіка розлучають з жінкою, а матір з донькою, і не мають вони жодної надії ще раз колись зустрітися. Ті люди стають нещасними невільниками поган-мусульманів, серед яких зазнають наруги і принижень. У брутальності своїй татари здійснюють наймерзенніші вчинки, знеславлюючи дівчат, гвалтуючи жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, обрізуючи хлопчаків у присутності батьків, аби дістались у лоно Магометове. Найбільш тверде серце зворушилося б при зойках і співах, сльозах і стогонах цих нещасних русинів. Бо той народ зі сльозами співає і в сльозах оплакує своє горе. Отож, цих бідолах ділять — одних сюди, других туди — в Константинополь, у Крим, в Анатолію. Ось кілька слів про те, як татари полонять і женуть із собою людність в кількості п'ятдесяти тисяч душ за якихось два тижні; як обходяться вони з невільниками, поділивши їх між собою, а потім продаючи на власний розсуд, коли повернуться на свої землі.

Розповімо тепер про те, як татари вступають у Польщу влітку. Їх, звичайно, не більше 10—12 тисяч, бо при більшій кількості їх дуже скоро можна було б виявити. Ось як вони вторгаються: опинившись за 20 чи 30 миль від кордону, ділять своє військо на 10 чи 12 загонів, кожен з тих загонів може мати близько тисячі коней. Половина війська, 5 чи 6 загонів, рушає направо, на віддаль одної чи півтори милі один від одного. Друга половина загонів тримається зліва на такій самій віддалі, розтягуючи передню лінію на 10—12 миль. Уперед, на цілу милю від себе вони посилають розвідників, щоб захопити «язика» і краще зорієнтуватись на місцевості. Татари прямують згуртованими рядами таким скісним порядком, щоб у зазначений день зійтись на домовленому місці за дві чи три милі від кордону. Це виглядає так, мов розгалужені лінії, що сходяться до середини. Причина такого пересування поділеними загонами пояснюється боязню за те, що їх можуть викрити козаки, які постійно стоять у степу на чатах окремими загонами за дві-три милі від кордону. Помітивши їх, козаки не уявляють собі, що татар так багато, бо можуть доповісти лише про ті загони, які бачили. Зауваживши татар здалеку, козаки відразу ж кидаються геть, щоб зняти в краї тривогу. Вони не вельми цим настрахані, бо побачили тільки близько 1000 вершників, а тому дуже дивуються, коли через кілька днів з'являється нове військо. Отже, татари перетинають кордон, та не йдуть по шляху, а лиш між двома великими ріками, вибираючи завжди вищу місцевість; вони шукають водойми малих річок, що впадають у більші ріки — одні в одні ріки, а другі в інші. Таким чином, татари не зустрічають жодної перешкоди на своєму шляху, грабують і плюндрують, як і ті загони, що пішли попереду, але не заглиблюються у той край більше як на шість-десять миль і відразу ж повертають назад. Взагалі, перебувають на чужій землі не більше двох днів, а потім, поділивши здобич, як ми вже про це говорили, вертаються у свої улуси. Ці набіги чинять

татари, які не підкоряються ні ханові, ні султанові, і проживають на Буджацькій рівнині, затисненій, як ми вже казали, між гирлом Дністра і Дунаю.

За моїх часів було їх там 20 тисяч утікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші від кримських, більш витривалі у військових походах і постійно ведуть бойові дії. Їздять краще на конях. На рівнинах між Буджаком та Україною перебуває звичайно 8—10 тисяч татар, поділених на загони по тисячі воїнів у кожному і розташованих на віддалі 10 або 12 миль одні від одних. Так роблять для того, щоб вільніше було шукати якусь здобич і уникати небезпеки. Оскільки в цих степах постійно загрожує небезпека, козаки ідуть табором (табір — це те, що ми називаємо караваном). Вони ставлять вози двома рядами, вісім чи десять возів попереду, стільки ж позаду, а самі стають усередину з мушкетами і короткими списами, косами на довгих держалнах. Найвправніші вершники їдуть біля возів; варту ж відправляють на чверть милі вперед і назад, і на таку саму віддаль по боках, аби виявляти татар. А як зобачать ворога, подають сигнал, і тоді весь табір зупиняється. Коли татари виявлені, козаки зав'язують з ними бій, та коли ж першими їх виявлять татари, то несподівано на них нападають, штурмуючи їхній табір. Мандруючи тими степами, варто повторювати пораду одного італійця: «bon piede, bon oche» (добрі ноги і метке око). Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків. Ми також нічого їм не могли заподіяти, бо татари не наближалися до нас на рушничний постріл, а лише кілька разів вдавали, що будуть нас атакувати і засипали нас дощем стріл. А стріляють вони дугою з віддалі двох наших пострілів. Пізніше вони відступили. А ось до якої хитрості вони вдаються, коли ховаються у степах, щоб зненацька напасти на якусь валку і щоб їх не викрили. Ці степи порослі високою на дві стопи травою; коли татари переходять, то

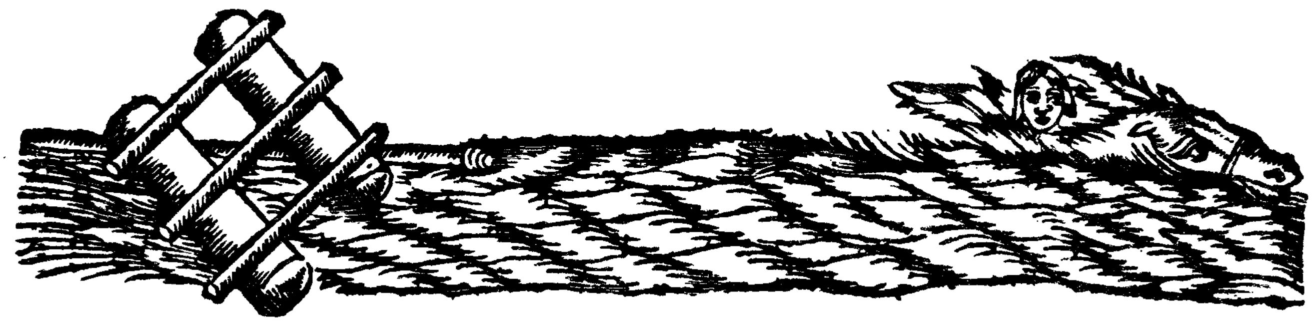
неодмінно мусять цю траву витолочити і залишити позаду себе стоптану місцину або стежину. Таким чином можна дізнатись, скільки пройшло татар і куди вони попрямували. Боячись, щоб їх не переслідували, татари і тут придумали вихід. Свій загін у 400 вершників вони поділяють на чотири ватаги по 100 коней у кожній. Одні скачуть на північ, другі — на південь, треті на схід і четверті на захід. Одне слово, кожна з тих малих чотирьох ватаг скаче по своїй ділянці, яка має приблизно півтори милі. У кінці шляху малий загін із ста вершників ділиться ще на три загони по 33 вершники в кожному. Вони чинять так само, коли їдуть берегом ріки. А далі, проїхавши пів-милі, також розсипаються на три відділи і просуваються вперед, поки не лишиться їх тільки 10 чи 11 вершників, що краще показати на рисунку, ніж пояснювати словами. Все робиться за якихось півтори години, на повному чвалі, бо як тільки їх викриють, уся ця обережність більше не потрібна. Всі татари досконало вміють проводити цей маневр; знають степ, як лоцман свій порт, і кожен з тих загонів із одинадцяти вершників скаче степом як лиш заманеться, не зустрічаючись у своєму радіусі з іншим загоном. Врешті, у зазначений день, вони прибувають до вказаного місця за 10—12 миль звідсіль, у якусь долину, де є вода і гарний випас, і де певний час пересиджують. Кожен малий загін іде своєю власною дорогою на цю зустріч, один короткою, інший дуже довгою, бо мусить петляти і часто повертати вбік. А крім того, трава, витолочена 10—11 кіньми, уже на другий день піднімається і нема жодного сліду. Зібравшись разом, вони кілька днів там переховуються, потім знову збираються цілим загоном і нападають на якесь прикордонне село, грабують його, плюндрують, а потім утікають, як ми вже описували. Татари навчилися дуже хитро переховуватись у степах, дотепно обдурюють козаків, які завзято женуться за ними, бо знають, що татар не більше 500 чи 600. Козаки (тисяча або дванадцять сотень) сідлають коней і переслідують

татар, шукають їхніх слідів, а знайшовши, їдуть аж до описаних вище кругів. Тут вони втрачають їм лік, не знають, де шукати ворога, бо сліди розходяться на всі боки. Нічого їм не залишається, як повернутися у свої оселі й сказати, що нікого не бачили. Ось як важко зустріти тих татар, хіба що випадково натрапиш на них біля водопою, чи коли їдять або сплять, однак вони завжди насторожі. В них пильніше й меткіше око, тим паче, що воно ледь відкрите, а отже, має сильніший візуальний кут і бачить більше од нашого ока. Татари помічають нас скоріше, ніж ми їх бачимо. Одне слово, перемагає хитріший, а не

сильніший. Якщо з татарами сходяться вранці або ввечері, при сході чи заході сонця, то змагаються насамперед за те, щоб мати сонце позаду себе. Це виглядає так само, як два кораблі на морі змагаються за вітер у їхні вітрила. І врешті, коли поляки вдаряють у ряди татар, а ті не почуваються досить сильними, щоб боронитися шаблями, то розлітаються на різні боки, наче мухи. Якщо ж хто-небудь їх переслідує, то вони на повному чвалі, лишивши вуздечки, стріляють з луків і роблять це так точно, що за 60—100 кроків влучають у вершника. Поляки не можуть їх переслідувати, бо мають менш витривалих коней. Потім татари знову збираються докупи за якусь чверть милі звідси і наступають на польських вершників. А коли наступати на них, кидаються врозтіч, відступаючи, стріляють ліворуч, бо на правий бік цього робити не вміють. І настільки виснажують своєю стріляниною поляків, що ті змушені відступати, бо коли йде весь цей маневр, який я описав, татари мають перевагу одного до десяти; в іншому ж разі вони безупинно стріляють з луків, але не наближаються до ворога. Ось як воюють ті народи.

А тепер розповімо, як татари перетинають уплав ріки, більші від деяких європейських рік. Усі їхні коні вміють плавати, і особливо добре плавають у цьому холодному краї, де вода важча від води французьких річок, оскільки гірше очищається сонцем. Та я певний, якби вони привезли своїх коней до Франції, то не перепливли б Сени, як це роблять на Борисфені. Бо я вже говорив, що в цих ріках вода важча, а отже, тіла в ній стають легшими. Я сам мав нагоду переконатися у цьому. Ось як вони все роблять. Коли їхнє військо хоче перетнути Борисфен, найбільшу ріку цього краю, вони вибирають таке місце, де обидва береги легко доступні. А за той час кожен з них заготовляє очерет і робить з нього дві невеликі в'язки три стопи завдовжки, а завширшки десять-дванадцять дюймів; одна в'язка від другої віддалена на одну стопу і має три поперечні палиці, тісно зв'язані вгорі. А знизу один з тих зроблених кінців при-

в'язується коневі до хвоста. Потім татарин ставить на воду сідло, свої пожитки, згори — лук, стріли, шаблю, усе це разом зв'язує і голий з нагайкою у руці входить у воду. Вуздечкою, яка лишається у коня на шиї, підганяє тварину вперед, а другою притримується за гриву. Отже, кінь змушений плисти, а вершник гребе лише однією рукою, а другою тримається за гриву і вуздечку, не відпускаючи їх. Таким чином, він веде свого коня і підганяє вперед нагайкою, поки не подолають ріку. А коли вже кінь торкнеться копитами суші протилежного берега, вода йому сягає до черева. Татарин притримує коня, речі відв'язує від хвоста і кладе їх на землю. Так само переправляються через ріку всі тварини, бо пливуть у ряд, розтягнувшись на півмилі вздовж ріки. Ось що я зумів дізнатись про татар.

ПРО КОЗАКІВ

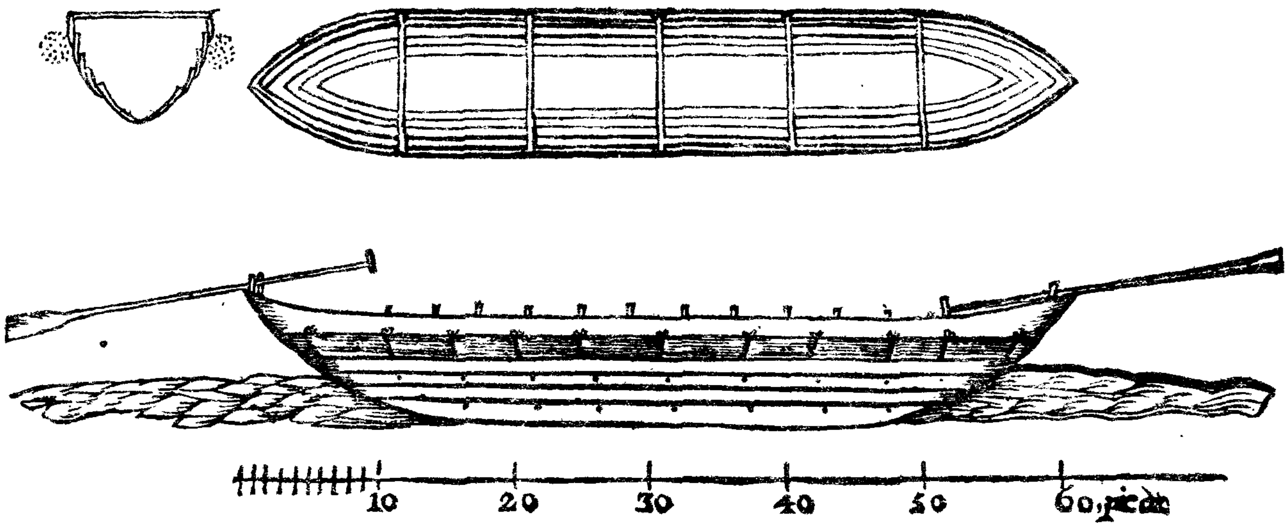
Залишається нам описати ще (а ми це й обіцяли), як козаки вибирають свого отамана * і як вони йдуть чорноморським походом аж до Анатолії воювати турків. Ось як вони вибирають кошового отамана. Скликавши усіх шанованих старих полковників і старих козаків, які мають у них авторитет, кожен з них віддає голос за того, кого вважає найбільш відповідним, і той вибирається більшістю голосів. Якщо ж той, кого обрали, не погоджується добро-

* Тут і нижче в оригіналі кошового отамана названо «генералом», або «головним генералом».

вільно, пояснюючи свою відмову невмінням, браком досвіду чи похилим віком, ніщо йому не допомагає. Кажуть лишень, що він, отже, не гідний їхньої честі і на місті вбивають його як зрадника, хоча самі при цьому чинять злочин. Ви пригадуєте, певно, що я говорив перед тим про їхні звичаї та підступну натуру *. Якщо ж обраний козак погоджується бути отаманом, то дякує раді за ту виявлену йому честь, хоча додає, що не гідний цього і не спроможний таку посаду обійняти. Незважаючи на відмову, обіцяє, що своїми вчинками і розумними ділами, як значними, так і буденними, старатиметься гідно їм служити, а життя своє завжди готовий покласти за своїх братів (так вони себе називають). При цих словах кожен із присутніх плескає в долоні, гукаючи «Слава! Слава!», а потім один за одним, відповідно до свого становища, шанобливо йому вклоняються. Отаман подає їм руку — такою є їхня форма вітання. Ось як вони вибирають свого отамана; часто це відбувається серед чистого степу. Всі йому дуже послушні і називають свого отамана їхньою мовою гетьманом. Влада його абсолютна, він має право стинати голови і карати на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході, аби не трапилася якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях мусить виявити увесь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні.

---

* Як свідчать інші джерела, твердження Боплана про вбивство за відмову прийняти виборну посаду кошового отамана не відповідає дійсності.

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного отамана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана *, однак похідний отаман вибирається тільки на певний час. Далі вони рушають до Військової Скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 — завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться із стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрамовуються і доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так як це робиться у звичайних річкових човнах. Роблять це доти, доки човен не досягне висоти дванадцяти стіп і ширини в шістдесят стіп, розширюючись і підвищуючись догори. Та ця праця більш зрозуміла з рисунка, який я згрубша накидав. Можна на ньому побачити товсті в'язки очерету, що, наче бочівки, прив'язуються один до одного вздовж бортів; вони кріпляться ликом з липи або дикої вишні. Козаки будують човни так само, як наші теслі, з перегородками і лавками, а потім просмолюють. Ставлять два стерна — по одному

* В оригіналі — «великого генерала».

з кожного кінця, як це можна бачити на рисунку. Човни їхні дуже довгі, і якби треба було швидко плисти назад, то човен мусив би витратити багато часу на розвертання. Звичайно, на їхньому човні є десять-п'ятнадцять пар весел з кожного боку, і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати. Човни їхні не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, в'язки очерету, почеплені по обидвох боках бортів, не дають човнові потонути. Сухарі вони зберігають у великій бочці десяти стіп завдовжки і 4 стопи завширшки, яку добре прив'язують до човна; сухарі витягають через втулку. Також беруть із собою пшоняну кашу і борошно, розмішане на воді, яке вони їдять, змішавши з пшоном; це для них і наїдок і напиток, він має гіркуватий смак і називається саламаха, тобто смачна страва. Як на мене, то не знайшов у цьому особливого смаку, а коли й користав з цього в моїх мандрах, то лишень тому, що нічого кращого знайти не міг. Під час цих походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже строго.

Коли вони вирішують іти війною на татар, аби помститися їм за грабежі і наскоки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запоріжжя усе необхідне для бойових дій і походу, для спорудження човнів і взагалі все, що, на їхню думку, може в поході знадобитись. А потім збирається п'ять чи шість тисяч міцних, добре озброєних козаків і прямує на Запоріжжя будувати човни. За півмісяця шістдесятеро з них зведе один човен, бо я вже казав, що вони майстри на всі руки. Отак за два — три тижні мають 80—100 готових човнів такої форми, як я описав; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також

чотири-шість фальконетів, необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із благенькою свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі, який не боїться штурмувати найбільш укріплені міста анатолійського берега.

Спорядившись отак, вони пливуть вділ Борисфеном. Похідний гетьман має на своєму човні відзнаку, яка розвіюється на одній третій висоти. Судна їхні так близько пливуть один біля одного, що майже веслами черкаються. Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра напоготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Але хитріші козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними, хоча зрозуміло, що козаки не можуть проплисти так швидко, щоб їх не запримітили. Тоді по всій країні здіймається тривога, сягає вона самого Константинополя. Султан відсилає гінців до Анатолії, Болгарії, Румелії *, аби добре там пильнували, і попереджує, що козаки вийшли в море. Та все надарма, бо вони так вміло використовують погоду і пору року (зауважте, що козаки вирушають на море тільки після літнього Івана, щоб повернутись найпізніше на початку серпня), що за тридцять шість чи сорок годин досягають Анатолії. Там висаджуються на берег, беруть з собою одну рушницю, а в кожному човні для охорони залишають двох козаків і двох джур. Нападають на міста, захоплюють їх, грабують та підпалюють. Інколи заглиблюються на цілу милю в той край, але відразу ж вертаються назад.

---

* В оригіналі у Боплана «Романія». Йдеться про Румелію (від турецької назви Візантії — Рум) — провінції, що входила до володінь Османської імперії на Балканському півострові.

Свою здобич ладують на човни і пливуть спробувати щастя ще в якомусь іншому місці. Якщо випадково трапиться їм ворог, то зав'язують з ним бій, в іншому випадку повертаються із здобиччю додому. А коли надибають якусь турецьку галеру чи інші кораблі, то переслідують їх, нападають і беруть штурмом. Ось як це відбувається. Човни їхні виступають з води не більш як на дві з половиною стопи, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плисти так, щоб сонце було в них за плечима. За годину перед заходом сонця чимдуж веслують до галери чи корабля і зупиняються за милю поодаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає всередину. На кораблях дуже здивовані, що на них напало 80—100 човнів, з яких лізуть козаки, захоплюють корабель, беруть цінності і невеликий крам. Забирають чавунні гармати, усе те, що, на їхню думку, може їм знадобитись, що не псуватиметься у воді, а потім галеру разом із залогою пускають на дно. Ось як чинять козаки. Якби вони вміли провадити судно чи галеру, взяли б її із собою, та цього робити не годні. Тепер час повернутися у свій край. При гирлі Борисфену вдвічі зміцнена турецька сторожа хоче добре покарати козаків. Але козаки нічого собі з цього не роблять, хоча й втомились від походу, бо рідко коли трапляється, щоб не втратили багатьох своїх товаришів чи щоб море не поглинуло кількох їхніх чайок. Не всі вони такі міцні, щоб вистояти в битві. Козаки пливуть до бухти, за три-чотири милі на схід від Очакова, де чверть милі від морського берега є долина, що інколи наповнюється на півстопи водою. Ця долина тягнеться понад три милі вгору за Дніпром. А козаки, по двістітриста, беруться перетягати волоком один за одним свої човни. Через два-три дні вони вже пливуть Борисфеном

із своєю здобиччю. Ось як вони уникають битви з галерами, які стережуть гирло ріки біля Очакова. Потім повертаються на Військову Скарбницю, де ділять військову здобич так, як я про це раніше говорив. Мають козаки ще один зворотній шлях — вертаються через Донський лиман. Вони переходять протоку між півостровом Тамань і Керчю. Цим лиманом пливуть угору, пересуваються до річки Міуси до того місця, де вже можуть плисти човнами; звідсіль до Тачаводи лише одна миля, а Тачавода впадає у Самару, яка у свою чергу тече в Дніпро за милю вище Кодака, як це бачимо на карті. Козаки рідко вертаються цим шляхом, бо звідси далі до Запоріжжя. Інколи користають ним, коли йдуть у морський похід і мають лише 20—25 човнів, а в гирлі Борисфену чатують їх великі турецькі сили. А якщо турецькі галери зустрічають їх вдень у відкритому морі серед білого дня, то своїми гарматами завдають козакам великої шкоди — розбивають човни на тріски, пускають на дно і так приголомшують козаків, що той, хто врятувався, стрімголов пливе геть звідси. Та коли вони самі ведуть бій з галерами, то не покидають своїх місць і міцно прив'язують весла до кочетів; стріливши раз, беруть від товаришів іншу, вже набиту рушницю, знову стріляють. Так без перерви ведуть вогонь і дуже влучно потрапляють у ціль. При цьому галери можуть вести бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди; у таких сутичках гине переважно дві третини команди, і рідко коли трапляється так, щоб половина козаків вернулася додому, зате привозять з собою багату здобич — іспанські реали, арабські цехини, килими, тканини, шиті золотою ниткою, бавовняні і шовкові матерії та інший цінний крам. Ось з чого живуть козаки та які в них прибутки, бо жодних інших ремесел вони не знають *, а повернувшись з походу, лише п'ють та гуляють зі своїми товаришами.

---

* Тут автор вступає у суперечність із поданим ним же раніше описом ремесел і промислів, якими займалися козаки.

Виконуючи свою обіцянку, повім ще кілька слів про їхні звичаї, зокрема весільні, та про те, як вони сватаються; це, безперечно, видасться декому дивним та неймовірним.

ЯК ДІВЧАТА ЗАЛИЦЯЮТЬСЯ ДО ПАРУБКІВ

Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала. Їхній традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини. Ось як це виглядає. Закохана дівчина йде до хати парубка, якого любить, у той час, коли сподівається застати вдома батька, матір і свого судженого. На порозі вітається словами: «Помагай біг», які значать майже те само, що наше «Хай благословить Господь» і є звичайним їхнім привітанням, коли заходиш до чиєсь господи. Сівши у хаті, дівчина береться вихваляти того, хто припав їй до серця. Звертається до нього, називаючи Іван, Федір, Дмитро, Войтик, Микита, одним із тих найбільш розповсюджених тут імен, та й каже: «Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку». Мовивши це, вона звертається з подібними словами до батька й матері парубка, покірно прохаючи згоди на їхній шлюб. А якщо ж дістане відмову чи одговірку, буцімто парубок ще молодий і не готовий до одруження, то дівчина відповідає, що не залишить їхньої хати, поки він її не пошлюбить і не візьме собі за жінку. А мовивши це, дівчина вперто стоїть на своєму і не виходить з кімнати, поки не дістане того, що вимагає. Через кілька тижнів батьки змушені не тільки погодитись, а й намовляють сина, щоб той пильніше придивлявся до дівчини, як до своєї

майбутньої жінки. А парубок, бачучи, як завзято дівчина бажає йому добра, відтепер починає дивитись на неї, як на свою майбутню володарку. Наполегливо просить у батьків дозволу її покохати. Ось як закохані дівчата в цьому краї влаштовують свою долю, змушуючи батьків і суджених виконати своє бажання. Як я вже говорив, батьки бояться накликати на себе гнів божий чи якесь інше лихо, прогнавши дівчину, бо вважають, що, так вчинивши, навіки знеславлять увесь її рід, який неодмінно їм за це помститься. Так само вони не застосовують для цього насильства, бо побоюються суворої церковної кари, яка передбачає в такому випадку епітимію, великий штраф і ганьбу для їхньої господи. Батьки так лякаються цих забобонів, що якомога швидше бажають уникнути нещасть, які могли б, безперечно, стати карою за те, що їхні сини колись відмовили дівчатам, які сватались до них *. Звичай, який я описав, водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні й нема великої різниці в їхніх статках. Та коли кохаються простий селянин із шляхтянкою, у цьому їм допомагає інший звичай.

ЯК СЕЛЯНИН МОЖЕ ОДРУЖИТИСЯ ІЗ ШЛЯХЕТНОЮ ПАННОЮ

Існує звичай у селах цього краю, що в неділю та свята селяни разом із жінками та дітьми збираються по обіді до корчми; там вони проводять решту дня за частуванням. Однак випивають лишень чоловіки та жінки, а парубки і дівчата весело танцюють під звуки дуди (інструмент, схожий на волинку). Сюди звичайно приходить місцевий пан із своєю сім'єю, щоб подивитись, як молодь веселиться. Інколи пан запрошує танцювати перед своїм замком: бу-

* Очевидно, підставою для цієї розповіді був випадок, подібний до описаного М. Коцюбинським в оповіданні «Пе коптьор». Навряд чи такий звичай був повсюдним.

ває, що сам танцює з жінкою та дітьми. Під час цих танців шляхетніші пани змішуються з простим людом. А треба додати, що всі села на Поділлі та Україні оточені гайками зі схованками, де влітку селяни переховуються від набігів татар. Ці лісочки простягаються на добрих півмилі в ширину, і хоча селяни тут є майже кріпаками, однак вони здавна користуються правом і привілеєм викрадати під час загального танцю шляхетних дівчат, навіть дочок свого пана. Але парубок мусить зробити це кмітливо та спритно і втекти в сусідній гай, де повинен перечекати двадцять чотири години і сховатися так, щоб їх не знайшли. Лише тоді йому все пробачать. Якщо викрадена дівчина бажає вийти за нього заміж, під страхом смертної кари він змушений погодитись на це; якщо ж дівчина цього не бажає, йому дарують його злочин і ніхто не має права переслідувати його за це чи карати. Та коли ж спіймають викрадача протягом доби, одразу ж стинають голову без жодного суду. За тих сімнадцять років, які я провів у цьому краї, не чув, аби сталося щось подібне. Зате бачив, як дівчата сватались до парубків і часто їм це вдавалося. Однак, щоб викрасти шляхетну дівчину, є багато ризику. Силоміць узяти її, втекти на очах усіх присутніх і втекти так, щоб не зловили (тут треба мати добрі ноги), було б дуже важко, якби не домовився попередньо з тією дівчиною. А крім того, селяни тепер більш уярмлені, та й шляхта більше чванькувата і владолюбна. Очевидно, селяни мали право викрадати шляхетних дівчат у ті часи, коли поляки ще обирали королем того, хто найпрудкіше бігав босоніж, вважаючи такого чоловіка найсміливішим і найкмітливішим; начебто сміливість та кмітливість залежать від спритності й міцності в ногах. З тих самих часів, на мою думку, йде ще один звичай: на другий день після елекції зобов'язувати короля дати присягу перед вівтарем про те, що жоден шляхтич не буде арештований за свій злочин після двадцяти чотирьох годин, хіба що йшлося б про злочин проти короля чи державну зраду. Цим вони хотіли, напевно, засвідчити свою повагу

до людей, які вміють добре і швидко бігати. Це видно ще й тепер, оскільки поляки дуже цінують баских і прудких коней, лише на це звертають увагу і відразу платять ту ціну, яку за коня правлять. Гадаю, що вони це роблять для того, аби легко наздоганяти ворога, коли той втікає, та й самим швидко втікати, якщо колись доведеться це робити.

ЯК ВІДБУВАЮТЬСЯ ВЕСІЛЛЯ

Оскільки ми вже розповіли про сватання на Русі, скажемо ще кілька слів про тутешні весільні врочистості та їх особливості.

Весільні обряди такі: запрошені парубки й дівчата від імені молодого й молодої просять усіх своїх родичів прийти до них на весілля; при цьому кожен має віночок з квітів, який вішає через плече і зі списком усіх запрошених відвідують їх у переддень весілля. Молодь іде парами, а один парубок з патерицею у руках виголошує запрошення. Не буду докладно описувати страв і скільки м'ясних виробів подають до столу, скажу лишень, що молода вбрана за їхнім звичаєм у довгу коричневу сукню. Сукня розпирається прутами з китового вуса, а знизу має облямівку з тканини напівшовкової і напіввовняної. Голова і обличчя молодої відкриті, волосся розсипається по плечах, а на голові вінок квітів у залежності від пори року. Батько, брат чи якийсь близький родич молодої ведуть її до церкви; перед ними ступають музики із скрипкою, дудою або цимбалами. Після вінчання один із родичів бере молоду за руку і відводить додому під ту саму мелодію. Обійду мовчанкою весільні розваги під час весільного обіду; вони дуже дивні, нічим не поступаються своєю дивиною звичаям інших народів. Зауважу лише, що те, що особливо схиляє їх до нестримного гультяйства, яке від природи є у їхніх звичках, пов'язане з тим, що з нагоди шлюбних бенкетів та хрестин їхніх дітей пан дозволяє їм варити пиво. Привілей цей приводить до

того, що пиво є набагато дешевше і в більшій кількості, бо в інший час селяни мусять купувати пиво в панських броварнях.

Коли настає час укладати молоду на шлюбне ложе, родички молодого відводять її до спальні і там роздягають догола. Докладно розглядають її з усіх боків, навіть заглядають у вуха, волосся, на пальці ніг та в інші частини тіла, аби пересвідчитись, чи ніде нема крові, голки або захованого клаптика бавовни, насиченого червоним сиропом. Якби знайшлося щось подібне, зчиниться на весіллі сум'яття і метушня. А коли нічого не знаходять, надягають на молоду біленьку й новеньку бавовняну сорочку, а потім, завівши її у постіль, потайки вводять молодого. Коли молоді опиняться разом, жінки затягають заслону біля постелі. Більшість гостей приходить у кімнату, чоловіки танцюють з келихами в руках під звуки дудки, а жінки підскакують, плескаючи в долоні, аж поки не звершиться шлюбний союз. А коли серед цього радісного танку молода якимсь чином висловить задоволення, усі присутні враз стрибають з радощів, плещуть у долоні, зчиняють веселий галас. Увесь цей час родичі молодого не відходять від ліжка, прислухаються, що там відбувається; чекають, коли можна буде відслонити запону. Одягають на молоду чисту сорочку, а коли на попередній знаходять докази її цнотливості, радісними вигуками сповнюють цілу домівку, і вся родина радіє разом з ними *. Тепер молоду одягають і зачісують як молодицю, тобто покривають їй голову, бо це дозволяється робити лише заміжнім, а дівчата ходять із власним заплетеним волоссям і вважали б для себе ганьбою покрити голову.

Наступного дня відбувається ще кумедніша забава, яка може видатись невірогідною для того, хто подібного ніколи не бачив. Крізь два рукави сорочки, вивернутої навиворіт, пропихають палицю і носять її, наче знамено, вулицями

---

* Аналогічний звичай був поширений і в багатьох інших народів, зокрема у Східній Європі.

міста, вельми урочисто, як стяг, що підтверджує почесне завершення битви, аби кожен переконався у цнотливості молодої і в мужській силі молодого. А за ними ступає цілий натовп гостей з музикою, вони танцюють і співають ще завзятіше, ніж перед тим. Процесія іде через ціле місто, дружби ведуть попід руки дружок, збігаються люди і проводжають їх, поки молодята не дійдуть до хати молодого.

Якщо ж навпаки, ознак дівоцтва не виявлять, весілля обривається, чоловіки кидають об землю келихами, жінки перестають співати, а родичі молодої збентежені та осоромлені. Одне слово, зчиняється справжній гармидер: гості б'ють горщики, в яких варилися різні наїдки, відбивають вушка в келихах, з яких випивали напої, матері молодої натягають на шию кінський хомут, садять її у кутку, перед поглядами усіх присутніх, а самі співають їй безперестанку грубих і сороміцьких пісень. Частують її з надбитого келиха, дорікаючи за те, що не вміла берегти доньку. Висловивши все, що лиш може прийти в голову, гості розходяться до своїх домівок, ображені такою неприємною подією. А родичі молодої, заховавшись від людей, деякий час сидять вдома, присоромлені тим, що трапилось.

Що ж до молодого, то це вже на його розсуд — жити з дружиною чи прогнати її, але коли відважиться на спільне життя, мусить бути готовий на всі ті образи, якими його будуть осипати.

При цій нагоді додам кілька слів про звичаї жінок. Добрим словом згадую те, що хоча вільне вживання горілки та меду робить дівчат дуже доступними, однак загальне висміювання та сором, які випадають на долю дівчини, що, втративши свою дівочість, хоче віддатись за парубка, утримують їх від подібних вчинків.

Перш ніж завершити цю розповідь, скажу ще кілька слів про великодні обряди. У страсну суботу вони йдуть у храм, який називають церквою, аби взяти участь у релігійних торжествах, які полягають у тому, що фігурку Господа нашого Христа кладуть у гріб, а потім з великими урочис-

тостями звідти виймають. Після цього обряду всі вони — чоловіки, жінки, парубки і дівчата — стають навколішки перед єпископом (якого називають владикою) і подають йому яйце, зафарбоване в червоний або жовтий колір, із словами «Христос воскрес!» А єпископ бере яйце, відповідає «Воістинно воскрес!» і христосується з жінками та дівчатами. Таким чином протягом якихось двох годин він збирає понад 5—6 тисяч яєць, а крім того, має ще й приємність цілувати найвродливіших молодиць і дівчат, які є у церкві. Звісно, йому було б не з руки та й неприємно цілувати старих жінок, але він спритно і швидко дає собі раду: коли якесь обличчя йому не подобається, він простягає для цілування руку. Так робив у Києві митрополит на ім'я Могила *, який є верховним над усіма єпископами. Так само роблять і найнижчі священики, яких називають господинами.

Протягом наступного тижня на вулицю треба неодмінно виходити з певною кількістю крашанок, щоб частувати ними всіх зустрічних знайомих і промовляти до них ті самі слова, які говорили владиці чи своєму господинові. Зустрінутий друг чи подруга відповідають вам тими самими словами, обнімаються і цілуються. Той чи та, кого привітали, мусить дати одну крашанку, знову розпочавши ту саму церемонію.

Ознайомтесь ще з однією витівкою, яка проходить спозаранку у світлий понеділок. Парубки групами простують вулицями і, коли стрінуть дівчат, то хапають їх та силоміць тягнуть до колодязя. А там обливають їх п'ятьма-шістьма відрами води. Дівчата ніби скупані, мокрі з голови до п'ят. Проте ця забава дозволеналише до полудня.

На другий день, у вівторок, черга за дівчатами, але хлопцям вони відплачують більш лукаво. Кілька дівчат ховається у якійсь хаті з глеками, повними води. На вулиці залишають малу дівчинку, яка умовним вигуком повідомляє їх, що бачить парубка. В ту саму хвилину всі дівчата вибігають

---

* Могила Петро (1596—1647) — церковний та освітній діяч України, з 1632 р.— митрополит Київський і Галицький.

на вулицю і з криком та вереском ловлять парубка. На допомогу їм біжать інші дівчата; поки дві-три найкремезніші тримають хлопця за руки, інші виливають йому за шию усі глеки води. І відпускають його лише тоді, коли він мокрий, як хлющ. Ось так пустують парубки і дівчата у великодні дні. Та дорослі чоловіки мають іншу забаву у світлий понеділок. З самого ранку вони сунуть натовпом до замку, щоб побачитися зі своїм паном; той терпеливо їх дожидає. Низько вклонившись йому, кожен селянин підходить і дарує чи курку, чи якусь іншу птицю. З вдячності за таке обдаровування пан частує своїх селян горілкою; задля цього наказує викотити барило горілки і поставити посеред майдану. Всі селяни підходять і стають довкола тієї бочки. Тоді пан підступає з великим ополоником і, зачерпнувши ним горілку, п'є до найстаршого із селян. Потім передає ополоник тому, до кого пив. Так усі вони п'ють по черзі, а далі знову розпочинають те саме, аж поки бочка зовсім не спорожніє. А коли бочка порожніє ще до сутінків (таке трапляється найчастіше), пан неодмінно розпоряджається викотити ще одну; зобов'язаний їх частувати, аж поки не зайде сонце, якщо, звичайно, селяни годні триматися на ногах. Коли ж заходить сонце, звучить сигнал розходитися; той, хто добре себе почуває, вертається додому; якщо ж не годен іти, кладеться просто серед вулиці і засинає, аж поки не очуняє. Хіба що жінка чи діти змилосердяться, покладуть на ноші і занесуть додому. Але хто надто залив себе горілкою, лишається на замковому подвір'ї, засинаючи п'яним сном. Гидко дивитися на тих п'яниць, які не з'їли ні шматка хліба, а безперервно пили і лежать тепер у нечистотах, як ті свині. Бачив одного п'яницю, якого везли вже мертвого на возі, хоча була тільки друга година пополудні. Ото дивні звичаї, що марно гублять людей; справедливим є прислів'я, яке вони залюбки повторюють: не вмієш пити горілку, пий воду. Після своїх щоденних обідів той люд дуже важко засинає, та якщо п'яний, то спить так міцно, що вранці не пам'ятає, що було з ним уве-

чері. Від сп'яніння настільки втрачають здоровий глузд, що лишається з них тільки людська подоба. В таких випадках той, хто бажає що-небудь від них дістати задарма, вдає, ніби з ними завзято напивається, а коли бачить, що вони розвеселилися од випитого (а в такому стані вони поступливі), просить те, що собі сподобав, і відразу ж це дістає. Одержані речі швидко виносить з хати п'яного. А вранці той дуже здивований, бо нічого не пам'ятає і не знаходить того, що вчора віддав. Засмучений, проклинає своє марнотратство. Але все-таки себе втішає тим, що так само облупить іншого і покриє заподіяну шкоду.

КОЗАЦЬКА МЕДИЦИНА

Якщо вже ведемо мову про наших русинів чи козаків, скажемо також про те, що вони чинять за різних обставин та оказій.

Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими. Мав я машталіра *, який неодноразово видужував, уживаючи ліків, яких не визнають ні лікарі, ні аптекарі. Інші ж козаки брали попіл і так само змішували його з горілкою, усе це випивали і також видужували. Неодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, замоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам. Отже, у цій країні, як і в багатьох інших, дотепна вигадка породжується самим життям.

Це мені нагадало одного козака, якого я стрів на ріці Самарі; той козак варив рибу у дерев'яному цебрику, який польські вершники і козаки чіпляють ззаду до сідла і напу-

* Тобто «візника».

вають з нього коней. Для цього козак розпікав на вогні круглі камінці і кидав їх у відро; робив це доти, доки вода не закипала і риба не зварювалась. Спочатку воно видалось мені дуже простацьким, однак це не позбавлене здорового глузду.

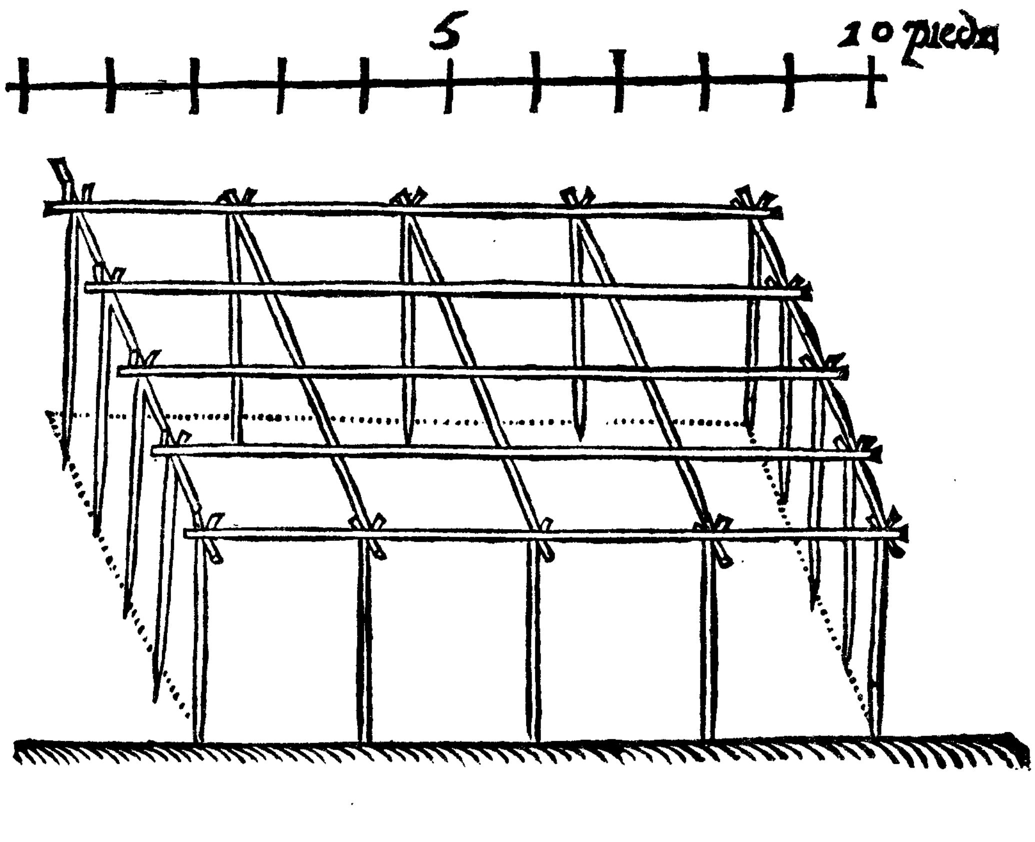
Пригадується мені, що перед тим я говорив про хворобу, яку вони називають гостець і якою часто хворіють. Доречно буде кількома словами сказати про неї.

Хворі на цю недугу (яка зветься у Франції «колтуном») цілий рік лежать без руху, ніби паралізовані, відчуваючи великий біль у нервах. Вони нестримно кричать від цього. Коли мине рік, якоїсь ночі їм так сильно пітніє голова, що вранці все їх волосся склеєне докупи і звисає одним широким пасмом, ніби хвіст тріски; від цієї хвилини хворий почувається набагато краще, а через кілька днів одужує, будучи в кращому здоров'ї, ніж перед недугою. Лише волосся виглядає жахливо, не можна його розчесати, а коли хотів би зрізати, то рідина, що виділяється через пори на голові, за два дні спала б йому на очі і він неодмінно стратив би зір.

Цю недугу вони між собою вважають невигойною, однак я з успіхом лікував багатьох хворих тим методом, яким лікують у Франції сифілітиків. Деякі з хворих, відчувши в себе ту недугу, покидають рідні сторони, змінюють на деякий час клімат і так само позбуваються хвороби. А взагалі ця хвороба не передається іншому, якщо пити з одного кухля, хіба лише через злягання: чоловік заражує нею жінку, а жінка чоловіка. Лікарі розрізняють у цій хворобі чоловічу недугу і жіночу, і кажуть, що старі баби заражують людей різними короваями або ж парою гарячої води: той, кого окутала така пара, вражений недугою і незадовго падає з ніг. Трапляється, що й діти приходять на світ уражені нею з таким самим злиплим волоссям; але це добрий знак, бо згодом волосся розклеюється і діти ніколи більше хворобою тією не хворіють.

ПРО ФАУНУ УКРАЇНИ

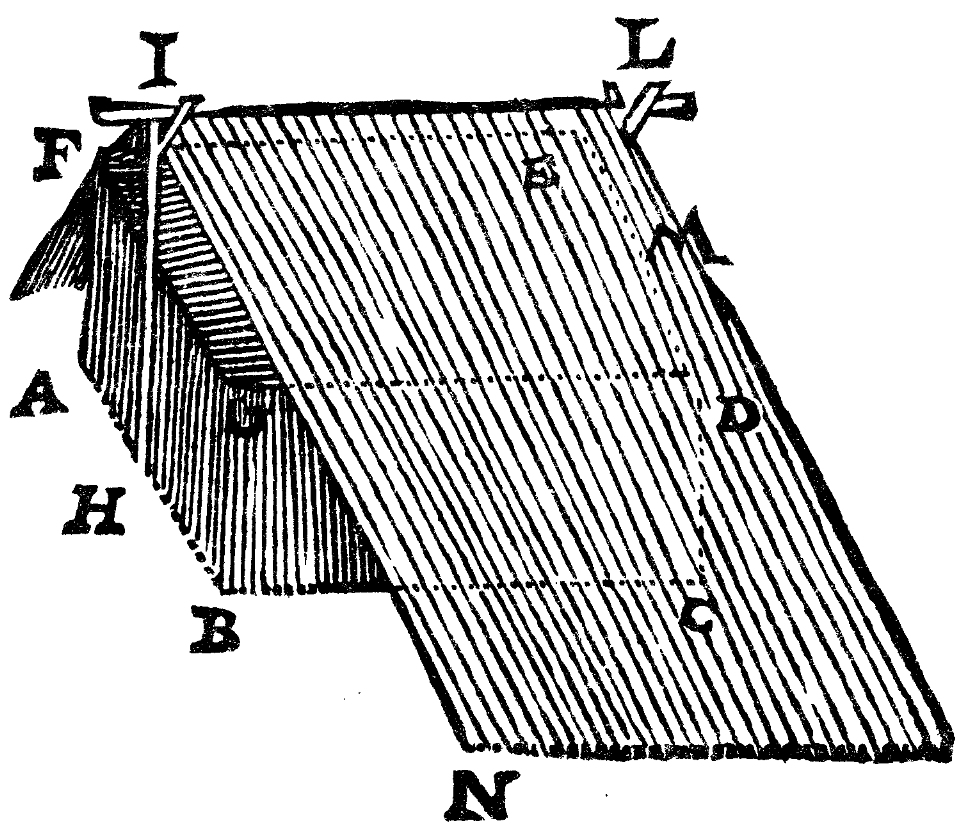
Ще розповім вам дуже примітну річ у цьому краї. Вздовж берегів Борисфену літає незліченна кількість комах: вранці видно цілі міріади ледь помітних мушок, але вони не надокучають; опівдні літають комахи завбільшки на дюйм, вони обсідають коней, так впиваючись їм у шкіру, що аж кров виступає. Та найгірше ввечері над рікою, коли з'являються комарі і мухи. Не годен тоді заснути без пологу, як то кажуть козаки. Це невеликий намет, під яким сплять, щоб захиститись від комарів. Якби не це, то вранці прокидаєшся з опухлим обличчям. Якось таке зі мною сталося, тому можу про це говорити. Три дні минуло, перш ніж обличчя моє набрало нормального вигляду. Я нічого не бачив на очі, не годен був їх розплющити, бо повіки зовсім порозпухалися, мав я жалюгідний вигляд. Однак, як уже говорив, козаки розкладають полог, зроблений таким чином: вони вирубують п'ятнадцять невеликих ліщинових вилок завтовшки на палець і завдовжки приблизно на дві з половиною ступні. Вбивають ці вилки у землю, на віддалі двох стіп одна від одної і на цілу стопу в ширину, а зверху кладуть п'ять

поперечок, опираючи їх на вилочки. Далі кладуть ще п'ять кілків, покладених упоперек і все це зв'язують мотузкою. Поверх цього накладають вшите спеціально для цього повстяне полотно, врізане так, щоб воно затуляло не тільки верх, а й усі боки; полотно звисає одним боком додолу, а при вході підноситься догори. Його можна підгортати під матрац чи ліжко, щоб та комашня не залітала всередину. Під таким пологом легко вміщається дві особи, однак лише важніші старшини сплять під ним, бо не кожен може дозволити собі на такий маленький намет. Коли ж падає дощ, вони вкриваються так, як це видно з наступного рисунка. Його зображення краще від будь-якої розповіді дасть уявлення про це все. Одне слово, комашня так нестерпно надокучає у цьому краї, що доводиться безперервно розпалювати багаття, аби відганяти її.

ABCДEFG це полог, заслонений тканиною. HI та LM — це дві підпорки, на які покладено жердину. IL підтримує турецький килим, зроблений з крученої непромокаючої нитки; той килим послуговує дахом намету.

Від цієї мушви перейдемо до сарани, якої налітає сюди

так багато, що нагадує мені лихо, яке наслав Господь у давні часи на Єгипет, аби впокорити фараона. Я бачив її упродовж кількох років, зокрема 1645 і 1646 року. Ті комахи летять не тільки цілими зграями, але й цілими хмарами, розтягаючись на п'ять-шість миль у довжину і дві-три милі в ширину. Сарана, звичайно, налітає з боку Татарії; це стається тоді, коли суха весна, а в Татарії і на її сході — Черкесії, Абхазії і Мінгрелії рідко коли стоїть інша погода. Пошесть несеться східним або південно-східним вітром, сягає цих земель і наводить велике спустошення: сарана поїдає ледь зазеленілу пшеницю і траву. Де лише вона пролетить і сяде, все винищить за якихось дві години, і зростає тут велика дорожнеча на харчі. Якщо ж сарана залишиться в цьому краї на осінь та зиму, до місяця жовтня, часу свого вимирання, то кладе по триста яєць, з яких виводяться наступної весни при спекотливій погоді нові комахи. Їх з'являється в три рази більше. Але коли вони вилуплюються і в той час випадають дощі, то сарана гине і в той рік можна її більше не боятись, хіба що прилетить з якогось іншого місця. Це все найкраще собі уявити їхньою кількістю, бо ціле небо вкрите комахами, довкола темно, виглядає так, ніби в хмарну погоду падуть невеликі клапті снігу і кружляють туди й сюди за вітром. Сарана опускається на землю, щоб поживитися, і ціле поле нею вкрите, чути лише дивне шелестіння — це вони споживають їжу. Протягом неповних однієї-двох годин сарана пожирає все до самої землі, а потім здіймається і летить туди, куди несе її вітер. Коли сарана летить, то у найясніший сонячний день не видно сонця, здається, що воно заховалось за товсті хмари. Року 1646 у місяці червні, опинившись на два тижні в новому місті Новгороді *, в якому зводив фортецю, я був дуже здивований, побачивши там велику кількість сарани. То була справжня дивина, бо сарана в тім краї виплодилася навесні, а тому, що не вміла ще добре літати, вкривала повсюдно

* Новгород (Верхів) — містечко поблизу Бару на Поділлі.

землю, та й у повітрі її було стільки, що не міг у своїй кімнаті їсти без запаленої свічки. Всі будинки були заповнені тією сараною, навіть у стайнях, стодолах, спальнях, на горищах було повно тих комах: ця капость залазила навіть у підвали. Я наказував курити гарматний порох з сіркою, щоб прогнати її, але все це не допомагало, бо як тільки відчинялись двері, величезна кількість сарани залітала всередину будинку, інші ж вилітали назовні.

Було дуже неприємно, коли виходив на вулицю, а ці комахи вдарялися тобі в обличчя, в ніс, в очі, у вуха, так несамовито лазили, що не можна було навіть рота відкрити, бо влітало відразу ж декілька комах. Та це ще нічого. Як ми сідали за стіл, то й тут ці комахи не давали спокою: різав на тарілці кусень м'яса і перерізував одночасно сарану. Тільки-но рота розтулював, щоб занести туди їжу, відразу ж мусив випльовувати комаху. Найбільш досвідчені люди не знали, як дати собі раду з тією незліченною комашнею. Одне слово, важко це описати; аби добре собі все це уявити, треба їх побачити так, як я бачив. За якихось два тижні сарана ставала міцнішою і, понищивши усе в цьому краї, могла летіти далі. Вітер підхоплював її і ніс в якусь іншу місцевість чинити таке саме спустошення. Бачив якогось вечора, як сарана сіла на перепочинок. Комахи вкривали дороги на чотири пальці завтовшки так, що навіть коні не хотіли по ній ступати, доводилось підхльостувати їх нагаями — тварини нашорошували вуха, хропли, з великою боязню ступали вперед. Колеса наших возів і копита коней розчавлювали цих комах і здолу здіймався такий сморід, що не тільки важко було дихати, але й видавалось, ніби все це проймає тебе до самого мозку костей. Щодо мене, то я не годен був стерпіти того смороду; змушений був спочатку натерти оцтом ніс, весь час нюхати вимочений в оцті носовик, який тримав при собі. Радо поїдають сарану свині, це для них смачна страва, вони від сарани швидко товстіють, однак ніхто не хоче їсти їхнього м'яса, бо та нечисть, що скоїла стільки лиха, викликає в людей огиду. І нарешті,

ось як ті комахи розмножуються і плодяться. Залишаються в тому краї до жовтня, хвостами виривають в землі нірки, кладуть кожна по 300 яєць, лапами нагрібають зверху землю і здихають, бо ця нечисть живе лише шість з половиною місяців. Навіть якщо трохи згодом починаються дощі, яйця їхні не гинуть; довгі та суворі морози також не завдають їм ніякої шкоди; отак вони дочікуються, долежуються до весни, яка звичайно приходить всередині квітня. А коли сонце зогріває землю, сарана вилуплюється і починає розскакуватись вусібіч, цілих шість тижнів вона не годна літати і тому не відходить далеко від того місця, де вилупилась. Та як вже зміцніє і набереться сил, то прямує туди, куди несе її вітер. Якщо б у той час, коли починається їхній лет, знявся північно-західний вітер, то поніс би їх усіх у Чорне море; та коли подує протилежний вітер, пожене їх в інші краї, де сарана чинить таке саме велике спустошення, про яке ми вже говорили. Коли під час появи молодої сарани починаються дощі і ллють безперервно вісімдесять днів, всі яйця гинуть. Так само буває влітку: протягом восьми чи десяти дощових днів вся сарана здихає на землі, вона не може більше летіти, а отже, тутешні мешканці порятовані. Та коли літо сухе (а так буває найчастіше) вони дуже хвилюються, аж поки у жовтні сарана не погине. Сам я це бачив упродовж кількох років, які провів у цьому краї. Торкався сарани руками, вона була товщиною в палець, а довга на три-чотири дюйми. Тутешні люди, які добре розуміються на мовах, розповідали мені, що на крилах сарани написано халдейськими літерами «Попуст божий». Так мені говорили ті, хто знає халдейську мову *.

---

* Тут Боплан, певно, йде за фольклорною традицією чи народними переказами. В літописах поява сарани сприймалася як кара за людські гріхи. Таке свідчення знаходимо зокрема в літописі Величка: «Всі старі люди розуміли це як гнів божий до себе і відчували, що надходить неуникненна божа на них кара». (Літопис Самійла Величка. Ч. І. Р. Х. // Київ. 1986. № 10. с. 135).

Про це також див.: І. Крип'якевич. Саранча на Україні XI—

Перейдемо тепер до того, що я побачив гідного уваги за Дніпром. Там є дві річки — Сула і Супій, обидві вони впадають у Дніпр. Між тими ріками живуть маленькі тваринки, яких звати тутешньою мовою байбаками. Своєю будовою і розмірами вони нагадують барбарійських кроликів. Мають лише чотири зуби — два верхні, а два нижні; вкриті шерстю сизуватого кольору і як кролики ховаються в землю. У місяці жовтні зариваються у свої нори, з яких вилазять лише при кінці квітня; саме в той час оббігають вони полями, шукаючи якогось корму. Вони зимують у землі, харчуючись тим, що зібрали влітку; довго сплять, дуже бережливі, інстинктивно рихтують харчі на зиму. Можна сказати, що між цими тваринками є невільники, бо ліниві тварини наказують тим невільникам лягати на спину і кладуть їм на живіт великий жмут сухого листя, який байбак тримає обома лапами, чи, вірніше, своїми руками. Ці тварини допомагають собі тими лапками майже так само, як мавпи своїми. А потім інші байбаки тягнуть те звірятко за хвіст аж до входу в нору — листя перевозиться, ніби на санях. Звідси примушують їх розносити траву по норах. Я декілька разів бачив, як зручно вони це робили. Із цікавістю впродовж кількох днів спостерігав за ними, і навіть якось пішов до самих їхніх лігвищ, розгріб їх, щоб оглянути житла. Побачив безліч нір, розділених між собою маленькими кліточками, наче кімнатами — одні є для них коморами, інші — цвинтарищами та усипальницями, куди вони затягають мертвих тварин. А ще інші призначені для якогось особливого вжитку. Живуть байбаки вісьмомадесятьма парами разом, кожна пара має своє окреме житло, в якому панує велика злагода. Їхня «республіка» нічим

XVIII століття // Вісник природознавства. 1928. № 3—4. С. 183—192.

Що ж до згадки про халдейську мову, яка мала б жити у XVII ст., то вона помилкова (її носії жили в державі Урарту). Боплан, очевидно, контактував з представниками окремих тюркських народностей, мова і письмо яких нагадувало халдейську грамоту.

не поступається ладові колоній бджіл чи мурашок, про які стільки вже писалося. Ще додам, що всі ці тварини двостатеві і якщо зловити їх молодими в травні місяці, то легко собі їх приручити; на ринку вони коштують якийсь 1 су, тобто 6 ліардів *. Я сам виходив багато байбаків, вони дуже гарно виглядають вдома і стільки ж радості приносять, ніби якесь мавпеня чи білка. Годуються тими самими харчами і тією самою травою.

Забув ще сказати, що це дуже меткі звірятка, бо ніколи не виходять з нірок, не вславши наперед свого дозорця; той залазить на якесь узвишшя, аби попередити тварин, які пасуться, якщо трапиться якась небезпека. Запримітивши якогось чужака, байбак стає на задні лапки і починає свистіти. За цим сигналом всі тваринки втікають у свої сховища, а вартовий за ними і залишаються там доти, поки вважають, що небезпека не минула. Відстань між ріками Сулою і Супоєм не перевищує шести миль, а від Дніпра до кордонів Московії буде не більше п'ятнадцяти-двадцяти миль. Там і знаходяться ці тваринки, які живуть так, як я описав. В інших місцях вони не водяться. В цих краях не можна нестися на коні учвал, бо всюди є безліч маленьких шпарок (наче кролячі нори); потрапляючи в них, коні падають і можуть переламати собі ноги. Зі мною кілька разів траплялась подібна історія. У травні та червні селяни полюють на байбаків; роблять це таким чином: виливають п'ять чи шість відер води в нору, тварини мусять звідти втікати, а при вході в нори селяни прилаштовують мішок або сітку. Спіймані маленькі тваринки не забувають своїх звичок і якщо їх не прив'язати добре, то в жовтні місяці вони зариваються десь удома для зимової сплячки. Якщо б їх не турбувати, то спали б шість повних місяців, як це роблять вовки і сурки. Мої байбаки спали навіть два тижні, довелося довго їх шукати, а як знаходили, то бачили нори,

* Су, ліарди — давні французькі монети.

звідкіля мусив їх виганяти. Вони виглядали зовсім здичавілими.

У цих краях також водяться перепілки з блакитними лапками, їхнє м'ясо отруйне.

Також надибував у Дикому Полі, біля порогів вздовж Дніпра, тварину, схожу на нашу козу, але з тонкою і гладкою шерстю. Після линяння ця шерсть м'яка, наче шовк. Пізніше стає твердою, жорсткою, набираючи бурого кольору, але не такого як у кози. Ця тварина має два лискучо-білі роги і руською мовою називається сугак. Передні і задні кінцівки в неї добре розвинені, а в носі нема кістки. Коли пасеться, то ступає назад, інакше пастися не вміє. Я смакував м'ясо цієї тварини, воно таке ж смачне, як м'ясо косулі. А роги білі, блискучі і гладенькі; я зберігаю їх задля їхньої дивовижності.

У тих самих краях живуть олені, лані, дикі кози, пасуться цілими отарами. Є також дикі кабани неймовірної величини і дикі коні, що бігають табунами по п'ятдесят-шістдесят голів. Ці легкі коні дуже часто лякали нас, бо здалеку ми приймали їх за татарів. Названі коні нічого не вартують у роботі, навіть ті, яких приручили ще молодими. Лишень м'ясо їхнє смачне, ніжніше від телячого, та, як на мене, воно не вельми приємне і прісне. Тутешні люди, які їдять перець так само, як ми стручковий горошок, так приправляють його, що запах м'яса губиться. Щодо старих коней, яких важко приручити, то їх ведуть просто на бійню, де потім м'ясо продається, так само як баранина чи воловина. Крім того, ті коні мають дуже пошкоджені ноги, бо зроговіла шкіра так стискає їм копита, що вони тою шкірою вкриті і важко копита очистити. А тому коні не можуть добре бігати, і в цьому виявляється Боже провидіння, яке створило цю тварину для того, щоб вона повністю слугувала людині; коли знаходиться поза людською опікою, стає кволою істотою, нездатною навіть бігати.

Вздовж цих рік, на їхніх берегах, гніздиться також багато птахів, з таким великим горлом, що всередині зна-

ходиться ніби цілий ставок, у якому зберігається жива риба, яку при потребі ті птахи поїдають. Таких самих птахів я бачив у Західній Індії. Іншими цікавими птахами є лелеки, їх тут дуже й дуже багато. Щодо буйволів та великих тварин, то їх багато на кордоні з Московією; там є також білі зайці та дикі коти. В цьому краї, неподалік Волощини, можна надибати довгорунних баранів з дещо короткими але ширшими хвостами трикутної форми; траплялись також барани, що сам хвіст їхній важив більше десяти фунтів. Ті хвости мають, звичайно, понад десять дюймів у діаметрі, а на кінці загострені і повні смачного товщу. У знатних людей цього краю можна також побачити псів і тарантських коней, тобто посмугованих, наче леопарди; вони дуже гарні та привабливі на вигляд, їх звичайно впрягають у карету, коли пани їдуть до королівського двору.

Великим недоліком цих українських земель є брак солі. Аби цьому зарадити, її привозять з Покуття, області, що лежить на кордоні з Трансільванією і належить полякам. Ця земля розташована за вісімдесят чи сто миль звідсіль, як це бачимо з карти; у криницях тут солона вода, з неї добувають сіль так само, як ми це робимо, і виготовляють з неї ніби маленькі хлібини товщиною на один дюйм і довгі на два. Триста таких маленьких хлібин продають за один шеляг. Тутешня сіль дуже смачна, хоча не така солона, як наша. Добувають ще й іншу сіль з попелу вільхи та дуба, вона дуже смачна з хлібом *. Ця сіль називається коломийською. Біля Кракова також є соляні копальні, там сіль вельми гарна, наче кришталь, а місцевість та називається Велічка. В тому краї також не вистачає смачної води і, гадаю, що через те, певне, з'являється в них та хвороба гостець, про яку вже розповідав.

---

* Тут, очевидно, йдеться про якусь текстуальну помилку. Таку сіль швидше можна вважати золою, яку виробляли на Прикарпатті і в інших районах України, а не присмаком до хліба.

ПРО КЛІМАТ

Хоча ці землі знаходяться на тій самій широті, що й Нормандія, тут суворіші та холодніші зими. Та ми про це ще скажемо. З-поміж того, що слід взяти до уваги в цьому краї, є морози, що останніми роками були такими тривалими, суворими і сильними, що неможливо було їх витримати не тільки людям, надто тим, хто ішов з військом чи знаходився у війську, але й худобі, наприклад, коням або іншим свійським тваринам. Той, хто несподівано опиняється серед такого морозу і не розплачується за це власним життям, вважає для себе щастям, коли виплутався з цього, втративши пальці рук чи ніг, занапастивши ніс, щоки, вуха і навіть ту частину тіла, яку з почуття сорому не смію називати. За якусь мить гасне їхнє природне тепло і вони відмирають з гангрени. Бувають організми сильніші, в яких частини тіла не охолоджуються так раптово, але все одно на них з'являються рани, такі ж болючі, як від опіків чи від лихоманки.

Перебуваючи в тому краї, я переконався, що мороз може бути таким пекучим і сильним, наче пожежа, і що він може все винищувати. Спочатку рани такі мізерні, що болячки схожі на горошини, та вже через кілька днів, а навіть годин, вони збільшуються і так швидко розростаються, що вражають якусь певну частину тіла. Саме так мої знайомі ні за що ні про що занапастили свою найбільш делікатну частину тіла.

Інколи, і найчастіше, відмороження звалюється несподівано, неможливо нічим зарадити, тим паче, коли не вжити заходів перестороги — внутрішніх чи зовнішніх. Смерть від морозу може бути двоякою: перша дуже швидка, бо різка; проте можна сказати, що це спокійна смерть, бо довго не мучишся і помираєш уві сні. Коли знаходишся в полі, чи то верхи на коні чи в кареті, або на возі і не вжив потрібних заходів перестороги, добре не одягнувся і не закутався, коли не чуєшся в силі, щоб змагатись з таким силь-

ним морозом, холод проникає в кінцівки ніг та рук, а потім і всі інші частини тіла, поволі перестаєш їх відчувати, тебе охоплює сонна втома, забуття, ніби летаргічний сон. І дуже хочеться спати; а якщо ви так зробите, то неодмінно заснете вічним сном і більше ніколи од нього не прокинетесь. Та якщо ви і ті, що вас оточують, зробите все необхідне, аби прокинутись зі сну, ви уникнете смерті. Саме так було зі мною — я декілька разів уникав смерті, бо слуги мої, люди міцніші й більш пристосовані до таких витівок тутешнього клімату, будили мене, тільки я починав дрімати. Друга смерть не така раптова, але настільки жахлива і страшна, і так важко її перенести, що її жертви, навіть люди найміцнішої будови, перебувають за два волоски від божевілля. Холод проймає аж до крижів, перехоплює поперек, проникає вершникам крізь лати і так сильно стискає, що холодить їм усі нутрощі, насамперед шлунок і кишки. Ті люди ніяк не можуть насититися їжею, навіть якщо споживатимуть найбільш стравне м'ясо чи бульйон — відразу ж вертатиме назад з жахливими болями і відчуватимуть при цьому страшну різанину в шлунку. Важко навіть усе це висловити словами. Хворі весь час страшенно стогнали, голосно зойкали, немов би їм витягали чи виривали нутрощі та інші частини живота. Залишаю найбільш вченим лікарям висловити свою думку про причини цього страшного, жахливого болю, бо сам я не годен судити про це, а додам лише те, що сам бачив, завдяки цікавості кількох місцевих мешканців, котрі хотіли уздріти, що скоїла та немилосердна недуга. Вони провели розтин кількох померлих і виявили, що більшість кишок почорніла, згоріла, ніби склеїлась докупи. Вони переконались, що така недуга взагалі невиліковна, і в той же час, як починали псуватись і відмирати нутрощі, хворий безперервно кричав та стогнав — і вдень і вночі — і смерть його була жахливою. Здавалось, що ніколи не настане його остання година.

Ми перенесли на собі ті люті морози року 1646, коли польська армія вступила в Московські володіння, очікуючи

повернення татар *. Хотіли ми дати їм бій і відбити численних бранців. Мороз був таким пекучим і лютим, що ми змушені були знятись табором з обраного місця, при цьому втратили дві тисячі воїнів. Більша їх частина померла так, як я це описував вище; інші ж стали каліками. Мороз вбивав не тільки людей, але й коней, хоча вони набагато сильніші і витриваліші. Під час нашої кампанії понад тисяча коней відморозили ноги і не могли більше йти, а між ними і шість коней з кухні польного гетьмана Потоцького, який є сьогодні коронним гетьманом і каштеляном краківським **. Мороз розгулявся в той час, коли ми зупинилися біля річки Мерла***, що впадає в Борисфен. Єдина рада при таких морозах, звичайно, не ліки, а тепло вдягнутись, закутатись у все, що гріє і може оберегти тіло від такого лютого холоду. Щодо мене, то у возі чи в кареті завжди тримав на колінах пса, який розігрівав мені ноги. Часто вкривав ноги товстим бавовняним коцом або вовчою шкурою. Обличчя, руки і стопи стирав спиртом, а потім закутував їх тканинами, чи якимись іншими речами, змочуючи їх у спирті, щоб вони на мені висихали. Завдяки такому способу та при божій ласці зумів я уникнути всіх тих бід, які щойно описав. Мороз ще страшніший, коли нічого теплого не з'їсти і не випити, бо тутешні люди звикли тричі на день пити тепле пиво з додатком масла, перцю, хліба, що заступає їм суп і оберігає їхнє нутро від такого холоду.

---

* Взимку 1646 року гетьман Микола Потоцький здійснив невдалий похід проти татарського війська, що періодично вторгалося на українські землі, підлеглі Речі Посполитій.

** Микола Потоцький (1595—1657) командував польським військом в битвах під Кумейками (1637) і під Корсунем (26.V.1648). Зазнавши поразки під Корсунем, попав у полон, з якого повернувся 1651 року.

*** Мерл — ліва притока Ворскли.

ПРО ТЕ, ЯК ОБИРАЮТЬ КОРОЛЯ

Коли помер Сигизмунд III*, архієпископ Гнєзни зайняв місце короля, аби очолити й правувати конвокаційним сеймом ** у Варшаві два чи три тижні по смерті суверена. Сенатори неодмінно туди з'являються, щоб обміркувати та погодити час і місце, де відбуватиметься елекція нового короля. Домовившись про це, кожен сенатор вертається в маєток, щоб там скликати свій сеймик, який збирається на його землях, тобто він гуртує всю шляхту, підлеглу його владі, в зазначеному місці і в зазначений час. З'їжджаються одночасно всі магнати, а зібравшись разом, спільно обговорюють номінацію нового короля, причому кожен силкується подати свої міркування, керуючись особистими симпатіями. Після словесних змагань та суперечок погоджуються на кількох князів, з-посеред яких депутати, призначені на елекцію, вибирають лише того, а не іншого кандидата. А далі кожен з них обґрунтовує право, одержане від своїх магнатів, бути присутнім на елекції і віддати голос за одного з п'яти чи шести запропонованих кандидатів. За той час кожен сенатор, як про це вже говорилося, так само робить у своєму воєводстві. Отже, депутати воєводств є першими, наймогутнішими та найвпливовішими голосами на сеймах. Як і воєводи, вони промовляють від усього загалу, бо перш ніж поїхати на сейм, зіставляють свої погляди та доходять єдиної думки про те, що мають прийняти, а що відкинути. Одне слово, вони цупко тримають усе в своїх руках, бо не можна прийняти чи відкинути якийсь пункт ухвали без їхньої згоди. І як знайдеться хоч один, хто заперечить проти цього і голосно вигукне «nie wolno» (що нашою мовою значить «не маєте права!»), все пропало, бо такий привілей

---

* Сигизмунд III Ваза (1566—1632) —польський король з 1587 р.

** Цей конвокаційний сейм відбувався у Варшаві з 22 червня по 17 липня 1632 року. Його завданням було, між іншим, визначити час проведення сеймиків, процедуру обрання короля.

в них існує не лише під час елекції короля, але й на кожному новому сеймі, де можна розірвати або перекреслити все, що ухвалили сенатори. У своїй Речі Посполитій вони користуються такими основними правилами:

1. Жоден шляхтич не має права претендувати на корону, також не має права віддавати своє ім'я чи голос, щоб стати королем.

2. Вибраний для номінації мусить бути католицької, апостольської та римської віри.

3. Той, хто буде обраний, мусить бути чужоземним князем, щоб не мав земельних угідь у їхньому краї. І хоча сини його будуть князенками, народженими у цьому краї, тим не менше вважатимуться тут чужоземцями, не мають права на спадок чи родинні землі, як ведеться в тутешньої шляхти *. Ось чому вони можуть обиратися королями, як, скажімо, король Владислав IV **, який на час смерті свого батька короля Сигизмунда III був старшим князенком. Потім трон успадкував його брат Ян Казимир ***, теперішній король. Це не завдало жодної школи основам спадкування королівства.

Ось порядок, якого вони дотримуються під час елекції, що звичайно відбувається у відкритому полі ****, за півмилі од Варшави, головного міста Мазовії, де знаходиться королівська резиденція. В тутешньому замку завжди відбуваються сейми, оскільки це місце є немовби центром

---

* Такі та інші вимоги й умови при обранні короля шляхта ставила неодноразово, про що свідчать «конституції» та інші правовоустановчі документи Речі Посполитої.

** Владислав IV (1595—1648), обраний королем 3.XI.1632 р. За його царювання на Україні було придушено селянсько-козацьке повстання. Наприкінці правління Владислава IV почалася визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

*** Ян Казимир (1609—1672) — польський король (1648—1668). За його правління сили Речі Посполитої було спрямовано на придушення Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

**** Йдеться, певно, про Вольську рівнину, де сейм обрав королем Яна Казимира.

усіх провінцій, об'єднаних під польською короною. Місце елекції було за півмилі від названого міста, з боку Гданська, де розбили невеликий парк на тисячу—тисячу двісті кроків окружності. Парк оточений глибоким ровом на п'ять-шість ступнів завширшки лише для того, щоб туди не забігали коні. В парку поставлено два великі намети: один для елекції — в ньому засідають сенатори; другий — для земських послів, які тут спільно радять раду. Перш ніж з'явитися перед великим зібранням сенату, кожен знайомить присутніх із своїми інструкціями, з тим, на що він може погодитися, і разом вирішують, що прийняти, а що відкинути. Щодня збираються вони на такі наради, які тривають до шести-семи годин; під час тих розмов висуваються всі можливі аргументи, аби й надалі захистити свої привілеї. Під час елекції покійного короля Владислава дискусії точилися понад два тижні, а за той час довкола невеликого парку скупчилося понад 80 тисяч кінних вершників — сенаторських жовнірів. Кожен сенатор мав невелике військо — один менше, другий більше, як, скажімо, краківський воєвода, в якого на той час було близько семи тисяч жовнірів. Інші ж тримали військо відповідно до своїх можливостей; кожного супроводжували друзі та слуги, вони шикувалися бойовими порядками, були добре озброєні і ладні при найменшій незгоді кинутися у сутичку. Зауважте, що під час елекції шляхта цілого краю була напоготові, тримала ноги в стременах, готова скочити в сідло, щоб при найменшій звістці про якісь чвари чи невдоволення їхніх послів налетіти вихором на того, хто наважився б зазіхнути на їхні привілеї, порушити їх.

Врешті після кількох засідань та дискусій вони сходяться на кандидатурі якогось княжича, що має стати королем; кожен у цьому підписується, принаймні найповажніші з-посеред сенаторів і депутатів. Звістка про це оголошується не того ж таки дня, а лише назавтра. Вернувшись на місце постою свого війська, сенатори наказують жовнірам шикуватися бойовими лаштунками відповідно до вказівок геть-

мана (бо всі тепер стають під великий штандар корони). Далі лунко гукають: «Віват король!», називаючи його по імені. Тричі прокричавши це привітання, палять у повітря з гармат та мушкетів; чути радісні вигуки, які свідчать про задоволення усіх присутніх. Так повторювалося тричі, а далі присутні на сеймі повставали зі своїх місць. Найповажніші пішли за старшим князенком, якого обрали своїм королем. Він ще знаходився на селі, за півмилі від місця елекції. Привітавши його від імені всіх воєводств, віддали йому шану, повідомляючи, що він обраний королем. Вони прохали його погодитися на це, взяти їх під свою опіку, розумно і розважно ними правити; запевняли, що матиме в їхній особі вірних та слухняних підданих. І тоді король погоджувався. Сенатори показували йому свої щляхетські статути і привілеї (хоча він добре їх знав), а він обіцяв незламно їх оберігати.

Назавтра провадили короля до варшавського собору св. Яна; там перед святим вівтарем король складав присягу. Ось ті умови, які зачитувалися королю в присутності цілого зібрання:

1. Він ніколи не матиме зиску з майна Корони, а лише з того, що йому визначається (Короною вони називають свою державу).

2. Він не матиме права купувати чи придбати жодного шматка землі з тих володінь.

3. Він не видаватиме грамот чи розпоряджень про посполите рушення, якщо цього не схвалить сейм.

4. Він не матиме права після двадцяти чотирьох годин, як скоєно злочин, видавати наказ про арешт польського шляхтича, хіба що злочин спрямований проти короля або означає державну зраду.

5. Він не оголошуватиме війну чужоземній країні і навіть не відправлятиме туди послів у державних справах без згоди на те згаданої Речі Посполитої.

6. Він постійно дозволятиме на присутність при своїй королівській особі трьох сенаторів, які складатимуть се-

наторську Раду. Не боронитиме їм стежити за його вчинками, аби нічого не замислив чи не скоїв їм на шкоду. Усі три сенатори почергово очолюватимуть Раду, так що король нічого не зробить такого, чого б вони одразу ж не знали.

7. Названий король не може одружитися чи справити заручини без дозволу сейму; також не має права покинути межі королівства без його згоди.

8. Він також не має права надавати шляхетські привілеї простолюдину, якої б послуги той не зробив, хіба що ця послуга вчинена задля блага держави, але і на це має бути згода сейму.

Обмежений такими умовами, король має все-таки право і найвищу владу не тільки роздавати на свій розсуд церковні бенефіції, але також розподіляти незайняті державні посади, однак мусить це робити лише серед коронної шляхти, а надто для тих, хто цього заслужив своєю військовою чи дипломатичною службою, якимись громадськими вчинками. Це має бути для одних нагородою, а для інших — заохоченням, щоб чинили шляхетно, були корисними та доброзичливими.

Він також має незалежне право дозволяти, щоб на виділених йому землях спалювали дерево для видобування поташу та інших відходів, що дає великі прибутки, не заперечуючи, щоб на це витрачалося багато лісу. Він має навіть найвищу владу роздавати різні посади — від найменшої до найзначнішої, але тільки прижиттєво. Ніхто не має права звільнити призначену ним особу без його на те згоди чи без судового процесу.

Король скликає і призначає час проведення сеймів, які звичайно збираються щодва роки*. Вирушаючи на війну власною особою, король може зобов'язати шляхту якогось

* Інформація про щодворічне скликання сеймів королем не цілком правдива, бо сейми скликалися щодва роки, через три роки, а також щороку і навіть двічі на рік.

воєводства супроводжувати його в посполитому рушенні. Хто від цього відмовиться, позбувається голови, а увесь його рід — шляхетства. Його майно конфіскується на користь Корони. Ось як далеко сягає королівська влада; та хоча він король, але руки має зв'язані багатьма заборонами, бо не завжди годен робити те, що хотів би зробити. Мусить годитися і приймати речі немилі його серцю. Попри це все є правителем Речі Посполитої, все чиниться від його імені, хоч сам нічого вирішити чи прийняти не може, як ми вже про це говорили.

ПРО ШЛЯХЕТСЬКІ ВОЛЬНОСТІ

Польська шляхта рівна між собою, між нею нема такої вищості, як це надибуємо у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та в інших країнах, де існують герцоги, маркізи, графи, барони. Єдиною титулованою особою тут є старости, що управляють маєтностями Корони, які шляхта одержує від короля. Усіма своїми землями шляхта володіє без оплати податків, отже, бідний шляхтич поважаний не менше од багатого. Та найбільше поважані ті, що перебувають на службі Корони.

Кожен шляхтич, навіть найбідніший, має надію стати одного дня сенатором з королівської ласки. Задля цього з юних літ вони вивчають латину, тим паче, що всі їхні закони складені тією мовою. Усі вони бажають також одержати якусь винагороду з коронних маєтностей, а тому поспішають виявити свою доброчинність, вступити до війська і при оказії здійснювати гарні і звитяжні вчинки, щоб заслужити похвалу гетьмана і за його рекомендацією постати перед королем, який за це нагородить їх якоюсь вакантною посадою. Шляхта має також право обирати свого короля, як ми про це вже розповідали, а король не правомірний після двадцяти чотирьох годин, як скоєно злочин, видавати наказ про арешт польського шляхтича, хіба що

злочин спрямований проти короля або ж означає державну зраду. Жоден такий шляхтич не може бути заточений в тюрму до завершення судового слідства і проголошення вироку; його мають тричі викликати в суд. Звинувачений шляхтич має право вільного пересування, може вимагати суддів, навіть може бути присутній при опитуванні свідків, які дають свідчення проти нього, і не боїться, що його арештують до оголошення вироку. Та й навіть коли вирок уже оголошено, шляхтич може відразу ж податися у якийсь монастир, де знайде притулок. Так часто роблять злодійники, котрі не годні боронитися власними силами, оскільки вельможі нехтують законом і сунуть великим військом на того, хто наважився подати на них позов. Присуд звичайно говорить про те, що йому слід стяти голову, а майно конфіскувати (так карають шляхтича за вбивство іншого шляхтича). Потім уголос тричі закликають злочинця вийти і з'явитися протягом години перед судом (та вони не такі наївні, щоб віддатися в руки катові, бо знають про свій смертний вирок). А тому що не з'являються, то до цього присуду додають ще й інфамію; це значить, що кожен зустрічний має право вбити злочинця, де б тільки його не зустрів. Такий самий вирок стосується кожного, хто ділитиме їжу чи напої з тим інфамованим. Протилежна сторона, яка не чується вельми сильною, доходить до згоди із засудженим і, одержавши певну суму грошей, задовільняє його прохання і відмовляється від усіх своїх претензій. Тоді засуджений має право дістати королівську грамоту, що йому коштує дві чи три тисячі фунтів. Таким чином, прощений за свій злочин, він позбувається прокляття і знову стає власником свого маєтку. Але якщо злочинець не такий багатий, як його супротивник, то мусить покинути край і рятувати власне життя. Усе його майно конфіскується в інтересах Корони; це саме ті землі, якими король не може володіти, а лише віддає шляхті у прижиттєве користування. Та, як говориться, з часом і злочин виглядає не таким страшним. Протягом кількох років друзі залагоджують його справу; бува, супротив-

ник помирає або ж зм'якне його серце і він пробачає злочинцеві. Тепер уже легко повернути собі маєток, якщо він того вартує.

Та поміж військових людей не так ведеться: при найменшому злочині їх відразу ж арештують і розглядають не як шляхтичів, а як солдатів; вони постають перед військовим трибуналом і одразу ж після суду зазнають покарання.

Шляхта має право орендувати державну землю і, не вважаючи це для себе принизливим, продавати все, що та земля родить; однак, як і в Франції, їй не дозволено займатися комерцією.

При особистих сварках чи образах, одержаних віч-на-віч, не мусять шукати сатисфакцію на вістрі шпаги. Якщо хтось почувається ображеним, скликає усіх своїх приятелів, збирає найвідважнішу челядь і йде з тією військовою силою в похід навстріч ворогові. А як з ним зійдеться, то зав'язує сутичку і розбиває його, якщо на те годен. Зброї не складають до тих пір, поки остаточно не розіб'ють супротивника або ж поки не втрутяться спільні друзі і не владнають їхньої сварки. Тоді замість шабель вкладають їм у руки великий келих, наповнений токайським вином, і вони зичать один одному доброго здоров'я.

Шляхта, що є ніби малим сувереном, має право поміщати на своїх гербах корону, може відливати стільки гармат, скільки їй заманеться, і будувати стільки фортець, наскільки це дозволяють її статки; ні король, ні Річ Посполита не можуть їй цього заборонити. Не вистачає лише права карбувати монети, і вони стануть справжніми суверенними володарями. Колись монети карбували від імені Речі Посполитої, а тепер лише від імені короля. І врешті, як ми це бачили на сторінці 28, вони мають повне і беззастережне право на селян, які від них залежать, тобто є їхніми підданими з правом спадкування, бо на королівщинах, що даються їм лише у прижиттєве користування, шляхта не має над селянами такого права. Вона не може вбити селянина без судового слідства або ж безпідставно відібрати його майно.

Переслідувані селяни королівщини можуть поскаржитися королю, який охороняє їх, боронить їхні права.

Не можна, крім того, засудити на смерть шляхтича за те, що він убив селянина, який належав іншому шляхтичеві. Відповідно до закону, щоб викупитися за скоєний злочин, він мусить сплатити 40 гривнів спадкоємцям покійного (одна гривня рівнозначна тридцяти двом су). В подібному випадку вистачає свідчень двох шляхтичів, аби визнати селянина винним. Щоб довести вину шляхтича, потрібно чотирнадцять селян.

Чужоземці не мають права купувати землю, так само, як і тутешні селяни, котрі ніколи нею не володіють, а з того, що мають вони та їхні діти в довічному користуванні, пливуть великі прибутки магнатам. Селяни не мають права нічого продавати чи давати в заставу, а їхній пан може відібрати все, що тільки йому заманеться. Зате міщани можуть вільно купувати та розпоряджатися своїми будинками в місті, городами, розташованими довкола тих міст, що є одним із привілеїв та прав міста.

З цього видно, що уся земля в тому краї належить шляхті, яка з цього має великий зиск, за винятком земель, підлеглих Короні (які не є маєтковими, про що говорилося вище), де знаходяться певні села, які король віддав боярам*, що є значнішими від міщан, але нижчими від шляхтичів. Король надає маєтності тим боярам і їхнім дітям при умові, що вони сповнятимуть військову повинність за власний кошт. Щоразу, коли коронний гетьман їх кликатиме, вони мають робити все, що від них вимагається, і це є державним обов'язком. Серед тих багатих людей трапляється все-таки частина бідних. Та загалом польська шляхта досить багата, як про це вже говорилося. Але в Мазовії, де шляхта дуже багата і становить шосту частину тутешнього насе-

---

* Так в оригіналі. Йдеться про окремий суспільний прошарок української шляхти (між дворянським і міщанським станом), що «служила королеві мечем».

лення, вона не така заможна. А тому її переважна частина сама працює на землі, не вважаючи ганебним для себе тримати леміш плуга або ж іти на службу до найзнатнішого магната. Це вважається почеснішим, аніж служити машталіром, як це мусять робити найдурніші з-посеред них. Двоє таких людей служили в мене протягом низки років, коли я був у тому краї першим капітаном артилерії і королівським інженером; служили мені, хоча й були уродженими шляхтичами.

Родові маєтності шляхти звільняються від зимового розквартирування війська та розташування військових гарнізонів. Однак мусять пропускати через свої землі війська, що знаходяться на марші. Військо може ставати на постій лише на коронних землях.

Коли декілька братів ділить вітцівщину, старший з них здійснює поділ, а молодший вибирає.

Якщо вдова вдруге виходить заміж, то може віддати усе своє майно тому, кого вона пошлюбила, таким чином позбавляє спадку своїх дітей.

Це право змушує дітей шанобливо та послушно ставитися до батька і матері.

ПРО ЗВИЧАЇ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ

Польська шляхта доволі сумирна та ввічлива з вищими од себе — воєводами та іншими урядовими особами Речі Посполитої; з рівними собі і своїми співвітчизниками товариська, зате дуже пихата і чванлива з нижчими від себе. З іноземцями привітна; взагалі іноземців тут небагато, і вона не дуже охоче з ними спілкується. Турків і татар бачать лише на війні із шаблею в руках. Через брутальність московитів з ними не мають нічого спільного, не хочуть підтримувати стосунків, так само, як із шведами та німцями, до яких відчувають таку сильну відразу, що не лише їх не люблять, але й вельми ненавидять. Якщо ж поляки інколи

вдаються до послуг німців, то лише при нагальній потребі. Французів, навпаки, називають своїми братами, мають з ними подібні звичаї та замилування як у вмінні вільно висловлюватися, так у властивій їхній природі щирості та життєрадісності. Веселі, люблять сміятися, а співаючи, не дають себе полонити меланхолійному настрою. Французи також дуже поважають і шанують цей народ, бо загалом це добрі, незлостиві, зичливі й дотепні люди. Ті поляки, що здобули повнішу освіту, досягають великого успіху, мають добру пам'ять, виглядають пишними та величними у своїх шатах, одягаються у коштовні хутра. Я бачив таке соболеве хутро, яке коштувало понад дві тисячі екю, було оздоблене великими золотими гудзиками, прикрашеними рубінами, смарагдами, діамантами та іншими коштовними каменями. За ними звичайно править велика кількість челяді. Ті слуги дуже сміливі, відважні, вправно володіють зброєю. У цьому переважають усіх своїх сусідів, бо ні на мить не розлучаються зі зброєю. Та й справді, майже завжди воюють з наймогутнішими європейськими володарями — турками, татарами, московитами, шведами, німцями, а інколи навіть з двома-трьома одночасно*. Так сталося року 1632 і 1633, коли воювали з турками, татарами і московитами.

Дуже добре виплуталися з цього, вигравши для себе кілька важливих битв. Незадовго, 1635 року, розпочали війну із шведами.

При посередництві королівського посла месьє д'Аво між польським та шведським королівством укладено в Пруссії мир; обидва королі з цього були вельми задоволені. Окрім своєї щедрості поляки ще дуже гостинні, шанобливо приймають в себе вдома друзів, які висловлюють їхній господі

* З серпня 1632 р. до червня 1634 р. відбувалася Смоленська війна Речі Посполитої з Росією; 1633 р. війна з Туреччиною; з 1618 року точилася Тридцятилітня війна Речі Посполитої із Швецією.

повагу. Приймають також чужоземців, яких ніколи не бачили, обходяться з ними так шанобливо, ніби здавна знаються з ними. В цьому краї є дуже багаті магнати, які мають вісімсот тисяч фунтів щорічного прибутку з родових маєтностей, не рахуючи ще й бенефіцій з королівщини, що складає шосту частину королівства. Ті великі багатства лише з того, що селяни не мають права володіти спадковими землями; усе належить магнатам, котрі безперервно збагачуються чи то наїздами, чи конфіскацією майна бунтівників і заколотників, яке приєднується до згаданих уже нами земель королівщини. Однак, оскільки шляхта боїться, що король, збагатившись таким чином, стане абсолютним володарем, вона перешкоджає йому тією королівщиною володіти. Та це не виходить на зле, бо вони це краще од нього роблять.

Коли ті люди йдуть на війну, то так дивно сповнюють свою повинність, що якби такого вояка побачив у нашому війську, то забув би про страх, а лише розглядав би його лаштунки. А крім того, всі вони споряджені наступальною зброєю. Подам вам опис озброєння, яке бачив на особі пана Дечинського, ротмістра (тобто капітана) козацької хоругви (вершників, озброєних луками і стрілами). Насамперед, на кольчузі він носив шаблю, на голові — залізний шишак, з якого обіруч звисала залізна сітка, зроблена з такого ж матеріалу, як і кольчуга, вона захищала потилицю і рамена; він мав ще мушкет, а якщо його не було, то лук і сагайдак. До паска причіплював шило, кресало (для гострення шабель і ножа, а також викрешування вогню), ніж, шість срібних ложечок, складених за величиною у червоний сап'яновий футлярчик. За пояс був заткнутий пістоль, ошатна хустка, невелика шкіряна торбинка, яку можна складати; у ній легко вміщалося півлітрове горня, яким черпають воду під час військових походів. Мав також спеціальний сукняний мішечок (велика торбинка з червоного полотна; якщо вона плоска, то в неї вкладають листи, папери, гребені, навіть гроші), нагайку (невеликий шкіряний батіг, яким

поганяють коней), два-три пучки шовкових шнурів завтовшки півмізинця; цим шнурком зв'язують бранців, які трапляються їм по дорозі. Все це висить на поясі з протилежного боку від шаблі. А крім того — ще й ріг, щоб чистити коневі рота, а ззаду, при сідлі, збоку, великий дерев'яний цебер, що вміщає піввідра води, з нього напували коня. Ще були три ремінні пута (шкіряні ремені, якими триножать коня, коли пускають його на пашу), щоб зв'язувати коня, коли він пасеться. А крім того, якщо жовнір не мав лука, за плечима в нього висіла рушниця, ладунок (плоска шкіряна торба, в яку вкладають рушничні та пістолетні набої), мав при собі рушничну викрутку і порохівницю. Зважте самі, чи людині, озброєній таким чином, легко змагатися з ворогом.

Гусарія, озброєна списами, складається із заможних шляхтичів, які мають прибуток до 50 тисяч фунтів щорічно; вона дуже добре споряджена. Звичайний їхній кінь вартує не менше 200 дукатів, а всі їхні коні турецькі, привезені з анатольської провінції, званої Кармелія. Гусари несуть службу з п'ятьма кіньми, отже, в одній хоругві із ста списів є лише двадцять гусарів. Вони їдуть першою шерегою, створюючи так званий фронт, а позаду кожного чотирма рядами ступають слуги. Їхні списи довгі на дев'ятнадцять стіп, од вістря до держална порожні, а ратища зроблені з міцного дерева. На вістрі списів почеплено прапорці — біло-червоні, зелено-сині, чорно-білі. Ті прапорці обов'язково двобарвні і мають чотири-п'ять ліктів завдовжки; певно, цими прапорцями лякають ворожих коней, коли хочуть розламати ряди противника: нахиляючи списи, мчать на конях в атаку, прапорці перекручуються в повітрі і лякають коней ворога. Гусари також одягнені в панцирі, носять наручники, наколінники, шапки-сисюрки тощо. Мають ще й шаблю, палаш, прив'язаний з лівого боку до сідла, а з правого — довгий меч, широкий при держалні; він звужується і закінчується квадратовим вістрям: ним протинають живого ще ворога, скиненого з коня на землю. Задля цього меч

має п'ять ступнів у довжину, надруків'я його кругле, щоб зручніше було тиснути до землі і протинати на ворогові кольчугу. Палашем рубають тіло ворога, шаблею б'ються і розсікають кольчугу. Воїни мають також бойові молоти вагою понад шість фунтів, що подібні на наші чотирикутні піки, вони добре наточені і насаджені на довгі держаки, аби розбивати панцирі та шоломи противника.

Якщо їхнє озброєння та спосіб ведення війни нам видається відмінним од нашого, то з подальшої розповіді побачите, що їхні бенкети і те, що на них робиться, зовсім не схоже на звичаї більшості народів світу. Магнати, які дуже на цьому перечулені, багаті і трохи бідніші, вельми щедро один одного гостюють в залежності від своїх можливостей. З усією переконливістю можу сказати, що їхні буденні обіди набагато перевершують своїми стравами наші святкові бенкети. З цього можна зробити висновок, як вони поводяться під час справжніх оргій, що дуже урочисто серед них справляються. Правда, так чинять особливо великі магнати та інші урядники Корони. У дні, вільні од засідань сенату, коли у Варшаві відбувається сейм, влаштовують учти, вартість яких досягає п'ятдесят чи навіть шістдесят тисяч фунтів. Це дуже великі видатки, якщо зважити, щó і як подають до столу. Тим паче, що в цьому краї не вживають ні мускусу, ні амбри чи перлин або вишуканих приправ до м'ясних страв, які в інших краях дорого коштують. Все, що подають, загалом приготовлене доволі невміло, у великих кількостях. Шкода, пов'язана з усім тим (йдеться про слуг та челядників, про що докладніше оповім нижче), збільшує їхні витрати. Отож, аби з однієї лише деталі ви склали собі враження про все це видовище, скажу вам, а говорю з усією переконливістю, що не раз (я тримав у руках такі списки) на такому одному лише прийомі було битого скла на 100 талярів, хоча воно й не дороге, бо одна штука коштувала один су.

Отож, коли розпочинається бенкет, спочатку сидить не більше чотирьох-п'яти панів сенаторів, з часом до них

приєднуються посли, які знаходяться при дворі; то була б невелика кількість гостей для такого великого видатку, про який я згадував вище. Але лічба гостей збільшується за рахунок шляхти, яка супроводжує кожного з названих панів. Звичайно, це вже є дванадцять-п'ятнадцять осіб, які складають товариство на 70—80 гостей; вони сідають за три зсунені столи, що творять подвійний прямий кут. У довжину ті столи мають понад сто кроків. Столи накриті трьома розкішними тонкими обрусами, а також повним позолоченим срібним сервізом. На кожній тарілці лежить хліб, вкритий маленькою серветкою, не більшою від носовичка; біля тарілки — ложка; ножі відсутні. Розміщені таким чином столи ставляться у великій просторій залі, в кінці якої, під стіною, знаходиться креденс із великою кількістю срібного начиння, обрамлений поруччям у вигляді невеликої галереї. Туди мають доступ лише ключник і челядники. На креденсі звичайно стоїть вісім чи десять стосів срібних таць і така велика кількість тарілок, що вони здіймаються на зріст людини, яка в цьому краї доволі висока. Навпроти названого креденса, над дверима, міститься театр, де перебувають музиканти — як ті, що грають на різних інструментах, так і ті, що співають. Їх не чути всіх одночасно, а лише починають скрипки; далі їм гучно вторить відповідна кількість корнетів. А коли вмовкнуть — звучить людський спів, мелодійні голоси дітей, яких найняли задля такої нагоди. Усі ці різноманітні звуки повторюються безперервно, тривають, аж поки не закінчиться бенкет. Музиканти їдять і п'ють ще перед початком гостини, бо далі (з обов'язку займатися тим, чим їм належиться) не мають часу сідати за наїдки та напитки. Приготувавши таким чином усе, що потрібно, стіл накривають, закладають різноманітними стравами і тоді впроваджують до зали запрошених гостей. Посеред зали стоїть четверо шляхтичів — двоє з них тримає великий позолочений мисник, що має, певно, три ступні в діаметрі, а також подібного виробу жбан. Шляхтичі наближаються до високошанованих гостей, обмивають

їм долоні і відходять. Далі до них приступає два інші шляхтичі, які тримають за обидва кінці довгий, біля трьох ліктів, рушник, подають його тим панам, щоб вони витерли долоні. А далі господар разом із розпорядником сердечно приймають гостей, садять кожного за стіл відповідно до його становища та титулу. А коли вже посідали і готові гоститися, їх обслуговують три крайчі за кожним столом, частують стравами, приготовленими і приправленими за тутешніми рецептами. Одні приправлені жовтуватим соусом з шафрану, інші — червоним соком з вишні, який забарвлює соус у червоний колір; ще інші соком перетертої сливи, що надає соусові чорної барви. Інші страви плавають посеред сірого соку смаженої цибулі, перетертої через сито. Цей соус вони називають «gąszcz». Усі ті м'ясива (кожне у відповідному соусі) нарізуються великими, наче кулі, кавалками, щоб кожен міг вибрати кусень на свій смак, бо вони не люблять їсти супи, котрі зовсім не подаються на стіл. Кожне назване м'ясо подається у тацях разом зі своїм бульйоном, а поміж тими стравами ще й різні м'ясні паштети. Кожен гість вибирає соуси за смаком, бо їх завжди не більше чотирьох, як ми вже про це говорили. Окрім того, на стіл подають також воловину, баранину, телятину, кури без соусу, дуже сильно, як ведеться в тому краї, приправлені перцем і сіллю. Зовсім нема потреби у сільниках, які навіть не кладуть на стіл. Як тільки одна з таць порожніє, з'являється друга, наповнена, скажімо, квашеною капустою із шматками солоного сала чи пшоняною або ячною кашею, яку вони споживають з великим апетитом так само, як і соус, приготовлений з кореня, що у них зветься хроном. Його труть і заправляють оцтом. Той соус дуже пікантний, має делікатний смак і нагадує муштарду; надається до свіжої чи солоненої воловини, а також до найрізноманітніших рибних страв. Коли спожили першу страву, а таці спорожніли, більшість м'яса з них поїдають не гості, а їхня челядь (про це докладніше розповім далі), згортають верхній обрус з усім посудом і кладуть чисті та-

рілки. Далі подають другу страву, що складається з печеного м'яса — телятини, баранини, воловини, порізаної великими куснями, більшими, ніж півчверті тварини. Потім настає черга каплунів, курей, курчат, гусей, качок, зайців, оленів, сарн, диких кіз, диків та іншої дичини — куріпок, жайворонків, перепілок, різної дрібної птиці, якої тут дуже багато. Що ж до голубів, то тут їх ніколи не їдять, бо вони є рідкістю у цім краї, так само, як кролі чи бекаси. Усі ці страви подаються безладно, змішуються одні з одними, аби якось усе це врізноманітнити; до них також додають силусиленну салатів. Друга страва доповнюється ще легкою їжею з різноманітними фрікасе, скажімо, пюре гороху з великим шматком сала. Кожен гість бере собі шмат того сала і ріже на дрібні куски величиною гральної кістки. Поїдають усе це ложками разом із пюре, що вважається в них дуже смачною стравою; ковтають її, не пережовуючи. Ця страва має для них таке велике значення, що якби не подавали її до столу при кінці частування, то гості повважали б, що їх ошукано. Те саме з пшоняною кашею з маслом, з ячмінною, яку називають кашею, по-голландському «gru», з макаронами із сиром, запеченими на маслі, а також стравою з гречаної каші — маленькими млинцями, які вмочують у тертий мак, розмішаний молоком. На мою думку, вони все це їдять для того, щоб повністю насититися, а потім добре спати. Коли другу страву, як і першу, зняли зі столу, подають десерт в залежності від пори року та місцевості; скажімо, встояне молоко, сир та інші страви, які в ту хвилину не годен достеменно собі пригадати. Ці всі страви та ласощі настільки різняться од наших найпростіших наїдків, що не віддав би жодної страви за їхніх десять. Щодо цього, то поляки вельми від нас відстали. Але на рибних стравах вони розуміються чудово, бо крім того, що в них водиться багато гарної риби, вони так смачно її готують, додаючи різноманітні приправи, що навіть у найбільш пересичених гостей відразу ж з'являється апетит. У цьому вони переважають усі інші нації, і то не лише моя думка чи мій

смак, але так стверджують усі французи та чужинці, яких вони частували; мають щодо цього однакову думку. Та хіба ж то не дивовижна страва? Приправляючи її, не шкодують ні вина, ні олії, ні різноманітних прянощів та коринфських родзинок, ні соснових зерен та всіляких інших приправ, з допомогою яких при набутому хисті можна ці страви приправляти навіть під час обіду. П'ють мало, щоб добре триматися у поході. А п'ють вони лише пиво, яке наливають у високі скляні глеки циліндричної форми вмістом півгорняти цих країв. У кухлі кидають зісмажені на олії хлібні грінки. Ми вже звертали вашу увагу на те, що після першої та другої страви таці зі столів збирають майже порожні, хоча гості й не їли багато; а це таки правда. Зауважте, що кожен гість має позаду себе одного чи двох слуг; подаючи свої брудні тарілки, аби їх поміняли на чисті, беруть із таць усе, що лишень їм подобається, і передають своїм слугам. А ті, діставши м'ясо, збираються у гурт і відходять в один із закутків зали, немов у сховок, щоб його з'їсти, чи радше зжерти; при цьому зчиняється дуже неприємний та огидний шемріт, на який панове уваги не звертають, бо самі до цього спричинилися — такий в них панує звичай. Вже коли ті панове попоїли, не випивши багато, а слуги в тому чи іншому закутку зали зжерли все, що дістали від своїх панів, починають разом пити за своє здоров'я. Та вже не пиво, як перед тим, а власне вино — найкраще і найсмачніше на світі. Хоча воно й біле, але добре-таки червоніють від нього мармизи, а ще більшими стають витрати на таку учту, якщо через те вино якогось накоять лиха; кухоль такого напою коштує чотири фунти радше задля смаку, а не задля його дивовижності. А хто випив за здоров'я свого друга, подає йому такий же келих, наповнений таким самим вином, аби той також за його здоров'я випив. Роблять це самі, не вдаючись до слуг, бо їхній стіл заставлений великими срібними карафами та скляними пугарями, які швидко наповнюють і так само швидко випорожнюють. Тому через дві-три години, як почнеться

те приємне змагання, з почуттям подиву оглядаєш неймовірну кількість келихів, що стоїть перед кожним із них, не ймеш віри, як усе це можна зараз випити. Та й пугарі ці найрізноманітніших форм і видів — квадратові, трикутні, подовгасті, округлі; вони так швидко рухаються і переміщаються в найрізноманітніших напрямах, що не можу твердо сказати, що небесні світила більш хаотичні та невпорядковані в своєму русі, як те, що тут робиться через безумовні якості гарного і смачного білого вина. По чотирьох чи п'яти годинах тієї приємної і неважкої праці найбільш втомлені гості засинають, а інші, не спроможні більше затримувати в собі стільки рідини, виходять її віддати, щоб вернутися більш готовими до нових змагань. Інші ж починають вихвалятися своїми подвигами в таких самих, як тут, баталіях, яким чином зуміли стати звитяжцями над своїми товаришами.

Але все, що роблять ті панове, не можна порівняти з витівками їхніх слуг. Бо якщо і хаотично спожили велику кількість страв, то ще більш нестримні були щодо напоїв, випиваючи удесятеро більше вина, аніж усі гості. Поводять себе нечувано брутально, витирають масні і брудні тарілки у рідкісної краси шпалери або ж звисаючі рукави одягу їхніх господарів; не поважають ні своїх панів, ні їхнього гарного вбрання. А накінець п'ють так захланно і так багато, що ніхто вже не уникає дії вина — ні пани, ні слуги, ні музиканти; всі вони п'яні. Однак ті, що пильнують срібний посуд, завжди настільки тверезі, щоб у міру можливості не випустити нікого з будинку, поки не зберуть усього срібного посуду. Але дворецькі, котрі не більш як інші ні на хвилину не стулили повік, часто не в змозі сповнити свій обов'язок; у більшості випадків після бенкету не вистачає декілька речей.

Ось усе те, що мені підказує в цю хвилину пам'ять, що я бачив і чув у тому північному краї стосовно його розташування, населення, їхньої релігії, звичаїв та способу ведення війни. Якщо ж моя пам'ять, яка дотепер підказа-

ла мені все те, що вам оповів, нагадає ще якісь факти, гідні вашої уваги, неодмінно з усією щирістю виконаю свій обов'язок. Маю також надію, що ви милосердно вибачите мені, якщо виявиться тут щось не до вашого смаку. Вибачите моє невміння писати краще, бо вважав це негідним шевальє, який упродовж цілого свого життя перекопував землю, відливав гармати і стріляв порохом.

ПРОСПЕР МЕРІМЕ

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ ТА ЇХНІ ОСТАННІ ГЕТЬМАНИ

Про існування козаків і їхню назву Західна Європа довідалася з польських хронік. У нашу мову ця назва (по-російськи «казак») перейшла з реляцій сімнадцятого століття в її польському звучанні. Довший час північні вчені намагалися розтлумачити етимологію цього слова. Одні виводили його із слов'янського «коза», мовляв, козаки бігають, наче кози; інші із слова «коса», що означає «заплетене волосся, лезо, вузька смуга суходолу, що виступає у воду». Для таких різних тлумачень були підстави; справді, колись козаки могли носити кіски; вони користувалися косами, заготовляючи сіно, навіть вживали їх як зброю; і нарешті, їхні перші поселення були на березі річки, де є чимало довгих мисів. Сьогодні, коли етимологічні дослідження зробили значний поступ, майже не викликає заперечення, що слово *козак* запозичене з турецької мови, де воно означає «стрілець, мародер, солдат, який воює заради власного зиску». Саме такими, дійсно, були перші козаки, що селилися на берегах Дніпра та його приток, оточених польськими, московськими і татарськими землями. Їхні звичаї дуже схожі на звичаї жителів Бордера*, тобто прикордонної Шотландії, а назва того

* Бордер — дослівно «кордон»: прикордонні землі між Англією та Шотландією.

краю, де вони вперше з'явилися,— Україна — має саме таке значення в слов'янських мовах.

Козаки, отже, не були якимось окремим народом, а гуртами польських та руських слов'ян, які заклали поселення в краї, що час від часу зазнавав спустошливих татарських вторгнень. Вони укріпилися в Малоросії, на тих землях, які ніхто не наважувався обробляти; щоднини доводилося захищати її із зброєю в руках. Таким чином, вони стали передовою вартою східних християн проти тогочасних завойовників-мусульман. На мою думку, першими козаками, взірцевими козаками, були запорожці*, які поселилися на дніпровських островах, за водоспадами (порогами) цієї річки. Своєрідний архіпелаг, укритий густим очеретом, порізаний численними протоками, через які важко було пробитися човнами, забезпечував надійний захисток тим відчайдухам, які навдивовиж спритно правили своїми легкими байдаками. Зазначимо, що кримські татари, їхній постійний ворог, використовували у походах лише кінноту.

Із жахом побачивши в дитинстві козаків на Єлисейських полях**, ми собі малюємо їх довгобородими чоловіками, одягненими на східний манер; вони сидять на невеликих конях і озброєні довгими списами. Та це нинішні козаки. Їхні предки були човнярами. Капітан Маржере***, який служив у Росії в часи Бориса Годунова та першого з Лжедмитріїв, писав 1609 року: «Найкращу піхоту (російську) складають стрільці та козаки». Через півстоліття інший французький офіцер, добродій Боплан, котрий не раз брав участь у воєнних походах польського війська

---

* Їхня назва утворена від двох руських слів: «за» і «поріг» (скеляста перепона).— *Прим. авт.*

** 1814 року одинадцятирічним хлопцем Проспер Меріме бачив на Єлисейських полях загони донських козаків.

*** Маржере Жак — французький шукач пригод XVI століття. У Росії був командиром кавалерійської роти (до 1612 року). Автор праці «Теперішній стан Російської імперії і Великого Московського князівства, про найбільш пам'ятні і трагічні події від року 1590 до вересня 1606 року».

проти козаків, писав про них так: «Найбільш уміло і майстерно вони б'ються в таборі*, під захистом возів (табір — це вози, під захист яких стають козаки, пересуваючись чистим полем), козаки дуже вправно стріляють із рушниць, своєї головної зброї... Вміють також воювати на морі, але в сідлі тримаються не найкращим чином». Те, що Боплан розповідає про їхнє вправне веслування, могло б здатися вигадкою, якби ці свідчення не підтверджувалися тогочасними руськими та польськими літописцями. «Я бачив,— говорить він,— і оглянув усі тринадцять порогів і переплив усі ті водоспади в єдиному човні вгору проти течії. Це видається неймовірним, бо серед цих порогів трапляються такі, що мають висоту 7 чи 8 стіп. Вирішуйте самі, чи легко тут було користуватися веслами. Серед козаків жоден не вважатиметься справжнім козаком, поки не перейде всіх тих порогів (*пороги* — скелясті перепони). Отож, за їхнім звичаєм, я й себе можу вважати козаком, і саме в цьому — моя слава, яку я здобув тією мандрівкою».

«Аби ви краще зрозуміли, що таке пороги, скажу вам,— продовжує Боплан,— що це руське слово, воно означає скеля. Пороги тягнуться кам'яною грядою впоперек ріки, деякі з них під водою, інші на рівні води; є й такі, що виступають на 9 чи 10 стіп над водою і скидаються на будинки. Пороги лежать неподалік один від одного, це виглядає так, ніби гребля чи загата, що перетинає течію ріки. В одних місцях вода падає з висоти 5—6 стіп, в інших — 6—7 стіп у залежності від того, яким є рівень води в Борисфені».

Призначенням запорізького братства була війна з поганами, себто з татарами, які спустошували кордонні землі Московії та Польщі. Мешканці дніпровських островів жи-

* Це слово слов'янського походження, яке гусити вживали у його прямому значенні, називаючи ним свої зібрання під відкритим небом; думка, що воно запозичене із Святого Письма, не відповідає дійсності.— *Прим. авт.*

ли у вічній тривозі; так, звичайно, живуть на сторожових землях: сьогодні переслідуєш загін розбишак-татар, а завтра сам кидаєшся навтьоки від переважаючого ворога. Їхнє основне поселення, назване Січ*, було майстерно укріпленим табором із природним захистом. Жінкам вхід на Січ заборонявся; тут січовики мали тільки зброю та човни. Що ж до здобичі, взятої в походах, то вони поспішно її продавали, а золото і срібло, здобуте у ворога, ретельно ховали. Переважно довіряли свої скарби Дніпрові: опускали їх у річку, в якій кожен козак мав потаємну, лише йому одному знану, нору. Свої гармати так само затоплювали при нагальній потребі швидко перейти на інше місце.

Політична та адміністративна структура цієї ватаги була схожа на структуру всіх сусідніх слов'янських народностей: спільна власність на землю і худобу, поділ плодів спільної праці. Отож, найважливішим заняттям для запорожців був розбій на землі та піратство на морі. На Січі існувала абсолютна рівноправність козаків; певні повноваження надавали тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги. Усі важливі справи залагоджувалися більшістю голосів. Лаштуючись у похід, вони обирали воєначальника, якого називали *кошовий отаман,* тобто похідний командир, влада якого була абсолютною і неподільною так, як і належить воєначальникові. Та після походу він знову був рівний із козаками, а крім того, звітував про свої дії — пояснював, яких він допустився помилок, тримав відповідь, чому не вдалися ті чи інші його задуми. Як і Стародавній Рим, Запорізька Січ поповнювала свою людність славними хлопцями, які пропонували свої послуги; та не кожного до неї приймали. Навіть ті, хто явно підходив, мусили пройти випробувальний строк. Від них не вимагали документів, які підтверджували їхню доброчесність чи кваліфікацію, лишень треба було довести свою відвагу, вправ-

---

* «Січ» означає «різанина» *(прим. авт.)*.

ність і мужність. Муштра була суворою, так як у наших флібустьєрів*. А втім, ніхто особливо не переймався минулим життям прийшлої людини: чи то був поляк чи русин, кріпак, а чи вільний чоловік, його радо приймали, якщо вважався гідний вступити до того грізного товариства. Прилучившись до Січі, він ставав привілейованим чоловіком, і кожен запорожець готовий був захищати зі зброєю в руках свого названого брата, якщо той не ладив із законом. Більшість козаків сповідувала православну віру. Коли їхня маленька республіка збільшилася і впорядковувалися інституції, козаки завели своє духівництво; духівники освячували човни, що вирушали у похід, відпускали їм гріхи in articulo mortis**. Ті священики чесно виконували свої обов'язки і були гідні своєї пастви. Вони визначалися ще більшим неуцтвом, ніж інші чини православного руського духовенства, і до культових відправ додавали добру частку мусульманських та поганських звичаїв. Скажімо, вірили у привиди, віщунів, знахарів; вперто боронили свою віру і ладні були терпіти муки за православ'я, не знали та й не бажали знати, чим воно різниться від інших вірувань. У Києві існувала богословська школа***, яку закінчувало багато козацьких священиків. Для них Київ був святим містом, і в кожній своїй суперечці з Польщею вони вимагали, щоб православне духовенство і школи зберігали тут свій примат чи принаймні мали цілковиту свободу.

Поза Січчю, на родючих рівнинах України, які часто зазнавали спустошливих наскоків, жили інші козаки, звичаї яких були не такі дикі; ці козаки жили родинами і займалися хліборобством. З запорожцями вони були в добрих стосунках, вважали їх своїм передовим загоном; серед них завжди мали свояків і друзів. Правду кажучи, запорізький

---

* Флібустьєри — морські розбійники. В XVII—XVIII ст. в Англії та Франції використовувалися для політичної боротьби.

** На смертному одрі, або в годину смерті *(лат.).—Прим. перекл.*

*** Богословська школа — правдоподібно, Києво-Могилянська академія.

табір не складався зі сталого населення. Сюди приходили вчитися воєнному ремеслу, вправлялись у морських походах, пробували свого хисту в якійсь відчайдушній вилазці, а потім табір покидали, надійно ховаючи свою здобич, і розпочинали спокійне життя. Багато запорожців мали жінок або ж землі в українських повітах; більшість українців у молоді роки воювали в рядах запорізького війська.

Стефан Баторій* зрозумів, як вигідно може використати Польща войовничий люд України, і постарався надати йому організованої форми. Спочатку стосунки між козаками та Річчю Посполитою розвивалися сприятливо для обох сторін. Польща визнала їх вільними людьми і дала їм привілеї — всі ті вольності, якими вони фактично володіли. Затим призначила кожному козакові річну платню, вимагаючи, однак, щоб той був записаний як жовнір у спеціальний реєстр**. Було встановлено кількість полків і заборонено перевищувати вказану чисельність війська. Так створилася перша нерівність між українцями: одні були козаками, тобто жовнірами, отже, мали вольності; інші ж залишалися селянами. Але межу між ними важко було зберегти. Козацькі полковники, зацікавлені в тому, щоб мати під своєю орудою грізне військо, приймали в його ряди селян, які воліли змінити леміш кріпака на солдатську шаблю; отож, козацькі полки постійно налічували більше воїнів, аніж це дозволялося офіційним реєстром***. Польські королі часто покликалися на своє право призначати гетьмана, тобто воєначальника українських полків; однак були змушені визнавати гетьманів, вибраних козака-

---

* Стефан Баторій (1533—1586) — польський король (1576—1586 рр.); за його правління було здійснено певний устрій козацького реєстрового війська.

** 1578 року король Стефан Баторій сформував реєстрове військо з 600 козаків.

*** Козацтво вело постійну боротьбу за розширення реєстру. Чисельність реєстрових козаків особливо зростала під час воєн польсько-шляхетського уряду.

ми. При такій нагоді з великими урочистостями їм надсилали окуту сріблом булаву, печатку і штандар, схожий на турецьке знамено,— кінський хвіст, начеплений на вістря списа.

Довший час польський уряд чи то з обережності, чи вдаючи, що забув про них, не втручався у справи запорожців; вважав їх своїми підданими і водночас частиною козацького війська, що перебувало під орудою гетьмана України. Запорожці, по суті, не визнавали над собою жодного чужоземного владаря. Я вже згадував, що в своїй невеликій республіці вони обирали лише тимчасових отаманів, майже завжди тільки на час їхнього військового походу. Пристрасно віддані ідеї самостійності, вони захищали право кожної людини коритися лише власним бажанням. Таким чином лад запорожців був у явному протиріччі із законною та офіційною структурою війська України; однак, тішачись своєю волею, вони не домагалися громадського визнання, а польський уряд, зі свого боку, заплющував очі на те, що відбувалося за порогами, бо знав, з якими людьми має справу.

За прикладом запорожців та козаків України, інші слов'яни, вихідці переважно з Великої Росії, поселилися на берегах Дону і згуртувалися в громаду за таким самим принципом. Ці піддані великих князів Московії проживали майже поза дією їхніх законів, однак визнавали номінальну владу князів і навіть часто слугували їм у війнах з турками і татарами, їхнім спільним ворогом. Донські козаки незабаром розпочали змагатися з дніпровськими козаками у воєнних подвигах і навіть перевершили їх розбоєм на морі. Річка Дон з притоками, численними островами та протоками була досконалим захистом для легких човнів, які впродовж довгого часу спустошували Азовське море та чорноморські береги. Розташування козацьких військових поселень настільки добре відповідало звичаям та настроєві російського народу, що невдовзі це повторили спочатку на берегах Волги, а далі — Яїку. Велика ріка і степи, су-

сідство з ворогом, для якого мародерство було звичайною і вигідною справою,— ось що сприяло утворенню загонів шукачів пригод, які з часом стали нацією.

Як ми вже зазначали, Україна була заселена не тільки козаками; тут жили селяни і міщани, які обживалися під захистом запорізького війська; ще інші одержали землі в дикому степу від польського короля. Ті землі поступово залюднювалися в міру того, як рідшали наскоки татар, яким давали дедалі сильнішу й рішучішу відсіч. Великими землевласниками на Україні були польські пани, або шляхта, яка користувалася незалежністю та правом liberum veto* на сеймах.

На Україні становище селян було важчим порівняно з іншими слов'янськими країнами. Зазнаючи наскоків татар, інколи грабунків з боку запорожців, жили вони у великій бідності. Перелічивши види панщини, обов'язкові повинності, різноманітні образливі та свавільні побори, які накладали польські пани на селян на Україні, згадуваний вже мною Боплан додає: «Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких умовах не залишається нічого для себе. Але це не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; *такою великою є необмежена свобода польської шляхти* (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері».

Життя селян України виглядало ще жалюгіднішим, якщо порівняти їхню долю з долею сусідів — запорожців та реєстрових козаків. Оскільки українські кріпаки часто втікали від своїх панів, козацькі полки, а особливо Запо-

* «Liberum veto» — дослівно «свобода заборони», право депутата своїм вето заборонити прийняття сеймом або сеймиками якогось рішення.

різька Січ, були прихистком для доведених до відчаю селян, і лихо тому, хто наважився б повернути їх з того вільного краю. Однак воля, що панувала на дніпровських островах, не була єдиним чинником, який ішов усупереч тому, що Боплан називає *вольностями* польської шляхти. Її дратувало не тільки те, що отамани і полковники *реєстровців* приймали до себе втікачів; багато простих козаків, селян чи кріпаків-утікачів, здобувши військові привілеї, хотіли володіти землею та селянами, як кожен шляхтич. Для польських *панів* це виглядало нестерпним зухвальством, тим більше коли козаки почали вимагати представництва на сеймах Речі Посполитої.

Стефан Баторій, котрий стільки зробив для слави та процвітання Польщі, нічим не нехтував, аби прихилити до себе населення України, в якому він бачив невичерпне джерело поповнення свого війська; проте наступники цього великого мужа аж ніяк не пішли за його розумним прикладом. Вони поставились до України як до закабаленого краю, поділили між своїми фаворитами її територію, і до всього лиха, що звалилося на українців, додалось ще й релігійне переслідування. Козакам, ревнивим оборонцям грецького обряду, увірвався терпець, вони декілька разів повставали, але робили це безладно, без погодження дій. Кожен такий бунт накликав у їхній край польське військо, і грізні *гусари,* з ніг до голови вбрані в залізо, переважно швидко розправлялися з ненавченими та погано озброєними селянами. Запорожці, які звичайно підбурювали селян до виступу, верталися на свої неприступні острови, лишаючи товаришів на поталу польській шляхті. В ті часи кріпаків, що повставали проти панів, карали страшними карами: козацьких ватажків вішали, четвертували, спалювали живцем; кілька сот голів скочувалося долу, і деякий час знову панував спокій. Така суворість не гамувала пристрасної любові козаків до волі, зате для Польщі мала два фатальні наслідки: пригнічений народ звернув свій погляд на *православну* Росію і призвичаївся дивитися на

державця того краю як на свого справжнього захисника. З другого боку, навдивовиж зменшилася давня зненависть, яку козаки відчували до татар. Кримський хан був недругом польських панів, їхніх гнобителів, і незабаром козаки вирішили взяти його собі в спільники.

«Зраджують тільки друзі!» — каже давнє прислів'я. Велика кількість колишніх і теперішніх революцій дає нам приклад того, як пригноблений чи так званий пригноблений клас очолювався для повстання представником класу гнобителів. Саме так було на Україні. На бік запорожців чи загонів реєстрового козацтва ставало багато польських шляхтичів і бідних шукачів пригод. До них належав Богдан Хмельницький, виходець з Литви*, сім'я якого поселилася серед козаків у Чигирині. Він вільно розмовляв польською, руською, турецькою мовами і латиною, мав тонкий і проникливий розум, був терпеливий і хитрий, як східний дикун, честолюбний, як представник шляхти, що на сеймі забезпечувала кожному з них частку незалежності. Сміливий інколи до відчайдушності, Хмельницький застосовував силу лише тоді, як вичерпувалися всі засоби домогтися мети шляхом переговорів. Завдяки своїм здібностям і добрій освіті він обійняв посаду генерального секретаря козаків *(писаря)*, що приблизно дорівнювала посаді міністра зовнішніх зносин. Після гетьманської ця посада вважалася найповажнішою; якщо секретар був кмітливою людиною, його вплив серед козаків часто переважав вплив гетьмана. Посланий до Варшави з рекламаціями мешканців України, Хмельницький звернув на себе увагу сміливістю та запальністю, з якими відстоював своїх співвітчизників. При королівському дворі його вважали людиною здібною, однак небезпечною. Річ Посполита

---

* Походження Богдана Хмельницького з Литви — явний домисел. Одні науковці стверджують, що рід Хмельницького походить з Поділля, інші — з Галичини; за деякими даними батько українського гетьмана народився на Київщині (про це див.: І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 61—63).

Гетьман Іван Мазепа.
Гравюра з картини Самуеля Фалька (1796 р.)
роботи Данієля Бейля

відчувала необхідність споруджувати на дніпровських берегах фортеці, щоб стримувати козаків у покорі. Показавши Хмельницькому мури однієї з таких твердинь, котрийсь із коронних гетьманів спитав його, хто спроможний би зруйнувати цю будову: «Що людська рука звела, те й людська рука повалить»,— відповів на те Хмельницький*.

Коли Хмельницький вернувся на Україну, чигиринський *підстароста* (щось на зразок супрефекта), знатний польський шляхтич, став його переслідувати, аби помститися за опозицію до уряду. Хмельницького звинуватили в тому, що він незаконно володіє землями та селянами; підстароста вирішив забрати у нього маєток. На Україні закони не діяли. Тож у супроводі гурту озброєних слуг чигиринський самодур увірвався на обійстя Хмельницького, маєток пограбував і спалив, а жінку згвалтував, а потім убив**. Мабуть, підстароста був запальної вдачі, і, певно, його розгнівав опір; проте його вчинок у ті часи і в тому краї навряд чи вразив когось своєю незвичайністю.

Дізнавшись про лихо, що його спіткало, Богдан Хмельницький стримано мовив: «Вони ще не все в мене одібрали; в мене залишається ще *моя козацька мати*». Так запорожці називали свою шаблю.

Знаємо, що являв собою на той час польський король. Владислав IV, за правління якого так поводилися з козаками, страшенно боявся сваволі шляхти, та не годен був її впокорити. Незадовго перед тим він прийняв депутацію з України, яка скаржилася на численні вияви насильства. «Що ж я можу вдіяти? Невже ви перестали бути козаками?

---

* Тут Проспер Меріме переповідає розмову між Конецпольським і Богданом Хмельницьким біля відновленої 1639 року фортеці Кодак, що не раз подається в історичних джерелах.

** Твердження П. Меріме про вбивство жінки Б. Хмельницького не відповідає дійсності.

Хіба не маєте більше своїх шабель?» — відповів він, знизавши плечима. Богдан Хмельницький скористався порадою. Відмовившись од письмового викладу скарги, він поспішив у запорізький табір, розповів там про свої кривди і так запалив козаків, що під гучні вигуки вони обрали його своїм гетьманом; першим виявом їхньої відданості стало знищення усіх поляків, що були в них напохваті.

Дотепер козаки бунтували хаотично, з жорстокістю; бунт закінчувався швидко, як весняна повінь. Між загонами бунтівників не було ні згоди, ні погодженого плану дій. Але на цей раз скоро стало ясно, що повсталими керує досвідчений полководець і війна буде довга й жорстока. Хмельницький насамперед уклав спілку з кримським ханом, який вельми гнівався на Польщу за те, що вона відмовилася платити данину, передбачену статтями давніх угод.

Водночас гетьман вів переговори з російським царем і заручився його прихильністю та потаємною допомогою. Військо Хмельницького зростало завдяки чималому поповненню, яке присилали донські козаки,— вони завжди були готові підтримати своїх братів з-над Дніпра; і врешті, Хмельницький закликав до зброї кріпаків України, прийнявши їх до свого війська.

Не знаючи до ладу чисельності повстанців, великий коронний гетьман* вирушив їм назустріч із кількатисячним військом; більшість його складали козаки, на словах прихильні коронному гетьманові; проте, побачивши своїх товаришів, вони його покинули, і рештки польського війська були посічені на капусту. В ті часи польська шляхта вирушала в бойовий похід із пишним обозом. Бувало, в замку бракувало ліжок, зате похідні намети були підбиті шовком, а сідла окуті золотом, часто оздоблені перлами і коштовностями.

---

* Йдеться про Миколу Потоцького.

Здобич була дуже велика, вона додала козакам більшої відваги. Замість данини Хмельницький подарував союзникам-татарам своїх бранців, аби мали що продавати у східні країни. Здобувши перемогу, він проте не заносився — спочатку не висував великих вимог, написав листа королю, вибачаючись перед ним за своїх побратимів, пояснюючи їхній збройний виступ тим, що вони довго і терпляче зносили гніт і, втративши надію домогтися справедливості, взялися до зброї. Свій лист закінчував запевненнями у відданості королю та Речі Посполитій, обіцяв скласти зброю, як тільки Україні повернуть колишні вольності. Покірно розмовляючи з королем, він, однак, не перечив, щоб його полковники йшли з вогнем та мечем на Волинь і Поділля, нищили врожай, брали в полон жінок з дітьми. А сам переможно вступив у Київ, примусивши співати собі «Те Deum»* і прийнявши титул *«захисника православної віри та незалежності України»*. Чигиринський підстароста, його смертельний кривдник, уже помер, та його вдова жила в Києві, і Хмельницький одружився з нею, кажуть, з вдячності за якісь добрі послуги, що вона йому зробила, коли він ще був козацьким писарем.

Посеред тих химерних переговорів Владислав помирає, залишаючи у спадок своєму наступникові Янові Казимиру страшну війну, в якій зітнулися народи, стани й релігії, війну, ускладнену масовим наскоком татар і, особливо, посиленою підтримкою повстанців з боку Росії. Не маючи ні війська, ні грошей, Казимир вирішив, що краще укласти мирну угоду, визнавши Богдана Хмельницького гетьманом України. Він надіслав йому гетьманські клейноди — хутро, булаву та *бунчук*** (кінський хвіст), який

---

* «Те Deum» — «Тебе, Боже...» *(лат.)* — католицька молитва. Проспер Меріме помиляється, твердячи, що Хмельницького зустріли співами цієї молитви.

** Бунчук — одна з ознак гетьманської влади, держак з мідним гостряком, на який був насаджений довгий кінський хвіст.

несли перед гетьманом, як носять знамено. Хмельницький прийняв дарунки польського короля і водночас одержав інше хутро, іншу булаву та інший бунчук від султана, який, безперечно, хотів таким чином здобути могутнього васала. Та хитрий гетьман приймав дари з усіх рук і, заспокоюючи турків та поляків марними обіцянками, плекав лише одну мету — закласти незалежну державу, яку сам би очолив. Навесні 1649 року Хмельницький несподівано вирушив на Поділля, ведучи чотирьохсоттисячне військо козаків, татар і повсталих селян. Точність цієї цифри лишаю на совісті тогочасних істориків, які називають цю війну в Цицероновому стилі «Bellum scythico-cosaïcym»*. В таку величезну кількість людей можна повірити, зваживши на те, що тодішні козаки й татари потребували менше харчів, аніж наші теперішні армії. Козак вирушав у похід з торбиною житнього борошна; що ж до татар, то, як Гомер, котрий завжди користався *нагодою навіть посеред битви розповідати про їжу*, я теж хочу сказати про їхню кухню, використовуючи свідчення Боплана: «Коли бачать коня, що вже не може бігти чвалом, того коня убивають... починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками... Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягають ременями і сідають верхи. Їздять дві-три години, бо військо робить довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса; пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають сідло і так само сильно його затягують. Знов їздять дві-три години. Тепер, на їхню думку, м'ясо готове, воно ніби спечене. Ось як виглядає їхня улюблена страва».

Такі невибагливі щодо харчів, чотириста тисяч воїнів були нездатні штурмувати фортечні мури; насамперед їх зупинив Збараж**, що на Поділлі. Його залога била-

---

* «Скіфсько-козацька війна» *(лат.)*.

** Облога Збаража відбувалася влітку 1649 року.

ся так мужньо, відбиваючи невпинні атаки, змагаючись із страшним голодом, що дала можливість підійти коронному військові під орудою Казимира. Військо те було нечисленним, але натхнене прикладом свого короля та його відчайдушною одвагою, чинило опір козакам і татарам. Останні, зовсім не бажаючи гинути за волю України, почали переговори. Їм поспішно дали сто тисяч флоринів, пообіцявши ще двісті тисяч; а вони зажадали й одержали, крім грошей, ще й право вільного грабунку польських земель, коли вертатимуться додому. Хмельницького урочисто визнали гетьманом; король присягнувся шанувати козацькі привілеї, дозволив збільшити кількість полків — тим самим підтверджувалися всі попередні реєстри козаків. Договір було підписано у Зборові*, на полі битви, за кілька миль од Збаража.

Стаття, за якою татарам дозволялося грабувати Поділля, скрупульозно виконувалася обидвома сторонами, та це була єдина стаття, якої дотрималися. З одного боку, Хмельницький збільшив число козаків у своїх полках із дозволених сорока тисяч до шістдесяти; з другого — польська шляхта знову почала заперечувати право козаків володіти землями, а українських селян — бути реєстровими козаками. Це породжувало безперервні суперечки, суперечки із зброєю в руках, наскоки на обидва береги Дніпра, постійні грабунки. Та гетьман бачив, що його вплив і авторитет зростає, він змусив молдавського господаря платити собі данину. Оттоманська порта і московський двір намагалися зайти з ним у спілку. Не дивно, що Казимир збагнув, яка небезпека загрожує його державі; зібравши усе своє військо, він поспішив на Україну. В спілці з татарським ханом Хмельницький вийшов йому навстріч із тристатисяч-

* Зборівський договір між Богданом Хмельницьким і польським королем Яном Казимиром укладено 8.VIII.1649 року. Цей договір завершив воєнні дії 1649 року, в ході яких селянсько-козацьке військо завдало нищівних ударів польсько-шляхетській армії.

ним військом (я вже говорив, що не ручуся за ті цифри). Уявлення про воєнне вміння обох сторін можна скласти з таких фактів, посвідчених тогочасним автором: польське військо дізналося про те, що йому протистоїть триста тисяч воїнів тільки тоді, коли вже було за півмилі од табору суперника. Зі свого боку, козаки дозволили йому форсувати водну перепону і вишикуватися за нею у бойові порядки; вони взялися до зброї лише тоді, коли ядра, пущені супротивником, стали падати поміж їхніх возів. Битва відбулася в день святих Петра і Павла 1651 року, неподалік од села Берестечко. Укріпившись у своєму *таборі*, козаки билися мужньо, поляки не могли до них прорватися, але татари зробили їм погану послугу. Хан, хоч і належав до звитяжного роду Гіреїв, проте боявся ядер. Як тільки командир польської артилерії став обстрілювати групу вершників, що вартували біля знамена татарського хана, одне ядро рознесло на шматки мурзу із ханської свити. Не чекаючи наступного пострілу, хан разом із кіннотою ганебно кинувся навтьоки, прихопивши з собою і Хмельницького. Може, гетьман втратив будь-яку надію на перемогу, а може (так вважають його прихильники) хан хотів мати Хмельницького при собі заручником, щоб віддати його Казимирові і дістати за це мир. Залишившись без гетьмана, козаки ще кілька днів трималися під вогнем польської артилерії, яка безкарно спустошувала їхні ряди; та між їхніми ватажками стали спалахувати суперечки. Один із полковників вийшов з табору, щоб зайняти зручнішу позицію; інші подумали, що він збирається втікати, одразу панічний страх охопив весь цей людський натовп, що недавно виявляв таку тверду рішучість. У таборі було багато бунтівних кріпаків, вояків, озброєних лише косами та списами; вони були тут непотрібні, лиш обтяжували військо. Почалася загальна втеча. Більша частина тих нещасних загинула або потопилася в озерах та болотах, де вони шукали порятунку.

Славною була перемога під Берестечком, але невтішною. Порубавши втікачів на кілька миль довкола, польські шляхтичі вирішили, що війна вже завершена, і стали вертатися у свої маєтки. За кілька днів армія Казимира, так би мовити, розтанула; в той же час найвідчайдушніші козаки, діставшися до своїх уходів та запорізьких островів, почали там гуртуватися. Хмельницький викупився з татарського полону, переконав козаків, що він невинний у поразці, і, переможений, домігся від своїх переможців згоди на ті умови, які пропонував їм на початку воєнної кампанії. Таким був, таким мав бути сумний наслідок звитяги польської шляхти, такої відважної на полі битви, але водночас недалекоглядної і недисциплінованої.

Наступного року війна спалахнула з новою силою. Хмельницький вирішив одружити одного із своїх синів на доньці молдавського господаря; польський король стривожився цим, а великий коронний гетьман* і поготів — він хотів одружити з нею власного сина. На цей раз війну розпочали поляки, і їм не поталанило. Коронний гетьман загинув, його військо було розбите. 1653 року сам король подався в Україну з малочисельним військом, потрапив в оточення і йому довелося укласти мир на тих умовах, що запропонував Хмельницький.

Казимир поклав собі помститися за поразку. Після битви під Берестечком стосунки між татарами і козаками погіршилися. Варшавський двір посіяв між ними незгоду і врешті почав переговори з ханом, аби спільними зусиллями притиснути гетьмана і його військо. Боячись опинитися поміж двома вогнями, Хмельницький вирішив, що має лише один вихід, який вабив його вже давно: кинутися в обійми Росії. Зібравши полковників і всіх старшин, гетьман намалював перед ними картину неминучої загибелі, якщо вони не матимуть підтримку сильного союзника. Польща переконливо

* Йдеться про Мартина Калиновського, який очолював польсько-шляхетське військо в Батозькій битві 1652 року.

засвідчила, що вона ладна задушити їхні вольності та їхню віру. А тепер, уклавши спілку з татарами, готується викорінити православ'я взагалі. Лише одна людина може відвернути грозу, що зібралася над козаками: московський цар, володар великої держави, який розмовляє їхньою мовою*, визнає їхню релігію. Якщо стануть під його руку, він зобов'язуються їх захищати й шануватиме їхні привілеї.

Більшість козаків зустріла ці слова з захватом. Тепер довкола *білого* царя, єдиного православного володаря на землі (так великі московські князі самі себе величали), треба було створити ореол захисника козацьких вольностей. Від початку війни з Польщею дехто з козаків покинув Україну, аби спокійно оселитися в степах між Доном і Дінцем; та пустельна, незахищена від татарських наскоків територія, вважалася частиною російської імперії. Цар охоче прийняв козаків, доручивши їм стерегти кордони, і вони утворили слобідські полки, влаштувавши щось на зразок військових поселень; що ці поселення процвітали, стало відомо їхнім співвітчизникам. Розрив Хмельницького з польською короною давав цареві дуже великі вигоди; отож він поспішно прийняв його присягу на вірність і гарантував давні привілеї України.

Договір між Росією та козаками був підписаний у Переяславі 1654 року. Зазначу, що козаки насамперед застерігали: в релігійних справах вони не підлягатимуть московському патріархові. У той час руська церква поділялася на декілька сект, і більшість українців належала до обряду *старовірів***, котрі вважали, що зберігають недоторканими давні християнські обряди. Ще й нині більшість козаків вперто дотримується своєї давньої літургії.

---

* Українська літературна мова XVII ст. мало чим відрізнялася від тогочасної літературної російської.— **Прим. ред.**

** Старовіри (старообрядники) — релігійно-суспільний рух у Росії XVII ст., спрямований проти офіційної православної церкви. Проспер Меріме помиляється, вважаючи, що українці належали до старовірів.

З Переяславським договором на Україну прийшла довга і руйнівна війна. Майже у всіх містах стали на постій російські війська, країну гнітили податкові збори. Здається, наприкінці життя Хмельницький каявся за свій вчинок.

З гіркого досвіду він довідався, що залежність від царя обтяжливіша, ніж підвладність польським королям. Йому не пощастило здобути омріяної свободи, і символічна, хоч і образлива для козацької гідності залежність, змінилася реальним поневоленням. Поляки були захланними деспотами, але їхня непостійність і легковажність завжди залишали підвладному люду надію на певне полегшення. Не менш захланні, та більш вправні, хитрі і непоступливі росіяни ставали все більш вимогливими хазяїнами; захоплену здобич вони вже не випускали з своїх рук.

Важко історикові, коли славна людина вмирає власною смертю.

Мушу з гіркотою сказати, що старий і немічний Богдан мирно помер на своєму ложі після короткої недуги 1657 року. Правда, деякі літописці вважають, що він був отруєний за наказом султана, розлюченого за те, що Хмельницький відмовився віддати йому Україну. Інші ж висувають іншу, драматичнішу версію: буцімто він отруївся з розпуки від того, що росіяни стали господарями його краю. На мою думку, він помер, як Марко, герой сербських балад*, «од старого смертодавця Бога». Помер у повноті розумових здібностей, оточений любов'ю і пошаною своїх підлеглих, і був перший та єдиний із гетьманів, котрий призначив свого спадкоємця.

Вибір його був, здається, не дуже вдалий. Син Юрій, якого козаки визнали своїм гетьманом, не успадкував від батька ні його таланту, ні авторитету. Наблизивши до себе писаря Виговського, довірену особу, з якою старий

* Марко Кралевич — герой епосу південнослов'янських народів, загинув 1395 року.

Хмельницький, певно, ділився своїми таємними політичними задумами, Юрій даремно намагався повернути козаків під руку польського короля. Більшість полковників залишила його, розпочалася запекла громадянська війна, яка до краю виснажила ті сили, що їх ще мала Україна. Постали водночас два гетьмани: один — васал Росії, другий — Польщі; кожного підтримувало чужинницьке військо, що мало на меті їх пильнувати і попередити їхню зраду, а не допомагати їм у всіх починаннях. Переляканий перспективою боротьби чи байдужий до визвольних змагань, Юрій Хмельницький зрікся гетьманства і пішов у монастир. Та його святенницький запал тривав недовго; він відмовився від чернечої ряси, взявся гуртувати своїх прихильників, але, зазнавши невдачі, мусив шукати притулок у Туреччині. Там він і загинув 1679 року* під час сутички з отаманом Сірком, прихильником російського царя.

Зі смертю Богдана Хмельницького маленька козацька республіка занепала. Вплив Росії невпинно зростав, і після кожного нового бунту козацькі вольності урізалися. А запорожці ще деякий час зберігали фактичну незалежність: ішли то на службу до польських королів, то до російських царів, інколи укладали договір з турками і татарами.

Мазепа** був останній з гетьманів України, який спробував відвоювати своєму народові незалежність. На Заході його прославили Вольтер, лорд Байрон та Орас Верне***. Мазепа був сином дрібного подільського шляхтича; початки його кар'єри дуже схожі на перші кроки Богдана Хмельницького. Що ж до легенди про дикого коня, який відніс Мазепу до запорожців,— це поетична легенда, яка, на жаль, не підтверджується жодним сучасним свідченням, гідним

---

* Насправді Юрій Хмельницький був страчений за наказом турецького уряду 1685 року в Кам'янці-Подільському.

** Мазепа Іван (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1709).

*** Орас Верне (1789—1863) — французький художник, портретист, автор батальних сцен.

уваги. Дуже авторитетний хроніст Нордберг*, не в образу Вольтерові, переконливо твердить, що юного Мазепу разом з польським обозом взяли у полон козаки. Для тих варварів шукач пригод з певною освітою був корисним набутком, і невдовзі він обійняв посаду писаря, тобто секретаря Січі. Із секретаря Мазепа стає гетьманом України, вдавшись до інтриг та демонструючи перед Петром I свою поступливість. Щоб сподобатися цареві, він відмовився од національного вбрання, одягнув прусський військовий мундир і навчив козаків дванадцятизарядній стрільбі. Він виявив, зокрема, мужність і витримку під час штурму Азова** та взяття Перекопу, де його загони відважно билися в рядах російського війська.

Приїхавши до Москви, він повністю завоював довір'я Петра I, котрий нагородив його великою стрічкою ордена св. Андрія*** і щедро осипав коштовними дарами. Певний того, що знайшов людину, яка найбільше надається для ролі намісника, цар звірився Мазепі в своїх планах цивілізації держави. Мазепа не побачив у них нічого іншого, як загрозу для того, що лишилося від гетьманської влади на Україні. Тільки що спалахнула війна між Швецією і Росією; гетьман зважив сили обох ворогуючих сторін і вирішив, що при підтримці Карла XII**** зможе забезпечити Україні повну суверенність, про яку мріяв Хмельницький і яку він мало не здобув. Вживши найсуворіших заходів перестороги, з 1705 року Мазепа зробив кілька пропозицій шведському королеві, але той попервах прий-

---

* Нордберг (1677—1744) — шведський історик, військовий духівник, супроводжував Карла XII у всіх його походах. Автор різних історичних праць, зокрема «Історії Карла XII» (1740).

** Азовські походи (1695—1696) російського війська під орудою Петра I.

*** Орден св. апостола Андрія Первозванного (засн. 1698 р.) — найвища нагорода Російської імперії.

**** Карл XII (1682—1718) — шведський король (1697—1718) і полководець, загинув під час походу в Норвегію.

Гетьман Іван Мазепа.
Дереворит Степана Луцика (1938)

няв їх дуже стримано. Карл XII зневажав росіян і в своїх лицарських домаганнях, мабуть, гидував самою лише думкою здобути собі перемогу хитрістю чи підступом, сподіваючись завоювати її шпагою. Певно, поради Станіслава* і зростаючі труднощі примусили його вдатися до таємної дипломатії; він прислухався до Мазепиних обіцянок. Потаємні стосунки між гетьманом і Станіславом почастішали. Листування велося за посередництвом якогось польського єзуїта і молдавського єпископа, що знайшов притулок в Україні. Та, за деякими свідченнями, гетьман зайшов у стосунки з шведами не тільки з честолюбних міркувань. Незважаючи на свої п'ятдесят вісім років, він закохався у княгиню Дульську і хотів здобути для неї трон. У своєму договорі з Карлом XII він насамперед жадав самостійності України, потім став вимагати Сіверського князівства, яке колись належало Польському королівству; шведське військо мало відвоювати його у царя. Станіславові Лещинському неважко було переконати свого спільника пристати на ці прохання, і Карл XII, який щойно звів на трон польського короля, вважав, що так само легко йому буде звеличити й українського гетьмана.

Підтримуючи стосунки з російським царем, Мазепа запевняв його про свою відданість, слав військові підкріплення та грошову допомогу. Але якщо вірити російським історикам, водночас він повідомляв шведам про спрямовані проти них заходи і тим самим прирікав на загибель своїх вояків. Очолювати козацьке військо, послане у Польщу, він доручав своїм полковникам, бо, мовляв, сам він старий та недужий, щоб воювати. За народженням католик**, Мазепа прийняв на Україні православну віру і повчав

---

* Станіслав Лещинський (1677—1766) — польський король (1704—1734). Вперше обраний королем на вимогу Карла XII, війська якого на той час перебували в Польщі.

** Неправдиве твердження, яке Меріме запозичив, мабуть, у польських істориків.

своїх підлеглих ревному виконанню релігійних обрядів. Він будував церкви, давав пожертви і, здавалось, клопотався лишень про порятунок власної душі. Та незважаючи на те, що Мазепа вміло маскувався показною набожністю, про його політичні наміри довідалися кілька козацьких полковників, щиро відданих Росії. Полтавський полковник Іскра* та генеральний суддя козацького війська Кочубей** донесли Петрові І, що той готує зраду. Але цар сліпо довіряв Мазепі; він зневажливо відкинув їхні доноси і в своїй безмежній довірливості відправив їх у кайданах до гетьмана — хай він сам їх судить. Кочубей був своєю людиною в Мазепиній родині, його давнім другом і приятелем; разом із Іскрою супроводив Мазепу в усіх походах. Та Мазепа поклав собі будь-що позбутися небезпечних суперників. Обидва вони зазнали страшних мук: засудивши їх на смерть, мстивий Мазепа віддав їх на тортури, буцімто для того, щоб вирвати у них додаткові свідчення.

І тільки 1708 року, коли шведське військо підійшло до Дніпра, Мазепа закликав козаків до повстання. Та ба, він швидко переконався, що підтримують його далеко не всі. Коли козаки довідалися, що він хоче приєднатися до поляків і шведів, яких вони вважали *невірними,* від нього відкинулося мало не все військо. Його покинули найвпливовіші полковники. До Карла XII Мазепа привів погано озброєний, напівдеморалізований загін. Однак королю вдалося привернути на свій бік запорожців, він запросив їхнього ватажка до шведського табору і дав йому якісь обіцянки. При цій нагоді Нордберг розповідає один епізод, який яскраво ілюструє тогочасні звичаї. Запросивши на обід у будинок місцевого вельможі запорізьких старшин, Мазепа

---

* Іскра Іван Іванович (р. н. нев.— 26.VII.1708) — полтавський полковник, прихильник зміцнення зв'язків з Росією.

** Кочубей Василь Леонтійович (1640—1708) — генеральний писар, а потім генеральний суддя (1699—1708) Лівобережної України.

примусив їх пити за здоров'я Карла XII і добряче їх напоїв. Виходячи з-за столу, гості хотіли, певно, за своїм звичаєм, прихопити з собою срібне начиння. А що служник не дав їм цього зробити, запорожці поскаржилися на брак гостинності і поставили вимогу видати їм того служника. У звичаях того часу і того краю голова якогось там слуги була надто незначним мізером, щоб через неї сваритися із друзями, котрі її вимагали. Бідолаха попав у руки дикунів, які цілу годину ним перекидалися, наче м'ячем, штовхаючи, кóпаючи ногами, аж поки якийсь козак, милосердніший од інших, поклав край мукам нещасного, прирізавши його.

Полтавська битва звела нанівець усі сподівання Мазепи. При звістці про його відступництво російське військо рушило на Вкраїну і безжалісно стало її плюндрувати*. Після розгрому Карла XII цар жорстоко помстився тим бідолашним козакам, які не змогли знайти притулок на турецькій землі. Не оминула його помста і запорожців, які тяжко спокутували нерозважливий збройний виступ своїх ватажків. Січ зруйнували, всі козацькі уходи сплюндрували, човни попалили, а всіх, кому не вдалося перейти до Туреччини, закатували. Якщо вірити тогочасним розповідям, то на шибеницях і колесі знайшло смерть декілька тисяч люду. Але Петрові I цього було мало. Довший час він непокоїв Порту вимогами видати Мазепу, та не зміг перешкодити старому гетьманові померти власною смертю в Бендерах, під захистом султана, в оточенні рештки своїх загонів і чималого гурту вигнанців. Царський гнів переслідував його і по смерті. Щороку російська церква виголошує йому церковну анафему; таку ж анафему виголошуєть-

* За Решетилівськими статтями 1709 року, законодавчим актом царського уряду, козацьке військо підпорядковувалося російському командуванню; у козаків відібрано частину артилерії, в ряді міст Лівобережної України розташовувалася російська залога тощо. Ці статті були спрямовані на дальшу ліквідацію політичної автономії Лівобережної України.

ся проти Юрія Хмельницького і Григорія Отреп'єва*, якого московська політична думка ототожнює з Лжедмитрієм. Серед усіх християнських громад лише російська православна церква оголошує анафему тому, хто позбувся монаршої ласки. Ось у чому полягає політична перевага тієї релігії, верховним правителем якої є папа римський.

Відхід козаків України од Польщі завдав Речі Посполитій смертельного удару; в свою чергу, занепад Польщі прискорив втрату козаками їхньої незалежності. Нині лише кілька мізерних привілеїв відрізняють козаків од інших підданих Російської імперії.

---

* Григорій Отреп'єв — збіглий диякон московського Чудового монастиря, який видавав себе за сина Івана IV — Димитрія.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ОПОВІДЬ ПЕРША

Кілька місяців тому я запропонував читачам «Journal des Savants» біографію козака Степана Разіна. Добродій М. Костомаров, в якого я запозичив розповідь про пригоди цього героїчного ватага, описав життя видатної людини, котра, як і Степан Разін, мало знана в неслов'янських країнах, хоча, на мою думку, більше вартує такої слави. Обраний проводирем малого народу, оточеного могутніми сусідами, той чоловік присвятив усе своє життя боротьбі за його незалежність. Він спритно сіяв розбрат у стані ворогів, зміцнював єдність керованих ним полків, був безстрашним воїном, глибокодумним політиком, розважним при перемогах, стійким і непохитним при невдачах.

Щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу та, можливо, не такого важкого для вимови прізвища.

Зіновій-Богдан Хмельницький, який народився в останні роки XVI століття*, був 1646 року генеральним аудитором, або ж, як казали його мовою, *писарем*** Запорізького війська — так називали мешканців України, підданих Речі Посполитої, котрі були об'єднані в реєстрові полки і користали деякими привілеями, в тому числі правом володіти землею, не маючи шляхетського походження. Посада генерального писаря була дуже важлива. Він неодмінно виступав посередником при усіх угодах між королем або сеймом і козаками, вів облік привілейованих, чи, як

* Згідно з документальними даними, близько 1595 р.
** Тут і далі підкреслення автора.

Богдан Хмельницький.
Естамп XVII ст. невідомого автора

говорилося у Польщі, *реєстрових* козаків, кількість яких незадовго перед тим була визначена у 6 тисяч. Одне слово, він був канцлером, речником і захисником своєї нації. Це була найзначніша особа після гетьмана і, якщо гетьман переважно був неписьменним воїном, що доволі часто траплялося, генеральний писар фактично ставав керівником усього війська.

Одні кажуть, що Богдан Хмельницький походив із шляхетської литовської сім'ї, котра осіла на Україні, інші ж твердять, що його прадідом був якийсь Вячеслав Хмельницький, запорізький гетьман XVI століття. Правда це чи ні, але сам він не заперечував проти такого походження. Безсумнівним є те, що його батько, який у званні сотника брав участь у воєнних сутичках, загинув у бою під Цецорою 1619 р. На відміну від тих юнаків, які готували себе для козакування, Богдан вивчився чогось більшого, ніж їздити верхи, фехтувати і стріляти з мушкета. Його послали в київську школу, а потім до єзуїтів у Галичину. Їм так і не вдалося навернути його у свою віру, бо впродовж усього життя він був палко відданий грецькому обрядові. Та якщо вірити українським літописцям, то саме в єзуїтській школі він навчився володіти обличчям, яке ніколи не зраджувало його думок, вгадувати чужі помисли і привертати на свій бік інших людей; у цьому не раз брав гору. «Його незворушне обличчя,— розповідав один польський письменник,— наче гладкий лід, що ледь приховує бездонну драговину». Крім слов'янської мови свого краю, якою звичайно висловлювався, вільно розмовляв польською, російською, турецькою і латинською. Закінчивши навчання, деякий час перебував стайничим у якогось пана Потоцького. Цей шляхтич якось надумав серед вечері похвалитися перед своїми гістьми, як він спритно рубає голову, і спинив свій вибір на Богданові. Та, на щастя, вчасно попереджений одним із своїх однодумців, той не чекав випробування і втік на Запорізьку Січ. Там здобув навички морських виправ і воєнний досвід. Завоювавши повагу громади, покинув її, вернув-

ся на Україну й одружився. Невдовзі одержав звання сотника, потім *козацького старшини* і, врешті, писаря. Декілька разів виявляє зразки мужності та кмітливості. В бою під Цецорою, де загинув його батько, дістав поранення. Турки взяли його у полон та незабаром обміняли. 1625 року водив козацьку флотилію на Чорне море, захопив чи пустив на дно дюжину турецьких суден, посіяв паніку аж до передмістя Константинополя. 1629 року подарував королеві Сигізмундові III двох волоських князів, яких узяв у полон. Під час елекції Владислава IV 1632 року був делегований до сейму як обранець Запорізького війська та руського народу. Опісля, 1635 року, в одній із битв з московитами одержав з рук короля почесну шаблю. Мав неабиякий хист поводитися велично і шляхетно, не втрачаючи, однак, прихильності своїх співвітчизників. Не раз йому доручали вибачатися за якесь козацьке повстання, і він це справно робив. А втім, кажуть, не було такої змови, щоб у ній не взяв участі, однак діяв настільки обережно, що неможливо було його запідозрити.

Владислав мав це у пошанівку і хотів скористатися ним як довіреною людиною серед козаків. Уже віддавна король, підбурюваний канцлером Оссолінським, обмірковував скасування давньої польської конституції, ненависної для короля і згубної для усього народу. Це був нелегкий задум з огляду на могутню аристократію і шляхту, котра звикла нічого не поважати, навіть державних мужів, яких сама обрала. Щоб досягти своєї мети, король з міністром хотіли втягнути Польщу у війну проти кримського хана і турків, що було дуже легко зробити: вистачало лишень підбурити козаків на воєнні дії, які викликали б репресії з боку турків. А смілива і шляхетна нація неодмінно підтримає короля у тій священній війні; з'явиться добра нагода ввести в королівство значну кількість чужинецького війська. Тридцятилітня війна, що саме закінчувалася, позбавляла заняття багатьох обстріляних, войовничо настроєних жовнірів, котрі ладні були у всьому слухатися будь-якого короля, аби той лише їм

платив. Подолавши турків (а Владислав навіть не сумнівався у перемозі своєї зброї), він очолить військо, прихилене щедротами, сподівався переконати магнатів і підлеглий їм люд. Тішив себе тим, що пригнічені польською шляхтою козаки стануть йому надійною підмогою, і розраховував легко привернути їх на свій бік, обнадіявши щасливим майбутнім при реформованому уряді, який мав намір встановити.

У той час, 1646 року, Україна вирувала глухим невдоволенням, яке віщувало близький сильний вибух. Права і воля краю, його релігія зазнавали безперервних утисків з боку польських управителів. Народ був пригнічений податками і різноманітними поборами шляхти, що осіла на Україні, одержавши там землю. Руський народ, особливо козаки, гадали, що для звільнення досить прогнати невірних; однак їхніми зусиллями один пан змінив іншого. Польську шляхту, яка володіла майже цілим краєм, селяни сприймали як чужоземців та загарбників. Вона розмовляла іншою мовою і сповідувала іншу релігію. Сповнена презирства до руського люду та його вірувань, шляхта справді надзвичайно жорстоко з ним поводилася. Декотрі з шляхтичів у релігійному фанатизмі руйнували православні церкви, силою навертали в католицизм. Повсюдно зводилися католицькі монастирі, по селах нишпорили ксьондзи разом із жовнірами, навертаючи русинів у лоно своєї церкви; дуже часто вони доповнювали проповіді погрозами та насильством.

Давніше козацьке військо набиралося з незакріпачених людей, що сходилися на Україну. Воно вільно обирало своїх гетьманів. А тепер шляхта вимагала, щоб те військо мало не більше шести тисяч реєстрових козаків, прагнула нав'язати йому своїх воєначальників, ввести прусську муштру, перетворити його на своєрідне сторожове ополчення — у будь-яку хвилину можна його використати, лише зрідка віддячивши за службу. З великим зусиллям Запорізьке військо зберігало тінь давньої волі завдяки тим лабіринтам островів, де воно переховувалося; вільні колись українські

селяни та козаки, так само, як і їхні брати-*реєстровці*, стали жалюгідними рабами.

Ось якими словами французький інженер Боплан, який перебував на службі у Владислава аж до смерті монарха, що сталася 1648 року, описує умови життя українців. Це свідчення, позбавлене національної запальності поляків та козаків, є цінним своєю безсторонністю.

«Їхня небагаточисельна шляхта походить із польської і, здається, почуває сором за те, що вона не католицької віри; повсякчас горнеться до католиків, хоча всі їхні магнати і всі ті, що титулуються князями, вийшли з грецької віри.

Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а щотри роки — й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері».

Посланий королем на Україну, Оссолінський насамперед переговорив з Хмельницьким та якимсь Барабашем*, полковником Черкаського полку. В той час Запорізьке

* Йдеться про Барабаша Івана (р. н. невідомий — помер 1648 р.) — полковника, а згодом осавула реєстрового козацького війська. Належав до угодовської частини старшинської верхівки.

військо не мало гетьмана, визнаного урядом, який, відповідно до нового порядку, нав'язаного козакам, хотів особисто призначити йому воєначальників. Хмельницький та Барабаш були найповажнішими постатями козацького військового керівництва. Барабаш, вірменин за національністю, маленьким хлопцем був викрадений козаками, зріс серед них і завоював авторитет своєю сміливістю; його вважали відданим королю і учинним польським управителям. Канцлер прохав їх використати всю свою владу, щоб посприяти здійсненню королівського задуму, і, завойовуючи їхню прихильність, був щедрим на обіцянки: Владислав поверне козакам їхні колишні привілеї; кількість *реєстрового* війська збільшить з 6 до 12 тисяч, а поки що дозволяє здійснити похід на турків і навіть виділяє кошти для спорудження та озброєння шестисот човнів, які спустяться до гирла Дніпра. Усі ці обіцянки разом з багатьма іншими містилися у листі, який підписав король. Оссолінський радо інформував двох козаків про цей лист, який в офіційній мові польської канцелярії називався *королівським привілеєм.*

Хмельницький доволі холодно прийняв його відвертість; подякував королю за висловлене довір'я і почав говорити, як важко все це здійснити, скаржився на становище на Україні, зруйнованій недбалим правлінням, і заявив, що потрібно буде багато часу, щоб знову завоювати прихильність козаків, яких відвернули від себе такою великою несправедливістю і образами. Щодо нього самого, то додав, що на все готовий, якщо йдеться про службу його величності. Кажуть, що канцлер від імені короля надав йому звання гетьмана, однак Хмельницький від нього відмовився. Якщо справді так було, то треба гадати, що він зробив це не через брак владолюбства чи якусь скромність: він остерігався енергійності Владислава. Перш ніж узяти якесь зобов'язання, він, безперечно, хотів з'ясувати, на чиєму боці була реальна сила; як би там не було, він заявив, що, мовляв, Барабаш старший од нього і з усіх поглядів більше заслуговує гетьманської булави. Отож Оссолінський вру-

чив булаву разом з королівським привілеєм Барабашеві, порадивши не оповіщати його, поки не одержить на це окремого дозволу. З боку Барабаша не було ніяких порушень умови.

Однак Хмельницький діяв інакше. Звістка про можливу війну незабаром долетіла до Варшави і підтвердилася хизуванням куртизанів. Вистачало поїздки канцлера на Україну, щоб виникла підозра. Відразу ж обурена польська шляхта зчинила галас: хочуть ліквідувати її колишні свободи, встановити тиранію, принизити дворянство і надати необмежених прав селянству; король хоче позбавити шляхту привілеїв і статків, він плете змову з непоправними бунтівниками — козаками. На відкритті сейму 6 листопада 1646 року майже одноголосно було проголошено, що король не має права розпочинати війну без згоди сейму. Зі свого боку депутати виявили не менше завзяття. Обидва стани змусили короля розпустити зібране ним військо, вирішивши, що розійдуться лише тоді, коли він вдовольнить їхні вимоги. Дійшли навіть до того, що залякали короля декретом про *посполите рушення* — закликом цілої нації до зброї, аби примусити чужинців залишити територію Речі Посполитої. Всіма знехтуваний, Владислав не чинив безглуздого опору. Найпалкішим його бажанням було бачити спадкоємцем трону власного сина. Слухняним виконанням бажань шляхти він хотів здобути її прихильність на майбутніх виборах. Чужинницькі війська одійшли, а щоб їм заплатити, мусив скористатися з посагу, призначеного для своєї дочки.

Незабаром Владислав втратив свого улюбленого сина. Кажуть, що дізнавшись про його смерть, король вигукнув: «О Боже, чому ж ти не взяв мені сина перед скликанням сейму? Я не відступив би од своїх величних задумів!» Даремним було це каяття. Король пристав до політичної фракції, яка зухвало скористалася з його перемоги. Принизивши свого короля, польська шляхта тепер повернула гнів проти його спільників — козаків. Зросла жорстокість, посилилися

релігійні переслідування. Незабаром вони спричинили бунти, часом доволі поважні. Барабаш докладав усіх зусиль, щоб їх вгамувати або приборкати. А Хмельницький навпаки — потайки підбурював козаків до виступів і давав їм зрозуміти, що ім'я короля використовується для пригноблення вірного люду.

Якогось дня, влаштувавши у своєму маєтку обід для кількох козацьких полковників і самого гетьмана, він вичекав ту хвилину, коли вино вдарило вже в голови, і несподівано спитав Барабаша, чи правда, що король прислав йому привілей, яким повертав козакам колишні права і вольності? Барабаш не був настільки п'яний, щоб не запідозрити якусь пастку. «Що тобі до того, куме? — мовив він до Хмельницького.— Чи ж ми не щасливі? Дістаємо платню, ні в чому нас не обмежують. Хіба краще пуститися лісами та битими шляхами на поталу мошві лише для того, щоб сподобатися тому наброду?»

Хмельницький нічого не відповів, лише запрошував гостей пити. Обід тривав так довго, був такий щедрий, що Барабаш, п'яний, як ніч, врешті звалився на стіл. Більшість гостей була в такому ж стані, лише завбачливий господар узяв гетьманську шапку, дав її одному з козаків, наказавши чимдуж гнати в дім п'яного Барабаша, показати шапку його жінці і від імені гетьмана попросити сувій, який той одержав од короля. Козак мав сказати, що без цього привілею між гетьманом і полковниками може дійти до збройної сутички. Жінка Барабаша витягла сувій із сховку і передала його посланцеві Хмельницького. А він і не гадав більше його повертати.

Ця витівка, поважності якої Барабаш ще й не підозрював, викликала в нього неприхильність до господаря, і він змалював його польському старості Чигирина як небезпечну людину, за поведінкою якої треба пильно стежити. Володіючи особистими маєтками, Хмельницький викликав заздрість місцевих магнатів; та ще й раніше вони підозріливо ставилися до нього через довір'я з боку селян. Колись

його батько одержав від чигиринського старости наділ перелогових земель, які обробляв, поселяючи там селян. Це називалося *обживати* оселю. Для знедолених українських селян козацький воїн, друг бідноти, котрий сповідував грецьку віру, був ідеалом хазяїна. Отож у Суботові (саме так називався маєток Хмельницьких) не бракувало робочої сили. Хоча за своїм фахом Хмельницький був довіреною особою козацького війська, правдоподібно, що він не дуже дотримувався необхідних формальностей, аби забезпечити своє право власності чи передачі батьківщини. Маєток, який давав значний прибуток, викликав заздрість у якогось Чаплинського, польського шляхтича, чигиринського підстарости і клятої душі старости Конецпольського, сина тієї людини, яка зробила дар батькові Хмельницького. До того ж, Чаплинський затаїв ще й особисту злість на Хмельницького, свого щасливого супротивника в суперечці за руку місцевої молодиці, з якою той поєднався другим шлюбом.

Під час однієї колотнечі з татарським загоном, який шастав у краї, в ту саму мить, коли Хмельницький вирвався наперед своєї кінноти, якийсь козак, підкуплений Чаплинським, рубонув Хмельницького шаблею ззаду по голові. Хмельницький похилився на луку сідла. Ой лишенько! — вигукнув убивця.— Я думав, що це татарин». Товста хутряна шапка послабила удар, рана виявилася несерйозною. Хмельницький повірив або ж удав, що повірив у те непорозуміння, проте мусив якийсь час приходити до тями; його загін не зміг вчасно вступити у сутичку, і Чаплинський використав це, щоб звинуватити Хмельницького перед старостою Конецпольським у боягузтві та зраді. «Ви ніколи нічого мені не дарували,— мовив він,— а я вам завжди служив правдою; дайте мені маєток у Суботові, яким Хмельницький володіє незаконно, він тримає там селян, а це дозволяється лише польському шляхтичеві». Конецпольський довго вагався, не хотів розпоряджатися землею, яку батько колись віддав Хмельницькому. Нічого

не вирішивши прилюдно, він закрив, однак, очі на план, який незадовго був втілений. Очоливши зграю розбишак, Чаплинський заволодів маєтком у Суботові, спалив млин, пограбував збіжжя. У той час Хмельницького там не було, а його молодшого сина, десятирічного хлопчика, котрий погрожував розбишакам помстою батька, так сильно побили, що на другий день він помер. Що ж до пані Хмельницької, то вона стала найчарівнішим трофеєм переможця, що силою та обіцянками зробив її своєю жінкою. Навернена в католицьку віру, вона пошлюбила Чаплинського; у той час польське католицьке духовенство вважало, що між православними нібито не існує тайни подружжя.

Пограбований бідолаха відразу ж поскаржився старості. Той відправив його до суду, а суд — до сейму. Перш ніж з'явитися перед сеймом, Хмельницький викликав свого супротивника на дивний поєдинок. Мабуть, в тогочасній Польщі ще не вміли так шляхетно, як у Франції, залагоджувати питання честі, бо Чаплинський прибув на домовлене місце в супроводі двох озброєних слуг, а Хмельницький з'явився сам, вбравши під одяг лише кольчугу. Він так відважно кинувся на своїх ворогів, що ті пустилися навтьоки. Хмельницький гукнув їм: «Пам'ятайте, що в мене є шабля, і ще не вмерла *козацька мати!*». Так козаки називали свою батьківщину — Україну, чи, радше, свою військово-політичну спільність.

Погроза козацькою матір'ю, якої так боялися поляки, зовсім погубила Хмельницького. Зусібіч на нього посипалися скарги. Його ув'язнили, і він вийшов на волю лише після того, як про це попросила і добилася звільнення його дружина, теперішня жінка його ворога. Хмельницький відразу ж помчав до Варшави, однак там застав лише сповіщених про все суддів. Його спадкові папери вважалися неповними. Послужливі свідки запевнили, що його син помер не від одержаних побоїв, а, мабуть, від якоїсь хлоп'ячої витівки. В Польщі чоловіки-невдахи викликáли до себе таку ж байдужість, як у Франції. Судді

силкувались набрати поважного вигляду під час розгляду тієї справи. «Пані Хмельницька змінила віру, потім чоловіка! То що ж! При чому тут закон? Пошукайте собі іншу жінку! — порадив йому суддя.— На Україні їх достатньо». Хмельницький, спустошений, засоромлений і висміяний, пішов у відчаї до короля і запально описав йому становище на Україні. Його особисті біди, казав він, то лише одне з тисячі тих зловживань, до яких вдаються насильники. Чи ж король не може нічого вдіяти для своїх вірних підданих, яких гноблять королівським іменем знавіснілі тирани? Владислав, який був пригноблений не менш від Хмельницького і позбавлений будь-яких прав, вигукнув: «Що я можу вдіяти? Хіба не маєте більше своїх шабель? Перестали бути колишніми козаками?»

Генеральний писар Запорізького війська не потребував такої поради, бо вже давно вирішив помститися за себе і за свій край. Кажуть, що він навіть скористався зі свого кількамісячного перебування у Варшаві, щоб вивчити ненависний йому уряд і виявити його слабкі сторони. Повз його увагу не могла пройти зухвалість магнатів, їх егоїзм, легковажність, глибока скрута народу, загальна байдужість до слави і добробуту спільної батьківщини. Куди б не поглянув, усюди бачив лише безлад і анархію. Військо, що утримувалося грабунками, нікчеми-воєначальники, отупілі від злиднів селяни, готові йти за тим, хто вогнем і мечем скарає їхнього хазяїна; незалежний парламент, що не визнавав жодної верховної влади, безладні дебати, вибори, проведені в атмосфері терору та підкупу — такою поставала тогочасна Варшава, і якщо наш козак подумки порівнював сейм, який тільки-но виніс рішення у його справі, із запорізьким колом*, то міг сказати собі: «Ми вартуємо

* Мається на увазі «рада». П. Меріме вживає термін «коло», який засвідчує розміщення членів Запорізької ради під час обговорення важливих питань.

більше, ніж наші володарі, і ми будемо вільні, досить цього лише забажати».

Повернувшись на Україну, Хмельницький ретельно взявся гуртувати однодумців і готувати повстання. Духовенство грецького обряду було для нього міцною підтримкою. Київський митрополит Могила дав йому своє благословення і закликав відважно здійснювати свої наміри. Хмельницький показував привілей Владислава, повторював його слова і ширив чутки про те, що в самій Варшаві доволі боязкі покровителі лише чекають слушної нагоди для виступу. Обходячи міста, уникаючи зустрічей з магнатами, які тримали у своїх замках ціле військо челядників, він ішов від села до села, закликаючи до повстання. Всюди його щиро приймали, особливо серед козаків, які висловлювалися доволі-таки круто: «Ми не маємо більше гармат,— казали йому,— в нас дуже мало рушниць, а в поляків потужна артилерія. Як зможемо ми, бідолахи, з ними воювати?» Тоді Хмельницький запропонував взяти в союзники татарів і погодився піти до хана просити допомогу. Пропозицію зустріли схвально. Для цих людей, доведених до відчаю, будь-який спільник був добрий. У своїй ненависті до католиків вони без вагань просили захисту в недругів-мусульман.

Такі дії не могли довго залишатися таємними. Про них сповістили Барабашеві, а також чигиринському старості. Обидва доповіли коронному гетьманові Потоцькому. Якогось дня, коли Хмельницький, потребуючи грошей, прийшов на торговище, щоб там продати свого породистого коня, його заарештували і привели до старости. Швидко провели слідство, однак ті козаки і селяни, яких прикликали свідками обвинувачення, упевнено твердили, що генеральний писар ніколи не говорив того, що йому закидають, і що завжди поводився так, як належиться сумирному громадянину, відданому Речі Посполитій. Староста, який уже трохи дорікав собі за те, що причепився до цієї нещасної людини, не хотів квапити розслідування і послав донесен-

ня коронному гетьманові. А ув'язненого поки що довірили під охорону полковника Кричевського*, який уже давно був зв'язаний з Хмельницьким вузами кумівства, котре вельми шанує грецька церква, а в козаків має таку саму силу, як і близькі родинні зв'язки. Нікого не здивувало, що Хмельницький втік у степ і незабаром прибув на Запорізьку Січ із своїм старшим сином та тридцятьма вершниками. Тільки-но Хмельницький вирвався на волю, як староста одержав наказ скарати його на смерть.

Січ перестала вже бути колишнім недоторканим притулком. Права та вольності запорожців було скасовано водночас із правами інших козаків. На берегах Дніпра звели Кодацьку фортецю, щоб тримати козаків у покорі. Неподалік від Січі стояла більшість регулярного коронного війська. Однак, певно, під захистом давньої слави та й знаної бідності, запорізька ватага фактично була незалежна. Далі тривали морські походи, та це робилося тепер більше потайки, і польські урядовці заплющували на це очі, маючи з того певну користь. Хмельницький відважно з'явився перед своїми колишніми товаришами і оповів їм своє лихо. «Поляки віддали нас у рабство клятому племені орендарів,— сказав він.— Погляньте на старого козака, головного писаря Запорізького війська. Повоювавши за них, я мріяв лише про спокійне життя. Вони захопили мій маєток, заволоділи моїми статками, викрали мою жінку. Вони вбили мого сина, усе вкрали, навіть коня. Вони засудили мене на страту, я прийшов просити у вас притулку. Змилуйтесь над давнім товаришем, і хай моє життя навчить вас, яку долю вам готують наші спільні вороги».

У той час на Січі перебувала лише невелика кількість козаків, та це були старі вояки-рубаки, які, за висловом

---

* Кричевський Михайло (р. н. невід.— загинув у липні 1649 р.) — київський полковник, сподвижник Б. Хмельницького. У 1649 р. керував обороною північних кордонів України від нападу литовсько-шляхетських військ Яна Радзивілла. В бою під м. Лоєвом був смертельно поранений.

одного польського історика, були бунтівниками з природи так само, як соловей є співуном. «Ласкаво просимо, пане Хмельницький,— відповіли старі січовики,— прийми наш хліб і сіль, а також наші серця». У той час загін регулярного війська переслідував банітованого, прямуючи на Січ; та він був обережний і незадовго знайшов друзів, які ладні були подати йому допомогу. Загін потрапив у засідку і жоден жовнір не врятувався, щоб сповістити, якого саме противника вони зустріли.

Незадовго на багато верств довкола поскакали кіннотники, сповіщаючи по хуторах, що на Січі лаштують запорізьке *коло,* щоб обговорити нагальну справу. На Січ рушили всі реєстрові козаки, а з ними і велика кількість селян-утікачів та людей без певних занять з обох берегів Дніпра. Кожен чекав якоїсь особливої події, однак, за винятком козацьких старшин, ніхто серед запорожців не знав намірів Хмельницького. Його довірені люди говорили лишень, що йдеться про те, аби укласти шанобливе звернення, з яким козацька депутація вирушить до короля та сейму. Незважаючи на це, кожен озброювався, лив кулі, лаштував порох. З Дніпра потайки витягли кілька гармат, захованих у річковий пісок. Ніхто не сумнівався, що йдеться про військовий похід. Аби ввести в оману поляків, Хмельницький покинув Січ із загоном у півтисячі козаків і став табором на невеликому дніпровському острові; потім, залишивши своїх товаришів, дуже скрито подався до Бахчисарая. Там була резиденція кримського хана Іслам-Гірея.

Щоб повернути на свій бік татарського хана, Хмельницький мусив використати весь свій хист і спритність, якими славився. Спочатку його запідозрили в підступності, прийняли не як посланця, а як вивідника; він примусив себе вислухати, поцілувавши ханову шаблю і проговоривши слова клятви, яка полягала в тому, що він прирікає свою голову лезові цієї шаблі, якщо говорить неправду. Хмельницький добре знав звичаї татар і вільно говорив їхньою мовою; така церемонія зразу ж розсіяла недовір'я. Банітований

описав ханові становище на Україні та в інших руських провінціях, підлеглих Польщі. Все готове для збройного повстання, сказав він. Татарська армія підніме всіх козаків, усіх селян. Багаті замки польських магнатів, здобуті скарби стократно покриють видатки на військовий похід, а Крим та Оттоманська Порта привернуть на свій бік відважних і вірних союзників. Хан відповів, що польський король справді запізнюється з виплатою данини, яку щорічно дарує орді, але поки нема офіційної відмови, не може оголошувати війну. «Зачекайте,— мовив він,— хай поляки надішлють відповідь на моє нагадування. Якщо ви розпочнете війну, я буду з вами в тому випадку, коли король не дотримає своєї обіцянки. Однак ви можете звернутися до Тугай-бея і попросити в нього кіннотників, які супроводжували б вас у поході».

Тугай-бей був ханським васалом, правителем Перекопу, але васалом не дуже покірним і майже незалежним. Та все ж вважалося, що татарський хан жив у злагоді зі своїм намісником і навіть волів мати на кордоні полководця, якого можна було послати в бій, а при необхідності й відмовитися від нього.

Повагавшись, Тугай-бей пообіцяв дати чотири тисячі вершників, але за умови, що татари складуть резервний корпус, який вступить у бій лише після того, як козаки підтвердять свій намір воювати з поляками. Звичайно татари не зволікали з військовими приготуваннями. Одержавши наказ, кожен вершник з'являвся зі своїм луком та стрілами. Вони не потребували ні возів, ні харчів; кожен воїн приводив із собою кількох коней. Татари споживали сире м'ясо вбитих коней, яке різали на тонкі скибки, а потім упродовж кількох годин розм'якшували під сідлами; як тільки з-під снігу пробивалася трава, степ повністю забезпечував їх кормом.

Воєнні приготування запорізьких козаків та союзників відбувалися на початку 1648 року. Поінформовані про те, що козаки та селяни заметушилися, коронний гетьман

Потоцький та його заступник польний гетьман Калиновський, нічого не відаючи про спілку козаків із татарами, зібрали своє військо довкола Черкас. Вони скликали всі свої полки, а також реєстрових козаків під орудою гетьмана Барабаша. Крім того, зобов'язали озброюватися загони ополченців у провінціях, а задля обережності звернулися за підмогою з Польщі. Внаслідок військових приготувань почастішали репресії проти схизматів. Потоцький наказав порозвішувати прокламації, в яких під загрозою смерті мешканцям України заборонялося іти на Січ. Смертю погрожували не тільки самим втікачам, а й їхнім жінкам та дітям. Ці страшні погрози, підсилені кількома кривавими стратами, лише викликали відчай народу, вже дозрілого до повстання. На Січ прибували не поодинокі втікачі, а цілі загони. Відчай і пригнічення змінилися релігійним піднесенням і несамовитістю.

Упродовж березня 1648 року мороз, який змінювався відлигою, зробив степ неприступним, та лише не для козаків і татар. Отож коронне військо, розквартироване в Черкасах, не покидало своєї зимівки. Польні гетьмани та старшини гайнували свій час у бенкетах і гучних обідах; жовніри, які майже не діставали платні, харчувалися за рахунок місцевого населення; ніхто навіть і не подумав про те, щоб послати розвідку на південь од Черкас і виявити, де саме гуртуються загони втікачів. З Польщі не тільки не слали підмогу, а навпаки — канцлер Оссолінський писав польним гетьманам, що запорізькі січовики і не помишляють про якийсь бунт, а готуються до виправи проти турків. Дозволяючи це козакам, вони матимуть від цього вигоду. Канцлер запально ганив Потоцького за ті жорстокі заходи і радив для втихомирення краю скарати кількох польських старост і козацьких полковників, які явно завинили зловживаннями перед своїми селянами. Особливо закликав канцлер суворо поставитися до вчинку Конецпольського, старости Чигирина. Крім того, він сповіщав, що на Україну вибираються королівські комісари, аби на місці

ознайомитися із скаргами. Цей лист відразу ж викликав запальні дискусії серед гетьманів. Калиновський був за те, щоб з козаками все залагодити мирним чином. Позбавлений вагомих аргументів, Потоцький впав у гнів, заявивши, що лише він має право тут наказувати. Як і вище військове командування, штаб розпався на два табори. Вважаючи, що король на їхньому боці, селяни стали більш войовничими. За той час Хмельницький простував з великим військом, за яким сунули орди Тугай-бея.

2 квітня 1648 року Потоцького оповістили про те, що повстанці зміцнюють свої позиції при злитті Тясмина з Дніпром, однак ще нічого не було відомо ні про їхню кількість, ні про їхню силу. На військовій раді Потоцький сказав, що негоже слати коронне військо проти якогось збіговиська селян, вистачає переднього загону, щоб їх розбити. Він доручив своєму синові Стефанові один військовий корпус і наказав заглибитися у степ, добре провчити запорожців. «Прямуй лісами та рівнинами,— мовив він.— Розбий Січ, скарай ту погань, а їхніх ватажків привези мені закутими в кайданах. Зроби так, мій сину, щоб ім'я твоє увійшло в історію». Одночасно гетьман Барабаш одержав наказ спускатися човнами вниз по Дніпру, підтримуючи просування війська Стефана Потоцького. Обидва корпуси, чисельність яких становила сім-вісім тисяч воїнів, мали допомагати один одному. Барабаш правив реєстровими козаками і драгунами, одягненими та вимуштруваними на прусський лад, однак майже всі вони були набрані з руських провінцій. Стефан Потоцький очолював кілька польських ескадронів, добровольців із шляхетського ополчення і нарешті декілька рот піхоти та драгунів; вони лишень називалися прусськими і носили таку форму, бо відколи солдати Тридцятирічної війни здобували звитягу, усю військову організацію запозичували в Німеччині.

Замість того щоб тримати тісний контакт з Барабашем, Стефан Потоцький заглибився у степ і, нічого не знаючи про просування ворога, після тижневого маршу та маневру

несподівано опинився навпроти запорізького табору, розбитого неподалік річки, що звалася Жовті Води. За козацьким звичаєм табір був побудований великим прямокутником, оперезаним шанцями і кількома рядами возів. Місцина була вдала, і її вибір свідчив про досвід козацьких ватажків. Поляки з подивом зауважили, що повстанці зберігають глибоку мовчанку і, не встряваючи в сутички, тримають щільні ряди. Звичайно, кожна битва в степу розпочиналася низкою поєдинків. Найвідважніші воїни виходили один до одного на відстані голосу і поливали супротивника гучною лайкою; одно слово, розпочинали гомеричну війну. А тепер козаки мовчали, не ворушилися, поводили себе зовсім по-іншому. Вважаючи, що штурмувати ворожий табір буде нелегко, поляки вирішили дочекатися прибуття Барабаша й отаборилися, лишивши між собою та козаками річку Жовті Води.

Хмельницький не мав тоді великої кількості війська. Добре проінформований своїми вивідниками, чекав на березі Дніпра флотилію Барабаша. А вона пливла вниз по ріці, зупиняючись щоночі, аби висадити на сушу воїнів. Човен, по якому всі інші човни вивіряли свій курс, ішов під орудою полковника Кричевського, кума Хмельницького. Людина, котрої противникові треба було найбільше остерігатися, була проводирем його військового походу. Отже, Хмельницький мав щоденні повідомлення про його просування. У ніч з 3 на 4 травня 1648 року, залишивши пришвартовані човни, жовнірів, поснулих у човнах або ж в наметах на березі ріки, Кричевський поспішив попередити свого кума. Один з полковників Хмельницького, сміливий відчайдух на ймення Ганжа*, кинувся у розташування так званих німецьких драгунів і крикнув: «Слава православній вірі, козакам і народу руському! Ви за польського короля, який вам платить, чи за нашу матінку Україну?».

---

* Ганжа Іван (р. н. невід. — помер у вересні 1648 р.) — уманський полковник. Загинув під Пилявцями.

«Слава Україні! — вигукнули драгуни.— Ми не воюємо з нашими братами!» За якусь мить бунт перекинувся на човни. Вояки жбурляли у воду свої чужинницькі відзнаки, убивали командирів і польських шляхтичів, що прибули разом з ними. Захоплений у своєму човні Барабаш спочатку пробував чинити опір, а потім пожбурив свою зброю і попрохав пощади. Його стали ображати, бити. Кожен дорікав йому за жорстокість, що чинилася за його наказом чи радше за наказами польських гетьманів. Нарешті один татарин-вихресток на йменння Джеджалик* проткнув його списом і скинув у воду. Разом з Барабашем були знищені всі козацькі старшини, знані своєю відданістю польським регіментарям.

З великим подивом молодий Потоцький та його воєначальники дивилися, як залога Барабаша під орудою Хмельницького прямує до табору запорожців і її зустрічають радісними вигуками. Поляки скликали військову раду. Відступати у присутності переважаючого ворога, розпаленого успіхом, здавалося надто ризикованим. Хутко зміцнили укріплення, викопавши захисні рови, поставили вози і вирішили дочекатися коронного гетьмана, до якого відправили гінця, прохаючи якнайскоріше слати підмогу.

Кілька днів козаки лише вряди-годи атакували польський табір. Вони остерігалися сильної артилерії Потоцького, однак не дозволяли війську поповнювати запас корму, відтяли доступ до води і виснажували його постійними вилазками, під час яких масово дезертирували драгуни. Єдиний посланець, якого відправив молодий Потоцький, був перехоплений козаками і сповістив їм, що поляки починають відчувати нестачу провізії.

---

* Джеджалик — насправді Джалалій (або Джеджалій) Филон (роки нар. і смерті невідомі) — кропивнянський (ічнянський) полковник, визначний військовий діяч Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Під час Берестецької битви 1651 р. був обраний козаками наказним гетьманом.

Вирішивши, що ворог уже доволі виснажений та занепокоєний, Хмельницький наблизився верхи до їхніх укріплень і запропонував переговори. «Досить крові,— мовив він.— Присилайте нам людей, з якими ми могли б порозумітися і чесно вести переговори». З польського табору вийшов шляхтич Чарнецький і підступив до Хмельницького від імені свого гетьмана. Хмельницький похвалив шляхтича за мужність, та не хотів розпочинати серйозної розмови, поки вони не пообідають. За прикладом свого ватажка запорозькі старшини приймали Чарнецького радше як товариша, ніж парламентера. Цілий день минув за тим, що навіть не торкалося серйозної сутички, а Чарнецький, мабуть, забув за столом про своїх зморених друзів, що вмирали з голоду. Пригадав про них на другий день, та вночі татари Тугай-бея, які стояли табором трохи далі, немовби вагаючись, чию сторону прийняти, врешті поступилися наполяганням Хмельницького і, надзвичайно тихо перейшовши Жовті Води далеко від польського табору, вирушили на той шлях, яким мало йти коронне військо, відступаючи на Черкаси. Хмельницький заявив, що мирні переговори провадити не можна, бо коронний гетьман не дав своєму синові необмежених повноважень. Однак йому шкода відважних воїнів, оскільки знає, в якій безнадії вони перебувають, і він дозволяє їм повернутися до основного табору за єдиної умови: вони здадуть йому всю свою артилерію. Якою не була принизливою ця умова, на неї радо погодилися. Двадцять шість гармат Потоцького перейшли до козаків. Незадовго сам коронний гетьман покинув табір з військом, що складалося тепер лише з поляків, і почався відступ; за ним на певній відстані їхали козаки, не виявляючи, однак, ніяких ворожих намірів. Так вони правилися майже три милі аж до урочища, оточеного лісом. Тут шлях їм перегородили рови і завали дерев. Головна польська колона зупинилася. Несподівано в лісі пролунав крик «алла!», і татарва, висипавши зусібіч, почала обстрілювати нещасних поляків. Інстинктивно голова і хвіст колони

згорнулися всередину. Зайнявши обидва схили виярку, татари вели прицільний вогонь по безладній масі людей. Важко поранений Потоцький не переставав закликати своїх жовнірів триматися стійко і дорого віддати своє життя. «Нас зрадили,— сказав він,— але нема чого собі докоряти. Краще смерть на бранному полі, ніж рабство у невірних. Що ж до мене, то не хочу терпіти ні знущання переможця, ні докорів свого батька!». Запалені його словами і прикладом, поляки відчайдушно захищалися. Їм забракло пороху, вони билися камінням і прикладами мушкетів. Виконуючи умову, козаки лише споглядали битву, не встрявали в неї. Однак віддали татарам щойно одержану артилерію. Розгромлені власними гарматами, поляки нарешті припинили опір. Потоцький звалився з коня, його соратники відразу ж склали зброю. Хмельницький подбав про те, щоб полонених не кривдили. Розпорядився, щоб їм перев'язали рани, однак рана молодого Потоцького виявилася смертельною. Він помер наступного дня після поразки, викликавши, здається, смуток і жаль у самих козаків.

Протягом кількох днів у Черкасах нічого не знали про те, що трапилося у степу і на Дніпрі. Першу звістку приніс драгун, який довго блукав степами і врешті дістався до основного табору війська. Попервах його прийняли за ворожого лазутчика, ніхто не хотів вірити його розповіді, яка була, крім того, і неповною, бо він, певно, утік посеред бою. Та незабаром свідчення утікача підтвердилося просуванням зраділих селян на південь. Коронний гетьман пустився у похід з невеликою кількістю війська, намагаючись натрапити на слід свого сина. Два дні він марно шукав якоїсь звістки і вже готовий був вернутися на місце постою, аж тут дозорці привели до нього конаючого від голоду польського шляхтича, який був поранений і вертався з-під Жовтих Вод. Усі воєначальники заціпеніло слухали його розповідь і, дивлячись на нещасного батька, кожен на мить забув про критичний стан війська. «Всі наші жовніри зблідли,— розповідає польський хроніст,— *наче перемерзла трава, яку*

обпалило сонячне проміння». Шляхтич закінчив свою скорботну розповідь тим, що Хмельницький, певно, неподалік, його союзниками є татари і в нього величезне військо.

Головні воєначальники зібралися довкола коронного гетьмана, який намагався вгамувати свій біль горілкою. Польний гетьман Калиновський висловив думку, що треба йти далі і якнайшвидше атакувати ворога. Більшість воєначальників зауважила, що військо погано забезпечене харчами, сила противника невідома і розважніше було б чекати на ворога, підтримуючи зв'язок із замками, де вони могли б поповнювати свої запаси. Розпочинаючи військову раду, Потоцький рвався до бою і божився, що спокійно спатиме лише тоді, як порубає на кусні тих негідників-бунтівників. Однак, вчувши думку Калиновського, відразу ж погодився на відступ, лише для того, щоб дати відчути польному гетьману свою зверхність.

Отже, відступ розпочався. Поляки спалювали хутори та оселі, винищували селян, яких зустрічали по дорозі. Калиновський був проти такого страшного насильства, яке, на його думку, кидало український люд у відчай і позбавляло коронне військо необхідних ресурсів. А коронний гетьман, готовий завжди йому заперечити, наказував усе нищити вогнем і мечем.

15 травня з південного боку степу знялася хмара куряви, сповіщаючи про наближення великого війська. Старшини, послані в розвідку, визначили, що там близько 100 тисяч воїнів. Правдоподібно, що Хмельницький мав лише половину своїх козаків. Поляки зайняли позицію між Корсунем і Стеблевом*, на колишніх фортифікаційних спорудах. Якийсь час татари вдавали, що наступатимуть на їхній лівий фланг, однак відійшли, як тільки почало смеркати. Тоді у степу спалахнуло вогнями велике півколо, що окреслювало польський табір. З тяжким передчуттям поляки готувалися до важкої битви наступного дня.

---

* Тепер смт. Корсунь Шевченківського р-ну Черкаської обл.

Проте Хмельницький вживав силу лише тоді, коли безсилою виявлялася хитрість. Серед козаків він мав такий авторитет, що легко знаходив людей, які ладні були зазнати ганебної смерті, аби лишень втілити у життя замір їхнього полководця. Він зупинив вибір на Микиті Галагані, навчив його, як той має поводитися, і відправив до поляків. Немовби випадково потрапивши в засідку, Галаган спочатку відмовлявся відповідати на запитання, які йому ставили. Його попереджували, що катуватимуть, однак готовність прийняти муки цінувалася у козаків як доброчесність. Вони до цього готувалися, цим навіть похвалялися. Козак довго опирався, а потім, наче не витримавши катувань, казав так, як його навчили: «Я не знаю, скільки в нас війська, але воно щохвилини зростає. У Тугай-бея 15 тисяч воїнів, а ще ми чекаємо хана з ордою, який уже на підході до нас». При згадці про кримського хана всі заціпеніли, навіть сам Потоцький почав втрачати мужність. Лише Калиновський наполягав, щоб кинутися на ворога, перш ніж підійде підкріплення орди Іслам-Гірея. Спалахнула суперечка. Калиновський натякнув, що коронний гетьман, певно, має якісь потаємні мотиви, задля яких радить відступати. При цих словах Потоцький вибухнув гнівом. «Лише я маю право тут наказувати! — крикнув він.— А вам належить виконувати. Нині фатальний день — Вбивство Невинних. Ми залишаємося у таборі! Завтра, як тільки затрублять збір, кожен має бути на своєму місці і хай ніхто навіть не наважується мене переконувати». Тимчасом, зазнавши нового катування, Микита Галаган запевнив поляків, що краще від будь-кого знає цю місцевість, і взявся їх супроводити. Коронне військо виступило в похід. Ущерть наладовані вози, вишикувані у вісім паралельних рядів, утворювали великий прямокутник, захищаючи артилерію та піхоту. Ар'єргард мав стримувати супротивника. Кіннота трималася по обидва боки прямокутника. Лівий фланг був під орудою Калиновського, правий — Потоцького.

Так вони просувалися досить злагодженим строєм з десять верств, ніхто їх не турбував. Та, побачивши густий ліс, в який збиралося вступити польське військо, козаки почали обстрілювати ар'єргардний загін, шарпати кавалерію. Постріли запорожців і стріли татар покалічили коней. Більшість польських шляхтичів спішилася і відігнала коней під захист возів, однак багато їхньої челяді втекло разом з кіньми або ж перейшло у ворожий табір. Підпираючись довгими списами, польські гусари, вбрані у важкі лати, повільно просувалися вперед. Зі степу весь час спритно наскакував на них ворог, якого вони ніяк не могли досягнути, на кожному кроці залишаючи вбитих і поранених. Уже сягали лісу, в якому, за словами Галагана, вони будуть у безпеці. У лавах війська знову засвітилася надія, коли раптом оглушливий залп, спрямований у голову колони, сповістив, щоворог відтяв їм шлях до відступу. В лісі було 6 тисяч козаків, які влаштували завали у найвужчому переході через болотисту місцевість. У той час з квадрата війська вихопився корпус із 1800 драгунів, відкрив вогонь по військовому обозу. Серед жовнірів спалахнула неймовірна паніка. Замість того, щоб давати накази, Потоцький і Калиновський почали взаємно звинувачувати один одного в невдачах та бідах, ображали один одного, здавалося, дійдуть до бійки. Багато шляхтичів кинулося до своїх возів, щоб позабирати найкоштовніші речі. В цьому хаосі один із найбагатших волинських магнатів князь Корецький став на чолі двотисячного загону і вигукнув: «Кидайте майно! Рятуймося від ворога! Хто мене любить, за мною, у прорив!». Кілька офіцерів намагалися його стримати, нагадуючи, що коронний гетьман велів у будь-якому випадку всім залишатися на місцях.

«Його накази доходять надто пізно,— кинув Корецький.— На коней, вперед!» Він прорвав атакуючу лінію козаків і зумів врятуватися, втративши половину своїх драгунів. Цей маневр вирішив долю битви. Порожнечу, залишену загоном Корецького, відразу ж заповнили козаки. Ка-

ре було прорване з усіх боків. Поранений в руку та шию Калиновський вигукував накази і не переставав керувати боєм. Та ось він звалився з коня і був узятий у полон. Побачивши, що все пропало, Потоцький умостився в своїй кареті і чекав смерті. Найзаможніші магнати за його прикладом знеможено кинулися до своїх возів. Так їх повезли до переможця.

Задля справедливості треба сказати, що як тільки поляки склали зброю, козаки припинили бій. Однак продовжували вигукувати грізні лайки, бо, не кажучи вже про недавню жорстокість Потоцького, запорожці пам'ятали, що двадцять років тому у Варшаві був страчений їхній отаман Тарас*, який туди приїхав на слово гонору; що під час коронації Владислава IV було четвертовано в'язня поляків гетьмана Сулиму**. Врешті, 1637 року його наступник гетьман Павлюк Бут***, прибувши до Польщі з охоронною грамотою канцлера, був тяжко покараний разом з кількома козацькими старшинами. Та жоден з полонених шляхтичів не зазнав кари. У своїй помсті козаки обмежувалися лише глузуванням. «Пане Хмельницький,— вигукували вони,— дай тим добродіям хутра, вони такі бліді, тремтять від холоду». Товпилися довкола карети коронного гетьмана і казали йому: «Пане Потоцький, навіщо було задиратися з запорожцями? Не хотів бути гетьманом, то тепер поїдеш у Крим їсти сиру конину».

Отак, не покидаючи карети, блідий Потоцький гордовито і незворушно постав перед Хмельницьким. «Бачиш кару господню,— мовив до нього переможець.— Ті, що хо-

---

* Йдеться про Тараса Федоровича (Трясила) — гетьмана нереєстрового запорізького козацтва. Про страту саме у Варшаві немає аргументованих даних.

** Сулима Іван Михайлович (р. н. невід.— помер 12.XII. 1635 р.) — гетьман нереєстрових запорожців. Страчений у Варшаві.

*** Бут Павло Михнович (Павлюк), (р. н. невід.— 1638 р.) — гетьман нереєстрового запорізького козацтва. Вбитий у Варшаві не 1637-го, а 1638 р.

тіли колись мене ув'язнити, тепер є моїми бранцями».— «Рабе! — сказав Потоцький.— Завдячуй своїм союзникам, *славній татарській кінноті*. Без неї ні ти, ні твоя зграя розбишак не перемогли б мене!» — «Називаєш мене рабом,— відповів Хмельницький.— Що ж! І ти, і тобі подібні будете рабами».— «Він такий гордий, бо одягнений в оксамит,— вигукували козаки.— Ми дамо йому відповідний одяг». За якусь мить з Потоцького зірвали коштовне вбрання і натягли полотняний селянський одяг. Що ж до інших знатних бранців, то Хмельницький повівся з ними чемніше. Воєначальники обідали за його столом, і він наказав почастувати поляків оковитою, яку роздав своєму війську; правда, дісталася вона козакам з польських припасів.

Скликавши наступного дня *коло*, запорожці радилися, що мають робити з полоненими. Було вирішено, що гетьманів відправлять кримському ханові, а жовніри та молодші офіцери матимуть змогу відкупитися. У той час серед цивілізованих народів ще існував такий воєнний звичай. Як свідчать українські літописці, Тугай-бей погнав у Перекоп 8060 осіб, яких він купив або дістав у дар. 520 жовнірів і 80 офіцерів відкупилося. Даремно коронний і польний гетьмани пропонували щедрий викуп. Хмельницький відправив їх подарунком до Іслам-Гірея. «Я відмовився од їхніх 24 тисяч дукатів,— писав він ханові.— Лишаю їх твоїй світлості. Прошу шляхетно з ними повестися. Це поважні вельможі, які зможуть колись оцінити твою ласку».

Сповіщаючи Запорізьку Січ про свою перемогу, Хмельницький посилав старшинам дарунки, повертав у двократному розмірі відзнаки, відібрані в них польськими управителями. Замість срібної бойової булави, символу гетьманської влади, надсилав дві; замість одного — два бунчуки. До цього додав ще й 300 дукатів для січової церкви, а також тисячу дукатів для частування пивом новоприйнятих до січового братства. Здобич, узята в поляків, була величезна. Хмельницький одержав тринадцять возів, наладованих різними коштовностями, і кажуть, що козаки, які на початку

воєнних дій ходили в лахмітті, тепер одягалися так барвисто, що, за наївним свідченням одного літописця, здалеку їхній табір виглядав так, як *поле розквітлого* маку.

ОПОВІДЬ ДРУГА

Через кілька днів після корсунської перемоги Богдан Хмельницький розбив свій основний табір у Білій Церкві, щоб зайнятись організацією війська та уряду. Він не захотів прийняти гетьманське звання, яке пропонували козаки, бо казав, що лише король може наділяти таким титулом. З усіх ознак військового керівництва він прийняв лише печатку Запорізького війська. Фактично він був визнаним проводирем не лише козаків України, а й усього руського люду, натхненного його славою і звитягами. Саме як такий регіментар він очолив раду 70-тисячного війська і, незважаючи на войовничий запал новобранців, переконав її відправити послів до Варшави для ведення мирних переговорів.

Владислав помер 2 травня 1648 року, за два тижні перед Корсунською битвою. Вдаючи, що нічого про це не знає, Хмельницький написав йому дуже покірного листа, запевняючи у своїй відданості і прохаючи полегшити страждання співвітчизників. «Зуживши всі способи відстояти свої права,— писав він,— козаки у відчаї взялися за зброю. Вони готові скласти її, якщо Ваша ясновельможність накаже, щоб з ними поводилися так, як цього заслуговують вірнопіддані Речі Посполитої». Закінчуючи листа, він благав короля якнайскоріше прислати на Україну королівських комісарів, які дізналися б правду і зарадили лихові, заподіяному свавіллям польських управителів. Одночасно Хмельницький одержав листа від брацлавського воєводи Киселя, який, будучи православної віри, часто з прихильністю ставився до прохань своїх одновірців і був у сеймі немовби довіреною особою козаків. Кисіль дякував Хмельницькому за його миролюбні наміри, закликав прогнати геть татарів і обіцяв, що тепер уже скарги України будуть вислухані. Про-

водячи переговори, Хмельницький прискорював військові приготування. З усіх сусідніх провінцій від Дніпра на Україну правували селяни, щоб вступити до війська Хмельницького. Стати козаками, тобто вільними людьми,— таким було бажання усього руського люду. Однак виглядало, що Хмельницький та старшина Запорізького війська більше клопоталися давніми козацькими привілеями, ніж звільненням селян, хоча перемога під Жовтими Водами та Корсунем пробудила у всіх південних провінціях прагнення до повної незалежності. «Геть панів! Геть чужинців! Дідівську віру!» — таким був загальний клич там, де селянство належало до православної віри. Духівники разом з єпископами першими роздували вогонь повстання, закликаючи з амвонів до помсти гнобителям православної віри, тобто католикам і жидам. Професійні вояки-козаки, здобувши перемогу, не виявляли жорстокості до жовнірів, шануючи їхню відважність; зате українські селяни, збунтовані раби та релігійні фанатики ставали безжалісними, коли битва складалася на їхню користь. У той час, коли Хмельницький старався поповнювати свої загони досвідченими воїнами, на чолі повсталих кріпаків ставали відчайдушні та жорстокі авантюристи. Озброївшись косами, піками та ціпами, вони грабували поодинокі маєтки, безжалісно винищували католиків, жидів, які потрапляли їм під руку. Особливо ненависними для них були жиди. Звичайно, жид був інтендантом чи розпорядником польського пана. Він давав позичку своєму хазяїнові і за те мав дозвіл виснажувати селян податками. Руський люд приписував жидам усі зловживання, всі здирства, яких зазнавав. Його помста була жахливою. За кілька тижнів був зруйнований не один замок, спалений не один маєток, зненацька захоплено і жорстоко пограбовано кілька міст. Найбільш жорстокі розбійники, мастаки на вигадування страшних мук, називалися *гайдамаками* — від татарського слова, що, мабуть, означає партизан. Звісно, козаки не допустили б до того, щоб ця невгамовна маса влилася в їхні ряди і прибрала їхнє ім'я. Якийсь

Морозенко, про якого ще дотепер згадують волинські селяни, вирізував довгі смуги шкіри на шиях польських та жидівських жінок, яких вони зустрічали; це називалося *«дарувати червону стрічку»*. Один з полковників Хмельницького Ганжа покинув його військо й очолив повстанців Поділля. Підступно захопивши місто Немирів, він знищив усіх шляхтичів та шість тисяч жидів. Нестерівський замок, у якому знайшла захисток більша частина шляхетних родин Поділля, спробував чинити опір. На озброєнні в Ганжі було кілька гармат надто малого калібру, щоб пробити отвір у мурах замку. Однак гарматними пострілами вони нищили покрівлю будівель і безперервно виснажували захисників. Ті пішли на переговори і запропонували викуп. Гайдамаки відповіли, що погодяться на викуп лише зі сторони поляків, але не від жидів. «Вони є нашими кровними ворогами,— пояснювали гайдамаки,— і ми відступимо лише тоді, як ви дасте їх нам у руки». Повагавшись трохи, поляки вигнали жидів за мури замку. Нещасні ізраїльтяни, змирившись з такою долею, повиходили за захисні вали разом з жінками та дітьми, волаючи про кару господню на голови тих боягузів, які прирекли їх на смерть. Кажуть, що побоїще тривало три дні і супроводжувалося страшною жорстокістю. Втомившись од тієї різанини, бунтівники взяли в поляків викуп і забралися геть. Та назавтра з'явився якийсь інший ватага, довершив розорення замку і винищив решту його мешканців.

Повстання в його огидливих оргіях швидко охопило все Подніпров'я, Волинь і Сиверію, що тоді належала до Польщі. Воно перекинулося і на Литву, незважаючи на енергійну протидію князя Яна Радзивілла. Повсюдно посполитий люд з однаковою жорстокістю карав шляхтичів, ксьондзів, та особливо жидів і єзуїтів. Один рабин, який описав страждання своїх одновірців у ті сумні часи, вважав, що число знищених жидів становило понад сто тисяч, не рахуючи тих, що змушені були втікати куди очі дивляться, конаючи по лісах чи на шляхах від голоду і холоду. Ще

дотепер у краях, що були свідками того великого лиха, про це живуть згадки, вбрані слов'янською уявою у фантастичні барви, проти яких, здається, не завжди могли встояти сучасні історики. До імен славних гайдамацьких ватажків Ганжі, Небаби, Кривоноса та багатьох інших селяни додавали уявних монстрів — витворів того страшного вікопомного часу. Так, скажімо, в народних переказах розповідається про подвиги і злочини якогось татарського хана, Шолудивого Буняка — такого собі вампіра з іншого століття, який помер дуже давно, а тепер завдяки своїй незвичайній силі ожив. Казали, що під кожухом він ховав гниючий труп. Раз на місяць той вампір ішов до купелі, і тоді козак, який йому прислуговував, із жахом бачив, з якою почварою він має справу. Буняк неодмінно вбивав свідка, котрий міг би зрадити таємницю. Так тривало деякий час, поки його купальником не став син відомої ворожки, яка вміла розпізнавати вампірів. Вона вручила своєму синові хліб, замісений на власному молоці, і наказала почастувати ним отамана, коли той розпочне свою купіль. Тільки-но вампір з'їв той хліб, як одразу ж вигукнув: «Ти уникнув смерті! Тепер ми брати, бо спожили молоко однієї матері. А я — пропав!». І справді, в першій же битві він загинув і більше не оживав. Ця фантастична розповідь свідчить про існування названого побратимства, яке в ті часи було у великому пошанівку в південних слов'ян. Воно освячувалося і ще дотепер освячується релігійним ритуалом грецької церкви. Здається, воно могло існувати також і між людьми різного віросповідування, бо кажуть, що Хмельницький та один із братів кримського хана називали себе *побратимами*, себто названими братами.

Безжальна жорстокість гайдамаків позбавила польську шляхту ореолу гідності. Шляхта втікала перед спустошливим потоком, навіть не намагаючись чинити йому опір. В українських воєводствах більше не було регулярного війська, а поодинокі магнати, опинившись в ізоляції та ворожому оточенні, не вміли або ж не могли зібратися

з силами. Кожен шукав захисту в якомусь великому місті. Князь Ярема Вишневецький, що був одним із найзаможніших магнатів того часу, перший показав зразок опору і відважно став перед повстанцями. Власник величезних наділів на Україні, Волині і в Червоній Русі, він вже віддавна викликав до себе ненависть з боку грецького духовенства та селян надмірною ревністю новонаверненого католика. Його батько помер у грецькому обряді. Ярема будував костьоли, допомагав кляшторам, фінансував релігійні місії. То була цілеспрямована людина, герой Середньовіччя, сповнений непохитних переконань. Ніщо не могло звернути його з обраної дороги і від того, що він вважав своїм обов'язком. Був немилосердний до своїх нещасних підданих. Руські селяни завжди бачили його суворим, часто жорстоким. Він хотів бути справедливим (вважав, що є таким) до підлого роду, який ненавидів, зневажав як рід огидний і єретичний. Поступитися вважав полохливістю та безумством, так, немовби мав поступитися примхам норовистого коня. Ніколи б на це не погодився, навіть якби мав пролити море крові. Більше того, кров простого люду для нього була ніби водою, а свою власну завжди радо проливав за свій гонор, свій край і свої шляхетські права.

Як тільки Вишневецький дізнався, що Хмельницький підняв меча, він згуртував своїх шляхтичів та челядь, зібрав невелике військо. Очолив його і вже був готовий приєднатися до коронного гетьмана, коли козаки вручили йому листа, відправленого переможцем Корсунської битви, в якому той закликав князя не встрявати в суперечку, доля якої вже вирішена зброєю. Замість відповіді Вишневецький велів скарати козацьких послів на палі. Та незабаром зрозумів небезпеку всієї ситуації. На видноколі жевріло повстання, наближався великий загін під орудою козацького полковника Кривоноса. Знавіснілий від люті, Вишневецький повернув назад, щоб відвезти в надійне місце свою молоду дружину з сином (які в той час були в Лубнах), помістити їх під захист фортечних мурів Вишневецького

замку, від якого і має своє прізвище. Вишневецький звільнився від тих обов'язків і з малочисельним, але відданим йому військом кинувся проти повстанців. Стрімким маршем і вправним маневром він зненацька напав на кілька селянських загонів і вчинив жорстоку різанину. Однак ні його жахливі розправи, ні відважність та військовий талант не могли вгамувати зрушення цілого народу. Військо, що тануло в битвах та внаслідок дезертирства, незабаром відмовилося вести надто нерівну боротьбу. Замість одного спаленого села повставало десять інших, і війна на винищення могла стати фатальною для менш чисельного суперника.

У двох запеклих сутичках Вишневецький переміг Кривоноса, здобув його знамена, узяв кількох полонених, однак успіхи ці були безплідні. Після кожної звитяги він був змушений відступати частину території повсталим. Козацький старшина Полов'ян, якого Вишневецький узяв у полон, зазнавав безперервних жорстоких тортур, однак наполегливо схиляв поляків до відступу. За його словами, Хмельницький наступає з чисельним військом, а за ним суне орда кримчаків. Заплативши життям задля цієї героїчної неправди, Полов'ян сконав на палі, але, умираючи, бачив, як поляки покидали майже всю Волинь. Стурбований за свою сім'ю, Вишневецький швидко відвів військо до Збаража, залишивши Кривоносу безкарне поле дій. Що б не думали про людську жорстокість, яким би не було твердим переконання про можливі злочини неосвіченої та фанатичної черні, та хіба можна повірити свідченням сучасників про величезну різню, яку приписують цьому лютому ватажкові? Кажуть, що при взятті Бара Кривонос наказав здерти живцем шкіру з 15 тисяч жидів. Credat Judaeus Apella*. Уявляючи подібні тортури, можна, звичайно, допустити, що люди скаженіють. 1610 року паризькі кати запропонували парламентові так майстерно здерти шкіру з Равальяка**,

---

* «Іудеї благають вірити» *(лат.)*.

** Убивця Генріха IV, четвертований 1610 року в Парижі.

що той мав жити ще три дні. Але щоб у місті, здобутому штурмом, здирали шкіру з 15 тисяч люду, це вважаю неможливим: не тому, що це надто жорстоко; гадаю, що найбільш тупоумним на це не вистачило б терпіння.

У той час, коли руські воєводства заливали моря крові, Хмельницький не покидав свого головного штабу в Білій Церкві, роздмухував вогонь війни, удавав, що не підтримує жодних контактів з повстанцями, котрі, однак, майже всі оповіщали його про свої набіги. Він навіть вів переговори з удовою Владислава та польським урядом. По смерті короля примас Гнєзна скликав надзвичайний сейм і, відповідно до звичаїв краю, узяв керівництво державою в свої руки. Небезпека була такою великою, що на першому ж засіданні сейму було ухвалено зібрати військо чисельністю 36 тисяч воїнів, крім ополченців з кожного воєводства. Регулярне військо або, як його називали, *коронне* мало складатися лише із шляхти та найманців-чужинців, бо озброювати селян означало ще більше розпалювати вогонь повстання. На ці приготування до Варшави несподівано прибувають козацькі посланці. Вони постали перед сеймом, виявляючи велику покору, і після неодноразових запевнень у своїй прихильності Речі Посполитій стали перепрошувати за те, що взяли до рук зброю; говорили, що покійний король наказав їм будувати човни, лаштуватися до війни з турками, обіцяючи взамін нові вольності. Вони радо на це погодилися, однак, зазнавши незабаром крайньої жорстокості від місцевих магнатів, змушені були відповісти силою на силу.

Вони говорили чистісіньку правду, однак їхні слова викликали справжній вибух у сеймі. Радники покійного короля були звинувачені у зраді батьківщини — у пошуках миру з козаками. Звинувачені Оссолінський та Кисіль зовсім справедливо заперечили, що вони не давали ніяких обіцянок від імені Владислава. Вони твердили, що козаки своєю мерзенною брехнею намагаються внести розкол у стан польської шляхти, проте допускали, що скарги з України небез-

підставні. На їхню думку, не треба було квапити воєнні дії. Мир, досягнутий ціною навіть певних уступок, вартує більше, ніж круті заходи. «Пригадайте собі прислів'я,— говорив Кисіль,— *і не беріть вовка за вуха.* Покладіться на час та обставини і визнаєте правоту посполитого люду».

Більшістю голосів Оссолінський та Кисіль були виправдані, і сейм вирішив розпочати переговори з козаками. Канцлер повідомив про це Хмельницького офіційним листом, адресованим Запорізькому війську. Зробивши докір повстанцям за те, що вони взялися за зброю і уклали спілку з кримським ханом, сейм пообіцяв їм повну амністію, якщо вони звільнять усіх бранців і відшкодують заподіяні збитки. Повідомлялося також, що на Україну вирушить комісія на чолі з Кисілем, яка вивчить усі їхні претензії і розробить необхідні заходи, щоб у тому краї запанував спокій.

Кисіль, котрий, певно, був автором цього листа, а крім того, обіцяв Хмельницькому своє посередництво в сеймі, написав одночасно листа зовсім протилежного змісту до московського царського двору. Він твердив, що повстання козаків в українських воєводствах неодмінно перекинеться на Московію, тому в інтересах царя, як і Речі Посполитої, якнайскоріше придушити заворушення на Україні, і якщо обидві імперії об'єднають свої зусилля, вони дуже легко поставлять на місце те небезпечне і непоправне козацьке плем'я, яке має такий згубний вплив.

Гінця з листом до царя перехопив козацький дозор, депеша опинилася у Хмельницького. Звісно, він не дізнався нічого нового про щирість Киселя. Проте нікому не поскаржився, хотів виграти час для воєнних приготувань і був зацікавлений у продовженні переговорів. Отож Хмельницький надіслав свою відповідь, запевняючи, так само, як і його посли, у своїх миролюбних намірах і відданості Речі Посполитій, однак на претензії сейму відповів своїми власними. За його словами, лише Вишневецький винен у тому, що війна стала такою жорстокою. Це він показав взірець на-

сильства і жорстокості. Чи ж варто дивуватися, що якийсь неотесаний Кривоніс виявився безжалісним у своїх вчинках? Адже князеві Вишневецькому годі вибачити таку крайність через якусь там його неосвідомленість чи низьке походження. Хіба ж можна судити козаків так само суворо, як польського шляхтича, навіть допускаючи, що вони скоїли подібний злочин? Аби похизуватися своєю справедливістю, Хмельницький наказав заарештувати Кривоноса і протримав його кілька годин прикутим до гармати. За його наказом було скарано на горло кількох зайшлих розбишак. Та вже незадовго після того Кривоніс, потрібний Хмельницькому соратник, був звільнений і повернув собі його ласку. Повсталі продовжували спустошення і, радше керовані порадами Хмельницького, ніж ним стримувані, кидали свої відчайдушні ватаги аж до передмість Варшави.

Коли Кисіль з призначеною сеймом комісією вирішив податися на Україну, його поїздка безперервно відкладалася через різні нові перешкоди. То шлях їм перетинали озброєні ватаги і треба було витратити багато часу, щоб з ними переговорити, хоча комісари й показували пропускні свідоцтва з печаткою Запорізького війська, а крім того, мали ескорт регулярного козацького війська. То поширювалися чутки, що депутація з України була посаджена на палю у Варшаві, і збунтована чернь хотіла для відплати порубати комісарів. У кожному місті, в кожному селі їхня поява викликала бурхливі сходини люду, який із зброєю в руках обговорював умови миру, що йому хотіли нав'язати. Діставшись врешті-решт до українського прикордоння, польські депутати з жахом дізналися, що неподалік перебуває Хмельницький на чолі 80-тисячного війська. Він переказував їм, що всі його зусилля для укладення миру виявилися даремними, тому не хоче всупереч волі народу вести переговори з Польщею. У розпачі Кисіль не спробував навіть з ним зустрітися і подався зі своїми супутниками в польський табір, розбитий у Глинянах.

Сподівання на мирне вирішення проблеми затримало воєнні приготування поляків. Пам'ятаємо, що *коронний і польний гетьмани* були татарськими бранцями. Треба було призначити інших воєначальників. Якийсь час гадали, що булаву командуючого одержить Вишневецький, але своєю пихатістю він нажив багатьох ворогів, та й був надто гордий, щоб випрошувати голоси рівних собі. Крім того, вважали небезпечним обирати людину, відому своєю ненавистю до козаків у той час, коли з ними ведуться переговори. Сейм призначив командувачем коронного війська багатого і впливового князя Домініка Заславського, більш знаного розкошами і пристрастю до розваг, ніж військовим талантом. Його помічниками стали Конецпольський, юнак сміливий до відчайдушності, але, як і його начальник, неспроможний керувати воєнними операціями, і Микола Остророг, який у той час вважався серед своїх співвітчизників відомим ученим, бо мав бібліотеку. Хмельницький добре їх знав і серед козаків називав їх глузливими прізвиськами. Заславський був *«периною»,* Конецпольський *«дитиною»,* а Остророг *«латиною».*

Обурений тим, що сейм надав перевагу таким нікчемним людям, Вишневецький поклявся бути безстороннім спостерігачем назріваючої битви, однак при перших пострілах войовничий запал князя поборов його стриманість, і він знову взявся за зброю, підняв кілька військових загонів і вирушив у похід, готовий провадити свою власну воєнну тактику, ігноруючи накази регіментаря, призначеного сеймом.

Але й коронне військо, так само, як і він, не поважало своє військове керівництво. Замість того, щоб правувати в генеральний штаб Заславського у Глинянах, значна частина шляхтичів приєдналася до Вишневецького.

За їхнім прикладом пішло кілька капітанів-чужинців. Таким чином, коронне військо за своєю чисельністю і рівнем вояків було значно слабше, ніж це вважалося на сеймі. До того ж, воно було знесилене великою кількістю спо-

ряджения та людей, котрі не брали участі в битвах. За місцевими звичаями польські магнати навіть у військових походах оточували себе надзвичайними розкошами, що, певно, перевищували розкоші їхніх пишних замків. Один капітан чи навіть звичайний гусар потребував кількох возів з наметом, обставою, інколи срібним начинням, не кажучи вже про різноманітну провізію. Вуздечки та кінська збруя були з важкого срібла. Оксамитові чепраки були оздоблені золотом або перлами. Вони чванилися тим, що в польових умовах мають не менш пишні столи, ніж у Варшаві, так само довго бенкетують. Багато польських вояків, як і їхні предки скіфи, возили все своє майно за собою. Отож за військом тягнулися довжелезні обози, наладовані всяким непотребом, воно мусило харчувати натовп слуг та блазнів, від яких годі було чекати якоїсь допомоги. Один польський історик, свідок тієї нестримної розкоші, зауважував, що у стані Заславського було більше срібла, ніж свинцю.

Вражений і стривожений безладдям, що панувало в його війську, Заславський вирішив поступитися своїм гонором головнокомандувача, спонукати Вишневецького діяти разом для спільного порятунку. Він подався у стан князя й ім'ям вітчизни закликав об'єднати їхні зусилля. Завагавшись на якусь мить, Вишневецький ладен був поступитися, коли ж то якесь необережне слово поранило його честолюбство. Вдалося лише вирвати його згоду брати участь у військових радах. Що ж до об'єднання свого корпусу з коронним військом, то цього навіть не хотів слухати і став окремим табором за кілька миль від штабу головнокомандувача.

Таким ось ладом поляки наступали на козаків. Хмельницький скликав основних ватажків повсталих і зібрав майже стотисячне військо. Правду кажучи, переважну більшість його воїнів складали селяни, котрі щойно покинули свої лемеші і мали на озброєнні лише ціпи та коси; однак його українські козаки, здавна згуртовані в загони, були відважними та войовничими і являли собою більшу

силу, ніж дві разом узяті польські армії. Під їхні прапори пристало багато добровольців, воїнів-професіоналів, донських козаків, волохів, угрів, шукачів пригод з різних країв. Нарешті з добірними частинами прийшов йому на допомогу Тугай-бей, перекопський мурза, якого Хмельницький називав *«душечкою», «відважним соколом»*. Козаки розбили табір під Пилявцями, селищем, оточеним болотами і лісами. Перед ними текла досить широка ріка Пиляви. Щоб спонукати поляків рушити бродом, козаки не зміцнювали оборону берегів, хоча передній край і обидва крила були захищені ярами і завалами дерев. До кількісної переваги та абсолютного послуху війська Хмельницький додав ще й повну обізнаність завдяки своїм вивідникам. У той же час поляки, котрих усі волинські селяни вважали своїми ворогами, діставали неповні, а часом і навіть підступні свідчення.

Хмельницький ніколи не поспішав починати бій, якщо можна було вдатися до хитрощів. Він знав, що з кожним днем сили його війська зростають, а сили ворога зменшуються. Як тільки коронне військо з'явилося на берегах Пиляви, він написав Заславському, що, стомлений громадянською війною, мріє лише про спокій і просить його визначити умови миру, бо певний, що ніхто справедливіше від нього цього не зробить. Пастка була очевидна, й неважко було побачити, що Хмельницький хоче виграти час, чекаючи підходу Тугай-бея. Проте початок переговорів був із захопленням зустрінутий головнокомандувачем, який тішив тим свій гонор. Більшість шляхтичів, однак, вважала, що вистачить однієї битви, аби завершити війну, обурювалася новим зволіканням і звинуватила Заславського у змові з керівником козаків.

Зібралася військова рада, і як то бувало на всіх зібраннях польського сейму, дискусія перетворилася у гострі звинувачення та окремі перепалки. Щойно прибувши в табір, Кисіль, як звичайно, підтримав більш поміркованих, його грубо образили, відверто звинувативши в дер-

жавній зраді. Запально вимагаючи розпочати бій, не в силі більше стримуватися, Вишневецький з такою огидою говорив про млявість, з якою ведеться війна, що Заславський був змушений скористатися своєю владою головнокомандувача і припинити суперечку. «Звичайно,— мовив він,— перемога не викликає сумніву, але якими будуть її наслідки? Якщо ми знищимо ворога, найбільше втрачу я. Саме мої селяни становлять основну силу бунтівників. Чи ж повинен їх убивати, якщо можу спокійно утихомирити? Дуже добре розумію тих наших добродіїв, які не мають маєтків у руських воєводствах і бажають битися. Щодо мене, то я не прагну знищувати своїх селян. Я ж не буду сам обробляти землю і зовсім не соромлюся, що ладен тим людям вибачити, якщо вони будуть мені послушні». Розсердившись, Вишневецький вернувся у свій табір, поклявся більше не зв'язуватися з такими незугарними полководцями. Як би там не було, комісари для ведення переговорів з козаками були визначені, на розмови з ними втрачено аж два тижні, а за той час повстанці щодня одержували підмогу і, не припиняючи воєнних дій, грабували та плюндрували замки на очах польського табору. Врешті-решт Заславський зрозумів, що його дурили: одержав від Вишневецького повідомлення, що походом ідуть татари і незадовго приєднаються до козаків. Довго не хотів цьому вірити, та врешті, змушений подивитися правді у вічі, відступив перед вимогами своїх офіцерів і прийняв рішення іти на ворога.

Ми вже казали, що річка Пилявка розділяла два ворожі стани. Річку перетинала вузька гребля, що виходила на рівнину. Козаки звели свої укріплення довкола пилявецького замку, який Хмельницький обрав для свого штабу. 20 вересня 1648 року коронне військо, поділившись на три частини, форсувало Пилявку, не зустрівши з боку козаків особливого опору. Перейшовши греблю, центральна частина розвернулася на рівнині; правий і лівий корпуси подолали ріку бродом, однак наштовхнулися на сильного

супротивника, що окопався у густому лісі, в який годі було проникнути. Центральна група, що відкинула козаків у їхні шанці, була сповнена завзяття і вимагала негайного наступу. «Ще один гарматний постріл,— кричали жовніри,— і *курник* буде наш! — вони показували на пилявецький замок. Проте Заславський вважав, що для одного дня цього досить і зупинився.

Назавтра, 21 вересня, у наступ пішли вже козаки. Великою силою вони атакували ліве крило, змусили його вернутися через Пилявку і впродовж дня тривожили поляків безперервними перестрілками. Козаки зазнали важкої втрати: в одному з поєдинків, які час від часу розпалювали відчайдухи перед лицем обидвох армій, загинув один з кращих полковників Ганжа. Український літописець каже, що Ганжа сам був винен у своїй смерті: «Він сів на коня, не помолившись».

Уночі в козацькому таборі сталося велике пожвавлення. Було чути мушкетні постріли, гучно дзвеніли сурми, бухали литаври, а над тим усім лунав добре знаний полякам крик: *«Алла! Алла!»*. До Заславського припровадили полоненого попа, а може, і перевдягненого козака. Він сповістив, що тільки-но прибуло 40 тисяч татар, і це тільки передній загін ханського війська. А насправді замість 40 тисяч татар прибуло тільки 4 чи 5 тисяч із Тимошем, старшим сином Хмельницького; однак ніхто не засумнівався у правдивості слів попа, коли назавтра побачили, як на рівнині розгорнулася лінія татарської кінноти. Говорять, що Хмельницький вдягнув частину своїх козаків у татарський одяг, щоб таким чином обдурити шляхтичів.

Упевненість змінилася неспокоєм, коли в польському таборі побачили грізних на той час вершників. Жовніри вхопили зброю і кинулися у бій — запально, метушливо. Регіментари пересварилися між собою. Кожен щось наказував, але ніхто не слухав. Туман, що накотився з Пилявки, довершив загальне замішання. Проте якщо воєначальники виявили повну безпорадність, жовніри, відчувши не-

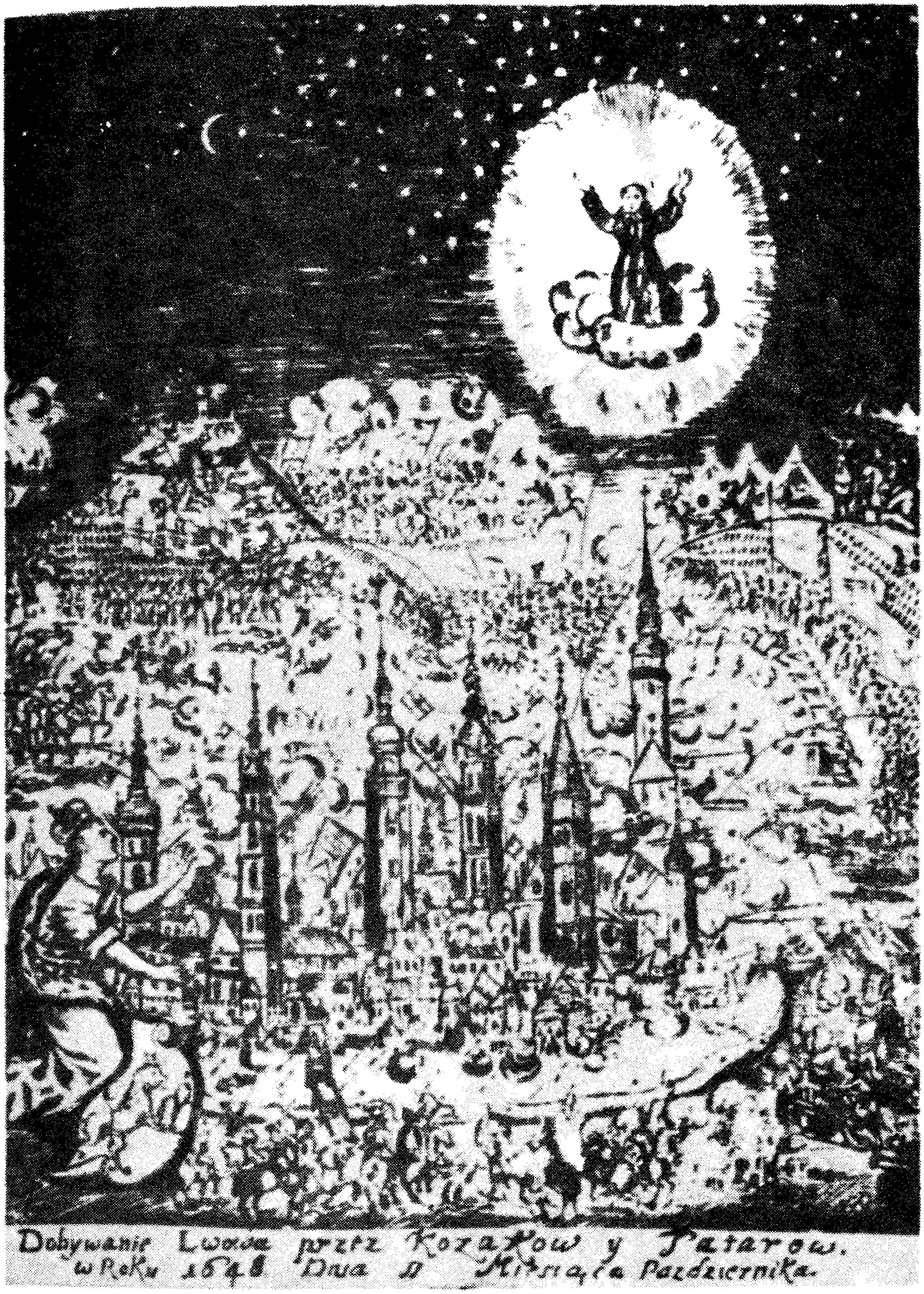
безпеку, пройнялись відвагою і сміливо пішли в наступ. Сандомирський полк прорвав центр оборони козаків і просунувся далеко вперед по рівнині. За ним, побачивши прорив в обороні, без наказу поспішили інші полки. Незабаром їх зупинив добірний запорізький полк під орудою самого Хмельницького, який вигукнув українською мовою: «За віру, хлопці-молодці!» Водночас кіннота, що стрімко увірвалася на рівнину, була оточена ззаду і на флангах. Сандомирський та Волинський полки були порубані до пня. Загинуло багато родовитих вельмож, і польське військо безладно відступило до свого табору. Всіх охопила тривога. Назавтра очікували ще й ханське військо. До того ж, поки точилася битва на пилявецькій рівнині, грізний Кривоніс із значним військом перетнув ріку і помчав на Костянтинів, загрожуючи відтяти шлях для відступу залишкам польського війська.

Зібравшись на військову раду, три регіментари звинувачували один одного в помилках, допущених того дня, а далі зійшлися на тому, що треба якнайскоріше зняти з себе відповідальність за поразку, яку вважали неминучою. Вирішили просити Вишневецького очолити військо і, відправивши гінця, покинули табір, не залишивши жодного командира, не давши жодного наказу,— так, немовби вже все тут сповнили, лишень попередили кількох своїх найближчих друзів, турбуючись про їхню безпеку. Військо дізналося про втечу свого командування серед ночі. Відразу ж зусібіч пролунали крики: *«Рятуйтеся, хто може!»*. Кожен хапав те, що мав найціннішого, і кидався чимдуж із табору. Полишали намети, гармати, поранених. Усі втікали в безладді, ніхто не знав куди саме. То вже не було військо, а лишень натовп, що кинувся у безвість. Як тільки стало на світ, послані в розвідку козаки сповістили, що польський табір залишений і там є тільки поранені та пси. Хмельницький відразу ж кинув у погоню свої загони. Якби не та багата здобич, яка щокроку зупиняла переможців, жоден польський вояк не уникнув би смерті. Шлях був устелений скри-

нями, меблями, зброєю, усілякими трофеями. Кажуть, що в таборі та на шляхах козаки підібрали 100 тисяч возів. Було покинено 80 гармат, 10 мільйонів червінців, величезну кількість столового срібла, хутра і коштовностей. Утікачів врятували горілка та вино. Аби досхочу напитися, козаки незабаром припинили переслідування.

Важко припустити, що князь Вишневецький не знав, що під Пилявцями вже три дні триває бій. Безперечно, у наметі його стримували гордість і образа. Приймаючи гінця від Заславського з пропозицією взяти на себе командування, він пихато відповів: «Надто пізно!». А через кілька годин, дізнавшись про поразку, скрушно вигукнув: «Мій Боже, чи то така твоя воля, що караєш вітчизну рукою такого нікчемного ворога? Хай твоя помста спаде на винуватців того лиха і насамперед на мене, якщо я чимось завинив!». Бути переможеним селянами гордовитому лицареві здавалося ганебнішим, аніж померти від руки шляхтича. Пройнявшись нарешті почуттям обов'язку, він пробує зібрати втікачів і з рештою жовнірів прикрити відступ. Однак його намагання виявилися марними. Двадцять разів ризикуючи бути вбитим чи взятим у полон, він сам опинився у тому нестримному потоці чи, радше, очолив його безладний рух. Переможене військо вже за три дні дісталося до Львова, так підганяв його страх. Тут Вишневецький зупинив утікачів і взявся гуртувати сили. Він наклав на місто контрибуцію, щоб задовольнити нагальні потреби жовнірів, залишив у ньому значний гарнізон під орудою відважного і рішучого офіцера. Далі поспішив на Замостя, де покинув усе, що міг лише зібрати з війська, і, добре укріпивши цю важливу місцину, подався до Варшави.

Хоча блискуча перемога під Пилявцями сталася головним чином внаслідок вигідних позицій і передбачливості Хмельницького, він сам був здивований нею і почувався немовби пригніченим. Не мав більше перед собою війська, королівство розпалося, лишилося без короля, без монарха. Перед козацьким полководцем лежала багата і не-

*Облога Львова козаками і татарами 1648 р.
роботи Недбловича (Недбаловича) Казимира Андрія*

захищена країна, легкодоступна, як трофеї від табору Заславського. Після кількаденного походу він зупинився у Збаражі, аби порадитися з полковниками та старшинами. «Чого бажає шановна рада? — запитав він.— Чи заглибимося у Польщу, щоб добити ворога, чи вернемося на нашу милу Вкраїну?». Було очевидним, що сам він схилявся до другого, однак усі воєначальники, запалені недавнім успіхом, вигукнули в один голос: «У Польщу! Покінчимо з *ляхами!*»* Одночасно вони попросили його прийняти звання та клейноди гетьмана, від яких він постійно відмовлявся. І на цей раз Хмельницький відповів, що хоче отримати їх від новообраного короля. А втім, удавши, що поступається бажанню ради, а насправді втілюючи свої власні плани, він відправив своїх полковників у руські провінції немовби для того, щоб скликати новобранців і проганяти поляків, а сам з головним військом почав облогу Львова.

Поведінка Хмельницького за цих обставин зовсім справедливо видається вельми дивною. Добродій Костомаров пояснює її все-таки мало переконливо, визнаючи за Хмельницьким сентимент патріотичного жалю, якого не годен був у собі побороти старий козак. На нашу думку, він приділяє багато уваги його почуттям — не враховує його політики. Насамперед, доволі важко повірити в польський патріотизм мешканця України і допустити, що палкому схизматові заманулося пошкодувати своїх гнобителів-католиків, що вождь селянської нації зберігав якісь доброзичливі почуття до аристократії-гнобительки. І нарешті, якщо така любов до Польщі в нього колись існувала, чи ж не дивно, що вона виявилася після стількох ударів, завданих Польщі на його очах і за його наказом? Однак ми не заперечуємо того, що на Хмельницького могли вплинути давні спогади, колишні звички, завдяки яким він пошанував і місто Варшаву, і знесилений уряд, що звався

---

* Давня назва поляків, що в руського люду набрала зневажливого відтінку *(прим. авт.)*.

Річ Посполита. Проте нам видається, що основною рушійною силою тут були, певно, його власні інтереси та інтереси України, які він ототожнював із своїми. Чи міг би Хмельницький бути самостійним володарем, а Україна вільною та незалежною? Навіть якщо він цього і бажав, ця мета видавалася йому надто недосяжною і надто складною. Для себе він хотів фактичної влади, для країни — справжньої незалежності. Мало взагалі турбувався зовнішньою видимістю цього питання, ладен був визнати номінального володаря за умови, що ця васальна залежність обмежуватиметься лише виявами поваги з його боку. Хоча і був проводирем повсталого війська, чи радше, мабуть, тому, що сам він більше, ніж хто-небудь інший, потерпів через недисциплінованість тих ватаг, що йшли під його знаменом, хотів якогось поважнішого, впливовішого імені, ніж його власне, аби тримати в руках ті загони, котрими в мирний час було керувати ще важче, ніж під час війни. Польський король, Річ Посполита — це були поняття, що мали владний вплив на народні маси. З другого боку, якщо уряд польської аристократії-гнобительки примусив його вжити зброю, Хмельницький і сам був певним аристократом щодо повсталого плебсу. Козак, вільна людина, що вже народжувалася воїном, вважав себе набагато вищим од закабаленого селянина. Запорізький січовик вважав себе вищим од звичайного козака, так само як давніше спартанець був вищий од лакедемонянина. Запорізький полководець поділяв ці пересуди. Можливо, він так само, як і Заславський, думав про те, що селяни потрібні йому для того, щоб обробляти землю, проте аж ніяк не хотів би рахуватися з повстанцями, залучати їх до свого уряду чи задля них змінювати свої плани. Межа між козаком та селянином була глибока. Лише релігія та ненависть до спільного ворога їх єднала. Звичайно, Хмельницький хотів би поліпшити становище селян, однак не наважувався відразу ж поставити їх в один ряд з козаками. Одно слово, він не гадав нищити Польщу, бо хотів забезпечити незалежність

України під захистом могутньої держави, яка ще мала силу в Європі. Після своєї перемоги він думав над тим, щоб стати васалом шанованого короля, однак мав на увазі, що сам вибиратиме цього покровителя і ним управлятиме. Щодо цього події не виправдали його розрахунків. А як саме, ми про це скажемо пізніше.

Хмельницький вичікував зі своїм військом, не нападав на противника. Ведучи військо на Львів, хотів виграти час і дати можливість сеймові вибрати короля. Справді, облога велася доволі мляво. Козаки не мали ні інженерів, ні важкої артилерії. Польовими гарматами вони нищили покрівлі будинків і перестрілками з гарнізоном хотіли викликати заворушення серед населення, особливо простолюдців, які у своїй більшості належали до грецького обряду. Побутує дивний переказ, пов'язаний з облогою Львова. Серед найбільш завзятих захисників міста були ченці монастиря Бернардинів, що стояв неподалік захисних валів. Той монастир перетворився на справжню твердиню. Його ченці завжди першими бралися за зброю: чи то відбиваючи штурм, чи то придушуючи голодний бунт мешканців. Дізнавшись про контакти Хмельницького з деякими руськими ремісниками, вони наказали сповістити, що кожної суботи влаштовуватимуть обід для жебраків обох обрядів.

Першої суботи в монастирі зібрався натовп людей. При вході до трапезної якийсь чернець попереджував, що пісний стіл приготовлений для католиків, а м'ясний для православних. Руський люд посідав за той стіл і взявся надолужувати свій довготривалий піст, коли ж якийсь бернардинець кличе одного з них немовби для таємного повідомлення. Незадовго кличуть ще одного русина, далі ще. Жоден з них не повернувся. Коли вони виходили, чернець убивав їх сокирою і кидав у криницю. Чи так воно було, чи ні, цього ми не знаємо, однак цей переказ, збережений українськими літописцями, свідчить, до якої крайності дійшла релігійна ненависть у Польщі.

Упродовж кількох тижнів облоги козаки знищили або спалили багато домівок. Вони перетяли водогін і так щільно блокували місто, що в ньому стала відчутною загроза голоду. Остерігаючись простого люду, міські патриції запропонували капітуляцію. Хмельницький чемно прийняв їхнього парламентарія, жалкуючи, що війна спричинила такі лиха мешканцям Львова. «В тому нещасті, від якого постраждав насамперед я,— казав він,— винен лише Вишневецький. Моє військо роздратоване, воно вимагає помсти, а я безсилий вас захистити». Описавши жахливу картину, яка їх чекає, він дав зрозуміти, що Запорізьке військо задовольниться викупом, точніше субсидією, яка потрібна йому, щоб заплатити своєму союзникові — татарському мурзі. Тепер ішлося про те, щоб визначити суму. Хмельницький хотів 200 тисяч дукатів. З ним не погодились. Він послав позивачів до Тугай-бея, той повернув їх на Хмельницького. Місто могло дати лише 16 тисяч дукатів готівкою, проте обложники погодилися взяти також срібне начиння і різний крам. Пообирали костьоли та монастирі, у козацький табір позносили тканини, обставу, коштовності. А ще потрібні були подарунки для полковників, старшин, сотників. Одно слово, то був організований полюбовний грабунок. Грізні бернардинці, які до останньої хвилини були проти капітуляції, заявили про своє право не сплачувати насильної контрибуції і, здається, таки зуміли її уникнути.

З-під Львова Хмельницький рушив з військом на Замостя. Облога Замостя достеменно нагадувала облогу Львова. Козаки не спромоглися заволодіти цим добре укріпленим містом із чисельним гарнізоном, проте виснажили його безперервними атаками, настрахали жорстокою блокадою і врешті-решт, погодившисьна викуп, зняли облогу. Якщо вірити українським літописам, обложники спорудили чудодійний механізм, від якого щиро сподівалися неймовірного успіху: то була дерев'яна вежа з рухомим містком, що опускався на захисні вали. І справді, з допомогою руч-

В'їзд Богдана Хмельницького в Київ.
Автор Микола Івасюк (1892—1912 рр.)

ки, різних валків та блоків його підвели аж до мурів міста, однак поляки вивели його з ладу гарматними пострілами і спалили. Козаки називали цю машину *«гуляйгород»* і, втративши її, були дуже пригнічені. Навіть важко припустити, що вони вміли штурмувати міста як римляни. Взагалі, це не єдина подібність між руським та античним військом. Як і римський консул, Хмельницький мав своїх авгурів і за прикладом Гая Марія тримав у своєму штабі ворожку Марусю. Побачивши якийсь метеорит, Маруся сповістила, що місто взяти штурмом не вдасться. Переконані в безпомилковості тієї віщунки, козаки погодилися на 20 тисяч дукатів і припинили воєнні дії.

Поки тривала облога, а повстанці продовжували спустошливі набіги, польський сейм, зібравшись у Варшаві, мав намір вибрати короля. Звичні інтриги з такої оказії, здавалось, так поглинули увагу виборців, що вони забули про небезпеку, яка нависла над батьківщиною. Хиткий трон мав багато претендентів. Єдиний, хто міг би дати жовнірів, поповнити скарбницю і мав військовий досвід, був Стефан Ракоці, трансільванський князь. За корону він брався знищити грецьку схизму. Його несподівана смерть заскочила сейм, котрий уже було розпочав попередні приготування. Залишилися два брати покійного короля: Карл та Ян Казимир. Вони мали сприятливі умови, оскільки в Польщі якраз складалася позитивна думка щодо права на успадкування королівського трону. Брати були кардиналами, належали до ордену єзуїтів, обидва розраховували на відречення від духовного сану. Кажуть, що вони вели суперечку не лише за корону Владислава, а й за руку його вдови, Луїзи Марії де Гонзаги, котра в сорок років зберегла ще юнацьку вроду і дотепну вдачу, завдяки цьому її знали при французькому дворі. Певна, що буде правити під іменем одного з братів, віддала перевагу Янові Казимиру і вмовила французького посла підтримати його домагання. Однак наймогутнішою її підтримкою був грізний ватаг козаків. Не знаємо, які стосунки могли існувати між Хмель-

ницьким та князем Яном Казимиром. Можливо, вони датувалися тими часами, коли Владислав вів з козаками переговори, аби їх підбурити на війну з турками. Як би там не було, Хмельницький відкрито став на його бік. Довірники Хмельницького (а тепер він був досить багатий, щоб мати не одного довірника на сеймі) заявили, що елекція Яна Казимира покладе край громадянській війні, в противному разі війська, що стоять під Замостям, правитимуть на Варшаву. В жалюгідній ситуації країни князь Карл не наважився наполягати, погодився на зречення трону задля інтересів Речі Посполитої і зняв свою кандидатуру. На Вольській рівнині сейм обрав королем Яна Казимира, а на видноколі диміли замки, підпалені козаками.

Новообраний король насамперед повідомив особистим листом Хмельницького про свою елекцію. Він благав його відвести військо на Україну, чекати там комісарів, які задовольнять скарги козаків та руського люду. Обіцянки короля були дещо невиразні, однак він погоджувався, що скарги козаків обгрунтовані і, здавалось, був схильний вважати, що запорізьке військо не повинно підлягати польському воєводі. Що ж до проблеми релігії, то тут він був ще менш чітким: козаки не хотіли мати на Україні ні єзуїтів, ні уніатів; а єзуїтові, кардиналові, важко було стосовно цього брати на себе якісь зобов'язання. Однак Ян Казимир схильний був робити все, аби лиш повернути собі прихильність підданих, яким завдячував короною. Хмельницький не сумнівався у його щирості. Дізнавшись про рішення сейму, виявив велику радість. Козацькі гармати славили елекцію Яна Казимира скоріше, ніж прозвучали постріли салюту в Замості. Хмельницькому здавалось, що дійшов до такого стану, який передбачував ще з перших літ королівства Владислава і котрий був настійною метою його політики та всіх його зусиль: номінальне панування польського короля і фактична незалежність України. Сповнений надії, він швидко покинув Польщу і відвів свої полки

в міста їхнього постою. На початку січня 1649 року, зустрінутий радісними вигуками населення, Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва, святого міста руського люду. Назустріч йому вийшло православне духовенство і вітало його як визволителя. Однак у тих провінціях, з яких він виводив війська, лишалася більшість нерегулярних загонів, що йшли під його знаменом. Нічого не говорилося ні про інші руські провінції, ні про повсталі ватаги. Ми вже казали, що, незважаючи на відданість православній вірі, Хмельницький лише побіжно цікавився долею руських селян. Як вождь Запорізького війська, він вважав, що його першою турботою, першим обов'язком є слава та добробут козаків.

ОПОВІДЬ ТРЕТЯ

Повернувшись на Україну, Хмельницький, здавалось, занедбав народні справи і думав лише про себе: чи то вважав, що все вже завершено, чи, може, хотів дати відпочинок натрудженому безперервними хвилюваннями тілові, а може, відчув врешті якусь шалену радість від таких звитяг. Він розривався між ревним сповненням релігійних обрядів і буйствами, властивими його співвітчизникам. Цілими годинами лежав розпростертий перед іконами святих, а потім зачинявся з віщунами або ж бенкетував із старшинами, наспівуючи їм пісень. Хоча й був Хмельницький інколи суворий та гордовитий, особливо з полковниками, проте всі ті дивацтва сприймалися по-доброму і зовсім не шкодили його дивовижній владі. Приблизно тоді ж він повернув собі жінку, яку викрав і пошлюбив Чаплинський, про що ми говорили раніше. Звісно, Чаплинський не чекав помсти з боку ображеного мужа і постарався залишити межі України. Пані Хмельницька була його кумою. Корінфський митрополит, якого тоді називали патріархом руським*, вважав, що така релігійна спорідненість визнає

* Йдеться про корінфського митрополита Йосафата. Див. далі.

недійсним другий шлюб, і дав підтвердження першого. Пані Хмельницька повернула собі і колишню віру, і колишнього чоловіка.

Перемоги Хмельницького привернули до України та її полководця увагу всіх сусідніх володарів. Вони почали шукати з ним спілкування.

У своїй резиденції в Переяславі він приймає посланців трансільванського князя Георгія Ракоці, посланців султана і московського царя. Хмельницький вітав їх щедро і невгамовно. Справжній козацький ватажок, збагачений своїми звитягами, частував гостей житньою горілкою із золочених чарок. Його жінка набивала люльки і запалювала їх. Козацькі старшини, збуджені вином, лякали чужоземних посланців своєю буйністю та звичкою встрявати в перепалки. Часто становище послів було скрутне. Розповідають, що якось трансільванський посланець, котрий був змушений сидіти на такій гулянці, мовив одному із своїх колег: «Me poenitet ad istas crudeles bestias venisse»*.

Трансільванський князь не хотів нічого, лиш би стати польським королем, і був готовий поділяти владу з тим, хто дасть йому корону. Порта пропонувала Хмельницькому, що візьме Україну під свою опіку, а йому дасть титул, рівний титулові Великого господаря. Що ж до царя, котрий вітав козаків із перемогою, завдяки якій вони відомстили за православну віру та відновили її, він закликав їх до примирення з Польщею. Незважаючи на велике бажання повернути собі воєводства, які відібрали в Росії Сигізмунд та Владислав, московський царський двір не хотів брати собі за спільників повсталих проти панів селян. Він боявся, щоб ця пожежа не перекинулася на північ та схід. І справді, бояри, власники кріпаків, мали б боятися таких спільників, як козаки. Їхні інституції могли б стати небезпечною спокусою для московитів.

---

* «Прикро мені, що прийшов до того жорстокого бидла» *(лат.)*.

Прибуваючи на Україну, польські комісари були трохи ображені тим, що їх випередили чужоземні посли, котрі ведуть переговори з Хмельницьким як з незалежним володарем. До того, упродовж усієї подорожі перед їхніми очима поставало дуже сумне видовище: зруйновані або сплюндровані костьоли, пограбовані або вщент спалені замки. Замість колишніх покірних і слухняних селян вони знаходили сповнених зухвальства воїнів. На кожному кроці їх ображали, їм погрожували. Якби не охорона регулярного козацького загону, навряд чи дісталися б вони до головного штабу в Переяславі. Існує реляція з подорожі польських комісарів, і добродій Костомаров широко її використав. У ній день за днем описуються страждання і різноманітні труднощі, яких вони зазнавали, а крім того, міститься дуже цікава розповідь чи, радше, звіт про всі розмови з Хмельницьким.

Гадаю, що складеться хибна думка про українського гетьмана, якщо судити про нього лише з тієї реляції. Польські посли побачили зухвалого від перемоги варвара, грубого, часто напідпитку, який дозволяв собі екстравагантні вчинки. Яким чином розпізнавати в ньому гетьмана, котрий, ставши, так би мовити, ногою на горло Польщі, зупинив свої переможні ватаги і на одне лиш слово короля повернув їх на Україну? Мені здається, що в Переяславі Хмельницький грав комедію перед поляками і козаками, аби втілити той план, який давно вже виношував і про який ми намагалися уже говорити. Йому залежало на тому, щоб змусити сейм прийняти ті мирні умови, які він їм хотів запропонувати. До того ж, їх треба було ще затвердити на козацькому колі, захмелілому від перемоги. Він переслідував цю подвійну мету, страхаючи польських послів, показуючи повну готовність відновити воєнні дії. Не заважаючи власним воїнам задовольнити своє честолюбство, він робив їх більш поблажливими до умов мирного договору; їм досить було побачити, що ворог принижений їхнім обранцем. Ввічливий і привітний з послами, Хмельницький міг

викликати недовір'я у своїх козаків. І навпаки, вони підпишуться без додаткового обмірковування під усіма умовами, які він, здавалось би, нав'язує послам, трактуючи їх суворо та загрозливо. Ось так, на мою думку, можна пояснити його поведінку й очевидну невідповідність між тим, що заявляв на переяславських переговорах та дійсною стриманістю у своїх вимогах.

Уже з першої зустрічі Хмельницький ввійшов у свою роль. «То була наша родинна сварка,— мовив він до послів,— і дай боже, щоб вона закінчилася миром! Господиня уже принесла борщ, покуштуймо його і вип'ємо за добру нашу злагоду». Шляхетним послам не дуже приємно було сідати за стіл із козацькими полковниками, тим паче з чужоземними послами. Вони попросили призначити день та місце, де могли б вручити знамено і гетьманську булаву, клейноди гетьманської влади, якою король щойно наділив Хмельницького. Той вибрав наступний день та великий переяславський майдан, бо в козаків усе відбувалося просто неба. Молоді шляхтичі з польського посольства розгнівалися. «Ми там змішаємося з тим набродом,— казали *вони,*— це образливо для Речі Посполитої»». Кисіль закликав їх до спокою.

10 лютого 1649 року королівські комісари з'явилися на площі, де їх чекав Хмельницький, одягнений у пишне хутро чорнобурку, оточений своїми полковниками та старшинами. Біля нього майоріли бунчуки, що в козаків, як і в татар, слугували знаменами. Площа була вщерть заповнена воїнами. Кисіль ступив крок наперед, тримаючи в одній руці королівський лист, а в другій *булаву,* військовий жезл, ручка якої була інкрустована сапфіром. То була відзнака головного командування і символ гетьманської військової влади. «Його величність,— почав Кисіль,— веліла мені вславити цими ласками ясновельможного гетьмана і ціле Запорізьке військо...» Кисіль відзначався красномовством, і цією фразою розпочинався, мабуть, заздалегідь вивчений виступ, коли один із полковників нараз перервав

його: «Король — це король, а ви всі корольки,— вигукнув він.— Уже віддавна ви сієте серед нас смуту, а тепер прийшов час заплатити за побиті горшки. А ти, Кисілю, покинув нас, став поляком, ми ж вважали тебе нашою кістю від костей!». Хмельницький зажадав, щоб полковник замовк. Трохи зніяковілий від тих слів і козацького гомону, оратор перервав свій урочистий виступ і, не мовлячи ні слова, вручив Хмельницькому булаву і малиновий стяг з польським орлом та написом «Casimirus rex»*. Натовп якось не дуже схвально прийняв цей королівський дар, хтось вигукнув: «Не потрібні нам ті ваші витребеньки!» Підійшовши до Киселя, полковник Джеджалик прорік: «Думаєте, що вхопили нас і заклали ярмо на шию, та ми не спіймаємося на ваші солоденькі слова,— ми розмовляємо шаблями. Займайтесь своєю Польщею і лишіть нашу Україну!». Джеджалик був одним з улюбленців Хмельницького, саме він убив колишнього гетьмана Барабаша. «Чорт би тебе побрав! — вигукнув Хмельницький.— Я хотів дещо сказати цим панам, а через тебе все забув. Та нічого, згадаю! А поки що ходімо до столу». Гомеричним буйством і вдаваною патріархальною добродушністю гетьман не менше од своїх нестриманих полковників доводив комісарів до відчаю. Кілька днів важко було нав'язати якісь поважні розмови. Коли за столом заходило про політику, козацькі полковники на свій лад пояснювали, чому вони взялися за зброю, розпалювали один одного спогадами про образи, яких спізнав їхній край, і, здавалось, від погрозливих слів готові перейти до конкретних дій. А коли польський ксьондз засумнівався, що Хмельницький точно поінформований про якийсь факт, що згадувався у розмові, хтось із полковників крикнув: «Як ти, попе, наважуєшся виправляти нашого гетьмана!» І схопивши свій пернач, ледь не розбив йому череп. Добре, що той ксьондз вчасно вийшов з-за столу.

Обід змінювався обідом, а переговори не розпочина-

---

* «Король Казимир» *(лат.)*.

лися. Годі було домогтися, щоб гетьман призначив день початку переговорів. Занепокоєний Кисіль подався до покоїв Хмельницького і застав його за столом з полковниками та трансільванським послом, який готувався до від'їзду. Стіл був заставлений пляшками горілки і всі гості, здавалось, були вже напідпитку. При першому ж слові Киселя Хмельницький з досадою мовив: «Усі питання та відповіді завтра! Сьогодні я п'яний! Тільки-но випив чарку стременного з угорцем. Не годен тепер довго балакати. Але ваша комісія все знатиме. Через три-чотири тижні знову почнеться війна. Всіх вас, панове поляки, повиганяю звідсіль, будете в мене під ногами, а потім продам вас туркові. Король є король! Хай водить за ніс шляхту, герцогів, князів. Я хочу, щоб він був вільний. Якийсь князь утнув дурницю, його карають на горло. Коли ж таку дурницю чинить козак, то це вже моя справа. Ось у чому полягає справедливість! Правда, я незначна людина, але мене підніс Господь і настановив володарем усієї землі руської. А на цьому — надобраніч! Усі питання та відповіді — завтра!».

Гетьман вільно розмовляв польською мовою, однак використовував козацьку мову, певно, для того, щоб його краще розуміли полковники, а може, щоб у всьому наслідувати незалежного володаря.

Назавтра Кисіль застав Хмельницького більш зібраним, але не менш гордим та різким. Благав його зважити на їхню спільну віру. «Чи ж ваша світлість хоче,— запитував він,— віддати на поталу нечестивцям Польщу та руську землю, православну віру і наші святі церкви? Може, маєте якусь особисту образу? Дістанете сатисфакцію. Чаплинський вас образив — він буде покараний. Якщо Запорізьке військо не досить велике, якщо йому бракує землі, король готовий піти на додаткові поступки. Може, хочете збільшити його з 15 до 20 тисяч? Назвіть кількість. Якщо козаки хочуть воювати, чи ж то не краще воювати з поганцями, ніж із християнами? Повірте мені, що його

величність буде вдячна, якщо ви відведете свої війська на кордон».

«Досить балачок! — вигукнув Хмельницький.— Мали час говорити зі мною, коли Потоцький проганяв мене за Дніпро. Мали ще час після жарту на Жовтих Водах, після Корсунської битви, навіть після Пилявців, а тепер — пізно. Але я вам висловлю все, що думаю. Отож слухайте: я хочу звільнити весь народ руський од лядської неволі. За мною піде двісті, триста тисяч козаків. Ціла орда сяде на коней. Уже ідуть ногайці. Неподалік від мене Тугай-бей, мій брат, моя душечка, *єдиний на світі сокіл!* Він піде туди, куди я лишень забажаю. За мною Україна, Поділля, Волинь. Я дійду до Вісли, глядітиму *на ляхів*, де б вони не були.

Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! А надто кричатимуть за Віслою, то заспокою їх. Не хочу на Україні ні князя, ні шляхтича, а схоче котрий наш хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому війську і навіть не думає іти проти короля!»

Мовлячи ці слова, гетьман тупотів ногами і рвав на собі волосся. «Він виглядав немов якась фурія, а від його голосу ми аж ціпеніли»,— писав один із комісарів, свідків цієї сцени. У мові Хмельницького можна помітити незмінну повагу, з якою він ставиться або вдає, що ставиться, до королівської влади. Нема для нього після інтересів Запорізького війська інтересів дорожчих від королівських. Чи бачив він, як політик, серйозні вади польської конституції, а може, згадував ті часи, коли разом із Владиславом плекав проти неї змову і сподівався знайти в його наступникові спільника в боротьбі з тією шляхтою, з якою поклявся воювати до скону?

Жив у ті часи в Переяславі польський шляхтич на прізвище Митяговський, який зазнав у Польщі переслідувань за свої релігійні переконання. Був аріанцем. Тоді в Польщі проживали аріанці. Змушений рятуватися, знайшов притулок серед козаків, які не дуже добре знали, хто

такі аріанці, але гарно його прийняли як людину, що страждала від католиків. Хмельницький дорожив ним і ставився до нього навдивовижу доброзичливо. Отож королівські комісари звернулися до Митяговського, благаючи його скористатися із свого впливу на грізного гетьмана. Митяговський увійшов до покою Хмельницького і відважно спитав, що той думає робити. Звісно, він не триматиме комісарів заложниками, бо навіть невірні не чинили такого злодійства, а тому повинен відправити їх із категоричною ультимативною відповіддю. Гетьман витягнув з-під сукна папір, на якому були викладені українською мовою, не вельми дипломатичним тоном такі пункти, які він просив передати комісарам:

1. В українських воєводствах ліквідується уніатська церква і будь-яка згадка про неї.

2. Не буде ніяких католицьких чи уніатських церков.

3. Київський митрополит матиме перший найвищий чин після польського примаса.

4. На українських землях воєводи і каштеляни належатимуть лише до православної віри.

5. Запорізьке військо дістане всі колишні привілеї.

6. Гетьман підлягатиме лише його королівській світлості.

7. Усі жиди негайно покинуть межі України.

8. Ярема Вишневецький ніколи не здійснюватиме військового командування.

Читаючи цей ультиматум, комісари переглядалися, немов приголомшені, і не могли вимовити ні слова. Нарешті, аби нав'язати якусь розмову, Кисіль спитав Хмельницького, якою буде чисельність війська і що він повинен доповісти королю про кількість реєстрових козаків.

— Навіщо кількість? — відповів Хмельницький.— Буде стільки, скільки я бажатиму.

— Ваша ясновельможність,— знову втрутився Митяговський,— безперечно не відмовить королю у тому, щоб повернути йому ту велику кількість його підлеглих, яку тримає полоненими.

— То чиста випадковість,— одповів Хмельницький.— Хай король не хвилюється.

— Але ж,— вів далі Митяговський,— навіть невірні відпускають з миром своїх полонених. Я сам був бранцем турків, і султан Ібрагім відпустив мене на батьківщину. Як же ж ви, ваша ясновельможність, діставши булаву та знамено з рук його королівської світлості, триматимете в'язнями шляхтичів його дому? Більшість з них була взята в полон не на полі битви, а у своїх домівках, перш ніж дізналася, що оголошено війну. Що подумають про вашу лояльність?

— Гаразд,— мовив Хмельницький,— той, хто потрапив у мої руки волею Божою, повернеться тоді, коли в Литві перестане проливатися християнська кров. А до того хай Потоцький навіть не тішить себе надією на зустріч з братом, який привласнив собі мою домівку на Поділлі. Я знаю, які жахіття творяться у Литві!

Справді, повстання, що перекинулося на ту провінцію і було ще дужче розпалене й підтримане кількома присланими козацькими полками, зазнало жорстокої розправи з боку князя Радзивілла та його полководців.

— А що тут робиться щоднини? — вигукнув Митяговський.— Хіба ж чернь не вбиває невинних? Не кидає їх у Дніпро? На наших очах грабують, рубають, топлять поляків.

— Я сказав — і все! Тут я пан і господар. Доволі балачок.

Знову втрутився Кисіль:

— Ваша ясновельможність тільки-но вручила нам свій ультиматум. Чи можна сподіватися, що в ньому не буде ніяких змін?

— Нічого не можу обіцяти,— відповів гетьман.— Наші полки поки що роз'єднані, нема ще корму. Хай комісія відкладе свою роботу до вербної неділі, коли буде паша для коней, а до того часу польське військо навіть не пхається у Київське воєводство.

Аби якнайшвидше закінчити суперечку, Хмельницький нашвидкуруч переписав пункти свого ультиматуму і вручив його комісарам. Коли ж знову почали за полонених, він пообіцяв, що їх звільнить, як тільки матиме ратифікований договір. Більшого досягти не вдалося.

Перед від'їздом Кисіль схвильованим голосом звернувся до Хмельницького. Нагадав, яка відповідальність впаде на нього за поділ та знесилення Речі Посполитої. Він християнин, а спілкувався з невірними проти християн. Привів їх у Польщу, наробивши страшного лиха. Якогось дня, можливо, Україна зазнає таких самих страждань, як тепер Польща. Тоді прийде до Хмельницького запізніле каяття за те, що пожертвував спільною вітчизною задля свого злопам'ятства. Здавалось, гетьмана зворушила мова старого чоловіка. «Ніхто,— відповів він,— не омине своєї долі. А наша доля — жити з оголеною шаблею, поки хочемо бути вільними. Краще загинути, ніж жити рабами. Добре знаю, що фортуна мінлива, та врешті-решт перемагає справедливість. Ми любимо і шануємо короля як нашого повелителя, але панів та шляхту ненавидимо смертельно. Хай перестануть робити нам зло, тоді буде легше укласти тривкий мир. Їм вистачає лише дотримуватися наших пунктів. Та якщо надумають нас обдурити, буде смертельна війна. Бранці повернуться після ратифікації договору. Так і скажіть королю: за будь-яких інших умов жодна угода між нами неможлива». Комісари з подивом бачили, як при цих словах очі Хмельницького виповнили сльози.

Якось їм розповідали, що один із полковників, котрий називався Чорнота* і був начальником генерального штабу гетьмана, має у нього особливе довір'я. Аби використати

---

* Йдеться про Чорняту (Черняту) Івана — військового (генерального) обозного селянсько-козацьких військ. Він 1649 р. керував складанням 40-тисячного козацького реєстру.

всі можливості для успіху, комісари спробували зацікавити його долею в'язнів. Прийшовши до полковника, застали його в ліжку із страшним болем голови. Напередодні був присутнім на гетьманськім обіді. При перших словах послів вигукнув, що не втручатиметься у цю справу. «Розумієте, коли я попрошу його, щоб випустити з клітки тих пташок, то він вас туди посадить». Вважаючи себе знавцем людських характерів і не сумніваючись у тому, що кожну відданість можна підкупити, Кисіль відправив своїх колег і, не наважуючись відкрито щось пропонувати, розпочав здалеку; хотів дати зрозуміти Чорноті, що той сам дуже легко міг би здобути гетьманське звання. Козак, який до того страшенно позіхав, надто втомлений, аби щось розуміти, враз перервав цю мову. «Яке щастя,— розповідає доповідач комісії,— що ми не висловлювалися чіткіше; були б усі порубані на шматки». Чи не мали б посли багато чого навчитися у того захмелілого полковника, про якого так погано судили?

16 лютого 1649 року посли остаточно розпрощалися з Хмельницьким. Він наказав припровадити польських полонених і в присутності тих бідолах ще раз повторив свою обіцянку повернути їм волю, як тільки буде ратифіковано мирний договір, проте додав, що, врешті-решт, усе залежить од думки *кола,* а він не може знати, як воно вирішить. Потім подарував Кисілю чудового коня і гаманець із 600 червінцями, які той одразу ж роздав поміж бранців. На цьому завершилися переяславські переговори. Вони підігріли самовпевненість козаків і глибоко поранили гордість поляків. Хмельницький досягнув мети і неважко було передбачити, що мир тут неможливий.

Комісія доповіла, що козаки сповнені рішучості воювати, а Хмельницький вимагає лише одного — незалежності всіх руських провінцій. Королівські посли додали, що єрусалимський патріарх закрутив йому голову, надавши титул *князя руського люду* і переконуючи, що той буде другим Костянтином Великим. Запевняли також, що Ту-

гай-бей готовий рушити походом, а Хмельницький набирає різних пройдисвітів, незважаючи на їх національність та вірування, аби скласти з них платне військо. Не сумнівалися більше в тому, що навесні він рушить на Польщу з величезним військом.

Хмельницький як переможець диктував умови договору, однак не міг гарантувати миру ціною запропонованих поступок, бо все залежало від згоди Запорізького війська, тобто сили-силенної звільнених селян, що були запалені своїм успіхом і бажали нових сатисфакцій. У крайньому разі польські пани, зазнавши невдачі, могли пристати на вимоги своєрідного ясновельможного гетьмана. Та у своїй гордості бунтувалися при думці, що мають рахуватися з черню, рабами, які нещодавно тремтіли в їхніх ногах. Новий король Ян Казимир (а Хмельницький без надмірного чванства приписував собі його елекцію і вважав, що той буде сповнений вдячності до нього) зустрів мирні пропозиції з таким самим обуренням, як і його шляхта. З великим запалом вигукував, що треба кінчати з козаками не переговорами, а зброєю. Зібрався сейм, та вже перші дебати показали, що небезпека, яка загрожує вітчизні, не може згуртувати під однією хоругвою окремі фракції, на які розпався сейм. Замість вишукувати засоби для ведення війни, опозиційна партія вимагала суду над регіментарями, яких звинувачували в пилявецькій поразці. Король став на їх захист, крім того, вони мали численних та впливових друзів у сеймі, які не допустили до такого голосування. Зате опозиція зуміла нав'язати рішення, яке заборонило королю скликати наймане військо, однак погодилася, що в разі очевидної загрози він має право зібрати *посполите рушення*, тобто загальне ополчення населення.

Щодо військового керівництва, то тут суперечка між двома сторонами була не менш запальною. Пам'ятаємо, що два найголовніші воєначальники Речі Посполитої, коронний та польний гетьмани, були татарськими полонениками. В Польщі ці посади надавали довічно і йшлося лише

про те, щоб призначити командувача par interim*. Після Пилявецької битви Вишневецького призначили *регіментарем,* себто тимчасовим верховним командувачем, однак король недолюблював його, пам'ятаючи, що він на останньому сеймі підтримав кандидатуру Ракоці. До того ж, звинувачував його в потаємних і підступних зносинах з угорцями. Йому справедливо дорікали за жорстокість до православних та українських селян. Навіть з-поміж самих поляків було доволі авторитетних голосів, які повторювали услід за Хмельницьким, що повстання на Україні викликане недоречною суворістю Вишневецького. І нарешті, буквоїди, а їх було чимало на сеймі, поставили йому за провину те, що в час нападу козаків він розпорядився про поголовне озброєння свого воєводства, а це законним чином робилося лише з дозволу сейму чи короля. Отже, Вишневецького спочатку відсторонили од командування. А далі, коли зайшло про призначення верховного головнокомандувача, король зіткнувся з такою кількістю протилежних думок, з такими інтригами та небезпечним чванством, що йому не лишалося нічого іншого, як самому очолити найвище військове керівництво. Своїми регіментарями король призначив Фірлея, Лянцкоронського та Остророга. Перший у відсутності короля мав забезпечити керівництво військом. Він був похилого віку, загальним улюбленцем та шанованою людиною, зовсім позбавленою честолюбства і готовою відступити свої повноваження гетьманові Потоцькому, як тільки той повернеться з полону. Остророг був одним із полководців-невдах з-під Пилявців, однак його репутація найменше потерпіла від тієї поразки. А Лянцкоронського вважали досвідченим і талановитим воїном.

З початком весни 12—15-тисячне військо під проводом цих трьох регіментарів рушило на Волинь. Відразу ж за ним мало правитися коронне військо на чолі з самим Яном

* Тобто «тимчасового» *(лат.)*.

Казимиром. Досвід недавніх поразок не зміцнив дисципліну, і за цим переднім загоном тягнулося більш як 20 тисяч возів. В інструкціях регіментарям наказувалося не заходити на козацьку територію, обмежуватися переслідуванням бунтівників та мародерів, що спустошували край. Головний штаб розташувався у Старокостянтинові. Дізнавшись про те, що місто Бар, в якому був гарнізон козаків, погано охороняється, Лянцкоронський не міг встояти перед спокусою, щоб не завдати зухвалого удару, і зненацька захопив місто. Відразу ж Хмельницький удав велике обурення і заявив, що поляки розпочали воєнні дії. Він і далі відкидав будь-яку відповідальність за насильства, чинені повсталими. Гострий під час переговорів із Кисілем і галантний у своїх листах, він невпинно висловлював надію на мирне вирішення питання, а водночас квапив Іслам-Гірея, аби той уже готував виправу, закликав до зброї не лише своїх козаків, а й усіх мешканців України. Пройнявшись войовничим ентузіазмом руського люду, німецькі колонії на Україні прислали багато новобранців. По селах лишалися тільки жінки з дітьми та немічні дідугани. Всі чоловіки взялися за зброю і, як свідчить тогочасний автор, марно було шукати на всій Україні хоча б одного бороданя. У той час лише воїни голили бороди.

Козацьке військо складалося приблизно з двадцяти полків, названих за тим районом, де вони формувалися. Одне чи кілька сіл складали *сотню* або *центурію*. Однак більшість з них набагато перевищувала встановлену сотню людей. «Скільки має село, стільки має сотня»,— казали козаки. Деякі сотні налічували понад тисячу козаків. Узагалі в кожному полку було двадцять сотень. Сотні ділилися на *курені* чи загони, що складалися з мешканців того ж хутора, інколи тієї ж садиби. Отже, це військо було, як бачимо, військово організованою руською людністю. Вважають, що воно налічувало понад 200 тисяч воїнів.

Татари вирушили на з'єднання з козаками на початку червня. Не лише вся кримська Золота орда, а й ногайці,

буджацькі татари і степовики аж до черкеських племен відгукнулися на клич Хмельницького. Порта віддала під оруду Хмельницького 6 тисяч яничарів. Казали, що з часів Тамерлана ніколи ще таке чисельне військо не з'являлося в Європі. Жоден із тих воїнів не діставав ні платні, ні спорядження. Їхньою платнею та харчем мало стати пограбування Польщі.

При вістці про таку варварську навалу польські регіментарі скликали військову раду, аби визначити найзручніше місце для оборони. Остророг пропонував стати табором під Кам'янцем, найкращою польською твердинею, в якій при невдачі можна було знайти надійний захисток. Інші ж пояснювали, що, залишивши Волинь, зміцнюють ворога за рахунок усього населення тієї провінції, а крім того, відчиняють двері для спустошення Речі Посполитої. Більшість підтримала Фірлея, висловившись за Збараж: покладались на добре укріплений замок, прикривали Польщу і, врешті, простягали руку Вишневецькому, котрий уже розташувався неподалік із значним корпусом добровольців. Сама присутність цього відважного полководця-щасливчика мала вселити мужність жовнірам, які хвилювалися та непокоїлися від чуток, що передували появі ворожих загонів. Як тільки козацьке військо заворушилось, князь Ярема Вишневецький покинув обійми своєї юної дружини, зібрав шляхтичів, найманців та друзів і, не чекаючи королівського наказу, розпочав воєнні дії. Лянцкоронський подався в його табір і благав від імені вітчизни забути зло і приєднатися до тієї невеликої жменьки сміливців, які вирішили принести своє життя на її жертовник. Він додав, що Фірлей готовий поступитися йому керівництвом військом. «Господеві не буде милим,— вигукнув Вишневецький із слізьми на очах,— якщо я позбавлю цю шановану стару людину честі, якої вона удостоїлася од короля та Речі Посполитої! В мене лише невеликий загін погано озброєних і споряджених воїнів, та вони готові сповнити свій обов'язок. Розраховуйте на мене, завтра з ними прибуду!».

Благородна поведінка князя викликала радість у всього війська, додала йому впевненості. Готові до дезертирства жовніри з піднесенням гуртувалися довкола своїх командирів. Кожен присягався, що радше загине, але не відступить. Табір розбили під Збаражем, і один інженер, знаний своїм досвідом, накреслив план оборони табору. Кожен корпус, у залежності від зайнятої позиції, мав спорудити частину лінії оборони. Однак робота посувалася повільно. Через кілька днів виснажливої праці помітили, що лінія окопів надто довга для тієї кількості війська, що повинно їх займати. Довелося усе починати за новим планом. Але позиція була сильна. Польське військо одним крилом сягало Збаразького замку, а другим — непрохідного драговиння.

29 червня (за ст. ст.) розвідка, що вирушила з польського табору, наскочила на сильний передовий загін татарської кінноти, який змусив її одразу ж відступити і завдав шкоди незавершеним захисним спорудам. На другий день з'явилося чисельне військо козаків і татар. Видно було біле знамено кримського хана, і поляки більше не сумнівалися, що вся Золота орда взялася за зброю. З'явився сам Хмельницький, довго розглядав оборонні лінії поляків, розташування їхнього війська і пообіцяв ханові того ж дня пригостити його вечерею у наметі Фірлея. Діставши таке запевнення, татари кинулися туди, де тільки-но почалося спорудження укріплень. Сутичка виявилася запеклою і жорстокою, однак нападники відступили. На другий день татар підтримали козаки, та знову безуспішно. Вишневецький з невеликим загоном добровольців показував чудеса мужності й неодноразово відкидав ворога далеко од своїх позицій. Однак ті вдалі сутички не зменшували страху і занепокоєння коронного війська. Більшість жовнірів і навіть кілька старших офіцерів вимагали покинути лінію оборони і відступити в замок, який, здавалося, буде легше захищати. Вишневецький заперечив проти того. На його думку, суперник неодмінно дізнається про евакуацію табору, а це послужить

сигналом для навального штурму і, можливо, такої ж поразки, як під Пилявцями. «Ми мусимо перемогти або загинути тут, де стоїмо,— казав він.— Покажемо, що польський жовнір, спішений чи за бруствером, не гірший воїн, ніж на коні чи в чистому полі». Він зумів переконати поляків у своїй правоті, а оскільки вони щохвилини сподівалися нападу, то цілодобово споруджували нові укріплення в тилу. Поскидавши свої оксамитові та шовкові доломани, найзнатніші магнати з лопатами і кирками подавали приклад іншим. Зі свого боку козаки і татари теж не дармували і дуже швидко наближалися. Тільки-но обложені викопали внутрішні шанці, відразу ж мусили покинути першу лінію оборони, яку зайняв ворог. Козаки не барилися. Під керівництвом перебіжчиків-чужоземців вони невтомно копали землю і споруджували кавальєри, що здіймалися над укріпленням поляків. З верху тих кавальєрів козацькі стрільці вбивали і ранили велику кількість обложених усередині табору. Марно поляки споруджували траверси для захисту від тих стрільців, довкола кожного намету насипали земляний вал, щоб не правити за мішень козацьким кулям чи стрілам. До тих усіх труднощів додався голод. Жодному обозу не вдавалося проникнути в табір. Показуючи жовнірам, що вони вміють також терпіти злигодні війни, регіментарі споживали конину, хоча й мали свої власні харчові запаси. Однак неспокій та відчай зростали з кожним днем; падали коні, позбавлені фуражу, трупний сморід сповнював табір. Ні з Варшави, ні від королівського війська не було вісток. Усі гінці, яких слали обложені, потрапляли в руки ворога, а той із радісними криками жбурляв їм перехоплені листи. Хоча й Фірлей сповнював свій обов'язок регіментаря і звичайного жовніра, у війську він не мав авторитету, його вважали заклятою людиною. Фірлей був лютеранин, і завзяті католики пов'язували всі невдачі військової кампанії з вибором на регіментаря єретика. За звичаєм перед його наметом був устромлений королівський штандарт. Його звалила блискавка, і цей ви-

падок здавався в очах забобонних жовнірів віщуванням небесного гніву. Лише одна людина, Вишневецький, уміла піднести підупалий дух. Він завжди був у найнебезпечніших місцях, не втрачав спокою, навіть був веселий. Вистачало йому лишень з'явитися, як жовніри одразу ж забували про свої біди та страждання. В одній із вилазок він був поранений у ногу, проте, навіть залишаючись у своєму наметі, не переставав керувати військовою радою обложених. Якогось дня, коли, оточений воєначальниками, він закликав їх до стійкості, неподалік його ліжка впала стріла; вони перебували так близько від ворога, що ніхто не сумнівався, що стріла татарська. До стріли був пришпилений лист польською мовою. Він не був підписаний, але автор сповіщав, що його, шляхтича, лише необхідність змусила, як і багатьох інших, піти за Хмельницьким. Пройнявшись муками сумління, хоче послужити своїй вітчизні. Він попереджував полководців збаразького табору про те, що королівське військо наближається і перебуває за якихось шість-сім верств од них. Прибуття війська, говорилося далі, дуже збило войовничий запал козаків і татар. Ніхто не сумнівався у достовірності листа, який був, однак, доблесною вигадкою Вишневецького. Військо прийняло його з несамовитою радістю, а якийсь відважний шляхтич одразу ж погодився вирушити до короля, аби повідомити його про становище обложених. Як споночіло, він плавма перетнув болото і цілий день переховувався в очереті; а потім, коли знову спала темрява, переодягнувшись у селянський одяг, минув ворожі пости. Уникнувши небезпеки, дізнався, що король справді неподалік і незабаром до нього дістався.

Вишневецький точно все вгадав. Королівське військо справді наближалося і навіть перебувало майже на тій відстані, про яку говорилося у листі, однак, як не дивно, воно ще нічого не відало про те, що діялося на Волині, бо віддані козакам селяни приховували все, що знали про їх переміщення. Даремно Ян Казимир намагався дістати від сейму дозвіл на збір найманого, тобто регулярного

війська. Він лише домігся скликання посполитого рушення, або ополчення. Але нація була далека від того, щоб поділяти його завзяття. Провінції, яким ще не загрожувала безпосередня небезпека, були погано підготовлені до оборони земель, захоплених ворогом. Королю дорікали за його фаворитів, міністрів, за любов до розкоші та розваг. Навіть його шлюб із братовою-вдовою, хоча і був освячений Римом, вважався святотатством. Усі нещастя, які звалилися на батьківщину, твердили священники, це справедлива кара за нехтування законами костьолу. Опинившись у безвиході, Ян Казимир навіть заклав коштовності королеви і зумів привести в готовність невелике військо, що складалося з його особистої гвардії, кількох полків німецької піхоти та кількох ескадронів гусарів. Відомо, що польські гусари були добірним корпусом на кшталт колишніх *вістових рот* у Франції. Вони мали бездоганне озброєння та спорядження і були на той час найгрізнішими вершниками Європи. «Якщо сонце має зайти, наші гусари затримають його на вістрі своїх списів»,— казали поляки. До цих так званих регулярних частин приєдналося ополчення кількістю 13—14 тисяч оружного люду. Ця цифра свідчить, що війна не була популярною. А ще потрібен був час, аби згуртувати всі ці сили, що разом не переважали 25 тисяч воїнів. Місцем загального збору призначили Люблін. Усередині червня туди подався сам король. Три тижні він чекав на свої полки і лише 7 липня за ст. ст. (17 липня за н. ст.) при чутці, що на Поділлі злучилися козаки і татари, рушив у похід. Військо правилося шляхом на Збараж, нічого не відаючи, що там відбувається. Треба було не менше трьох тижнів, щоб воно дісталося до Топорова*, де польський шляхтич, котрий вирвався з обложеного табору, вручив королю лист Фірлея. Уже тридцять два дні малочисленне збаразьке військо протистояло натискові двохсоттисячної армії; воно витримало 20 штурмів, здійснило 46 вилазок,

* Село Топорів Буського р-ну Львівської обл.

втратило більш як половину своїх жовнірів, а Ян Казимир нічого про це не знав. Майже водночас він дізнався і про вторгнення ворога, і про розпачливе становище найвірніших своїх слуг. Хоча на Волині майже кожен селянин добре був обізнаний з успіхами козаків, жоден з них не інформував про це королівське військо. *«Скільки б їх не палив, усе одно правду не скажуть»,*— свідчив один тогочасний польський письменник. Гнобителі ще не бачили такої змови народу.

З другого боку, щоднини дістаючи інформацію про маневри суперника, козаки і татари лаштувалися зненацька перестріти його і, не знімаючи облоги збаразького замку, кинули проти ворога добірні загони свого великого війська. 5 серпня за ст. ст. (15 за н. ст.) поляки вийшли до ріки Стрипи, перед Збаражем. За містом тягнувся густий ліс, що перетинався двома шляхами — один провадив на Львів, другий — на Збараж. Гінці, відправлені королем, сповістили, що ніде на цілі три милі не бачили ворога. Насправді офіцери Яна Казимира робили йому таку ж погану послугу, як і українські селяни. Козацьке військо стояло бойовим порядком за лісом і вже головний корпус їхньої кінноти рушив на крило королівського війська. Це відбувалося напередодні свята Успення*. Король слухав відправу, причащався і зробив швидкий огляд війська, під час якого виголосив коротке слово. Ніхто не сумнівався, що незабаром спалахне сутичка. Вже кілька днів стояла дощова погода, дороги розмило. Та велика маса возів, що сунула за польським військом, повинна була забезпечити перехід широкої і важкодоступної ріки. Вирішили побудувати дві колони: одна мала йти Львівським шляхом, друга — на Збараж, і обидві повинні були ступати мостом через Стрипу. Попереду йшов невеликий передній загін. Колона, що прямувала під орудою короля, просувалася доволі добрим строєм, зате ополчення, форсуючи другий міст, порушило

* Свято Успення припадало у XVII ст. на 25 серпня за н. ст.

свої лави. Одні кинулися шукати притулку по хатах, інші запасалися харчами для вечері. Вози хаотично рухалися вперед разом із вершниками. Більшість з них спішилася, покидала зброю. А в той час Хмельницький, примостившись у лісі на дереві, стежив за їхнім маневром, спокійно підраховував їхні сили і вистежував здобич. Коли половина колон перейшла ріку, він дав сигнал до атаки. Королівський передній загін, що минув Збараж, швидко був відкинений назад і повідомив про появу основних сил ворога. Всі стояли на місці, вирішивши, що це фальшива тривога. Але тріск від мушкетної стрільби дужчав і наближався. Впевненість поляків у собі була така велика, що вони не сумнівалися: ті постріли від суперечки жовнірів за житло; таке часто траплялося на марші. Нарешті з'явився передовий загін, він безладно втікав, переслідуваний татарами і козаками. Захоплене спішеним, у найбільшому безладді, ополчення Львова та Перемишля було винищене до ноги, перш ніж встигло вишикуватися у лінію. За якусь мить міст, який тільки-но перетнули поляки, запрудили вози, які пустилися у зворотному напрямку, а всі ті, що лишилися на лівому березі, були знищені, навіть не вступивши у бій. Там загинуло кілька визначних магнатів і приблизно п'ять тисяч шляхтичів. У польських воєнних донесеннях збереглася пам'ять про прапороносця Львівського полку, який, втративши дві руки, упав на землю, притискаючи знамено покаліченими куксами.

Напад козаків і татар на колону, що йшла по Збаразькому шляху, був також і несподіваним, і навальним, але тут польське військо, що рухалося під опікою короля, краще підготувалося і стійко відбило удар. Залишивши у Зборові кілька піхотних рот, які повинні були стримувати чернь, що вже била на сполох і бралася за зброю, аби приєднатися до козаків, король відвів своє військо на правий берег Стрипи; наказавши знищити позаду себе мости, він прийняв утікачів з другої колони і приготував цю невелику армію до бою. «Або тут загину,— говорив він жовнірам,— або потраплю

у татарський полон, та ніхто не побачить, щоб повернувся спиною до поля бою». А супротивник уже в кількох місцях переходив Стрипу і завдяки своїй переважаючій силі водночас з двох флангів оточував королівське військо. При наближенні козаків їм назустріч погнав чвалом якийсь польський вершник і крикнув, що вони мають підкорятися гетьманові Забузькому, котрого нещодавно призначив король; Хмельницького ж оголошено *безбожником і зрадником,* за його голову призначено винагороду в 10 тисяч дукатів. Треба було мати неабияку зухвалість, щоб сповіщати щось подібне, і лише завдяки прудкості свого коня той оповісник не був порубаний козаками. Зав'язалася велика сутичка. Козаки завдали основного удару в центр королівського війська, де стояло ополчення. Тричі здригалися захисні лінії поляків, тричі командири повертали їх до бою.

Зробивши кілька вдаваних атак на праве крило, татарська кіннота враз ринула в центр, створивши значний прорив. Страх охопив лави жовнірів і втікачі хвилею посунули на поставлені квадратом вози із пожитками. В цю ж мить на лівий фланг до короля прискакав вершник, увесь заюшений кров'ю; він крикнув, що все пропало, і хай король рятується. Нічого не відповівши, Ян Казимир поскакав назустріч утікачам і вигукнув: «Панове, не лишайте свого короля, не зраджуйте вітчизну!». Він хапав коней за стремена і примушував вершників чинити опір ворогові. Його благання, його погрози та особистий приклад припинили безладну втечу. Кілька рот німецької піхоти, що дотепер стояли в резерві, на якийсь час зупинили татар швидким вогнем. З правого флангу, де військом командував Оссолінський (польський канцлер при потребі мав бути і регіментарем), прибуло кілька свіжих загонів і битва розпочалася знову. Однак противник діставав щоразу нові підкріплення. Не перестаючи відбивати атаки суперника, уперто тримаючи оборону, поляки все-таки відступили під тиском незборної сили ворога. Вже вечоріло, коли вони підійшли під свій

останній захист — до возів. Козаки з татарами зупинилися. Були певні, що здобич не вихопиться їм з рук, і вирішили дати їм кілька годин для перепочинку.

У той час, коли перед возами нашвидкуруч сипали земляний вал, у короля зібралися командуючі польським військом. Усі вони були на конях, дехто поранений, закривавлений. Обличчя пригнічені. Лише король зберігав шляхетну гордість, свідомий того, що сповнив свій обов'язок. Навіть найвідважніші з-посеред них вважали, що не варто пробувати щастя у новій сутичці. Ніхто не наважився пропонувати опір у незакінчених окопах, без харчів, без надії хоч на яку-небудь підмогу. Після доволі тривалої мовчанки один із генералів мовив схвильованим голосом, що все ще можна поправити, якщо врятується король. За всяку ціну треба спробувати потайки вивести його з табору, який нема більше змоги захищати.

Однак Ян Казимир відповів: «Ні, я хочу жити або вмерти з вами». Ще хтось запропонував скористатися з темряви і піти у прорив. Але це повважали нездійсненним, враховуючи, що військо виснажене і занепало духом. Сповнений енергії, старий генерал Арцішевський твердив, що можна було б без великих втрат досягти Збаража, якщо з боєм прорватися до сусіднього переліску. Та чи застануть Збараж у руках поляків і що вони виграють, привівши туди розбите і деморалізоване військо? Ніхто не підтримав цієї пропозиції. Слово взяв Оссолінський: «Бачу лише один шлях для порятунку,— мовив він.— Треба роз'єднати ворога, відокремити татар від українських воїнів. Хай король напише ханові листа, нагадавши, що колись Владислав зробив йому значні послуги. Хай пообіцяє данину, і я смію надіятися, що цей крок його світлості розчулить татарського хана».

Усі пристали на цю пропозицію, яку відразу ж взялися втілювати. Ян Казимир чи то написав, чи лише підписав листа, що мав потурати чванству хана. Король звертався до нього як до рівного собі і лагідно докоряв за те, що не-

залежний володар пристав до зграї бунтівників, своїх давніх ворогів, які при першій же нагоді повернуть зброю проти нього і, скориставшись із поданої допомоги, сплюндрують його власний край. Звісно, парламентер, якому було доручено цього листа, мав ще й усні обіцянки, аби вдовольнити пожадливість татарина.

Відправивши послання, король довго молився перед іконою Богородиці, покровительки Польщі, а потім упав на жмут соломи і на деякий час заснув. Та незабаром його розбудили. Серед війська розповсюдилася чутка про те, що король та дехто із знатнішої шляхти збирається потайки залишити табір, кинувши жовнірів напризволяще. За якусь мить усі були на ногах. Одні готувалися до втечі, якісь жовніри бралися грабувати вози, хтось запрягав коней, хтось лементував, що все пропало і лише вночі мають єдину можливість уникнути смерті або полону. Якийсь ксьондз розбудив короля. Не вагаючись, той скочив на першого-ліпшого коня і, в оточенні свого почету та охорони, при світлі смолоскипів виїхав перед збунтовані загони. «Ось я, діти мої,— вигукнув Ян Казимир.— Чи ви впізнаєте свого короля! Господь покарав нас, та він милосердний і завтра з його ласки ми можемо перемогти. Вірте мені, що в жодному разі я не покину вас, і якщо на це Божа воля, то я готовий покласти голову разом з вами». При цих словах старі жовніри плакали. Кожен присягався, що загине біля ніг свого монарха.

Розвиднілося. Козаки самі розпочали одночасний наступ на Збараж і на польський табір. При сприянні мешканців вони оволоділи містом, знищили його невелику залогу і, розгорнувши свої бойові порядки в тилу польського табору, там, де не було ні шанців, ні укріплень, узялися його обстрілювати. Виглядало, що готуються до наступу. Тепер їх було ще більше, ніж учора, і щохвилини шляхта чекала, що вони прорвуться між поставлені вози. Аж тут хтось вигукнув: *«Доволі!»*. Побачили, як виїхав на коні Хмельницький і наказав своїм козакам відступити. Обло-

жені полегшено зітхнули. Незадовго в королівський табір прибув татарський мурза з листом від Іслам-Гірея. За східною ввічливістю, хан вітав королівську світлість, дорікав, що так пізно одержав від короля вістку, аж мусив особисто вирушити на його пошуки. «Ми тепер твої гості,— додав він.— І ти можеш прислати до нас свого канцлера чи якусь іншу довірену особу, з якою ми вели б переговори». Хоча тон цього листа був трохи глузливий, виглядало, що хан схильний до миру, і тепер ішлося лише про ціну, яку він за це правитиме.

Разом із листом від Іслам-Гірея татарин привіз листа Хмельницького, писаного латиною — чи то гетьман зважував на традиції польської канцелярії, чи, може, хотів приховати його зміст від своїх спільників-татар. Кількома словами Хмельницький нагадував королеві про своє власне нещастя і лихоліття рідного краю. «Я не бунтівник,— писав він.— Знайшов притулок біля стіп його величності кримського хана в надії, що він допоможе мені знову завоювати вашу прихильність. Краще б мені вмерти, ніж жити ворогом мого добродійного повелителя. Я готовий передати Забузькому булаву та хоругву, одержані з рук вашої світлості, лишень щоб був певний у прихильності свого короля. Бажаю лише одного — прожити свої останні дні в мирі, під захистом королівської милості».

Що ж сталося у ніч після Зборівської битви? Історики висловлюють щодо цього лише здогадки. Якщо вірити більшості польських авторів, то король відмовив хана од його спілки з козаками, здивувавши його насамперед своєю мужністю, а потім підкорив шляхетною поведінкою. Інші ж стверджують, що Ян Казимир купив цей мир з татарами. Всі, однак, сходяться на думці, що козацький гетьман не мав ніякого впливу на переговори, та й навіть сам договір був укладений без його участі. Одно слово, його спільники принесли його в жертву.

На нашу думку, ні одна, ні друга здогадка не є правдива. Іслам-Гірей не був Александром, котрий, подолавши

якогось князя, повертав йому володіння з поваги до виявленої мужності. Безперечно, принадливість великої суми грошей могла рішуче вплинути на ватажка грабіжників, які жили тільки війною, проте становище поляків було таким, що вони здатні були запропонувати лише те, що мали в руках. Чи та данина, яку були спроможні сплатити, дорівнювала грабункові королівських фургонів та міст? Далі побачимо, як важко було Янові Казимиру знайти кошти, щоб вручити ханові відповідний завдаток. Врешті, якщо навіть допустити, що татарський правитель чи його державці спокусилися обіцянками, висловленими вночі після битви, то вистачало б лише одного слова Хмельницького, аби кинути козаків на штурм польського табору і захопити його, перш ніж татари укладуть угоду. Все зводиться до того, що навпаки — вплив Хмельницького на свого спільника був могутній, і гетьман поводився стримано та рішуче, щоб не дозволити татарам зловживати тією перемогою. Вірний своїй політиці, гетьман у Зборові був такий самий, як і під Пилявцями; він тримав суперника під своїми ногами. Якщо б доконав його, що б на цьому виграв? Поділ трофеїв королівського табору з татарами, а потім, незадовго, потреба сперечатись з ними за володіння країною, відстоювання її у боротьбі з іншими володарями, з іншими, могутнішими, народами, яких дратуватиме той нерозсудливий чоловік, що віддав християнські землі на поталу нечестивцям. Як ми вже казали, Хмельницький знав, що не повинен ставати монархом, якого б визнавали його сусіди; однак він хотів правити під покровом когось іншого, і на цей раз Польща видалась йому такою роздробленою, що він тішив себе думкою, що недовго її боятиметься. Та він знову помилявся.

Канцлер Оссолінський від імені короля та ханський візир Сефер-Казі дуже скоро домовилися про умови миру. Татари хотіли тільки грошей — 90 тисяч дукатів, які сплачувалися б щорічно; крім того, ще й 200 тисяч дукатів за воєнні витрати. Візир вимовив «данина», і уповноваже-

ний польський представник збунтувався у своїй гордості. «Поляки — вільний народ,— вигукнув він,— і нікому не сплачують данину! Вони готові зробити подарунки своїм друзям і віддячитися *добровільним даром* за надану їм допомогу, але ніколи не погодяться стати данниками».

«Данина, подарунок, добровільний дар — що там значить слово? — з посмішкою відповів Сефер-Казі.— Найважливіше зійтися на сумі».

У військовій казні Яна Казимира було лише 30 тисяч дукатів; їх могли дати готівкою татарам, окрім подарунків візирю та кільком іншим воєначальникам. Коли переговори вже скінчилися, показався Хмельницький, повагом вклонився польському канцлерові, проте не брав жодної участі (принаймні так здавалося) у складанні угоди, яку збиралися уже підписати. Та в ній були враховані інтереси козаків і поміщалися всі статті, запропоновані, чи, радше, нав'язані, королівським комісарам на Україні. Формально говорилося, що козацький гетьман залежатиме лишень од короля, а польські воєводи не сповнятимуть своєї влади в українських провінціях. Чисельність реєстрових козаків мала становити 40 тисяч воїнів. Слід зазначити, що замість першої редакції, яка подавалася у дещо різкій формі, ці статті були змінені таким чином, що не зачіпали честі короля та магнатів. Хан просив королівську світлість дати повну амністію козакам і повернути свою ласку їхньому гетьманові. Кажуть, що за підказкою Хмельницького додали, що Чигиринське староство буде наділом гетьмана Запорізького війська. З початку воєнних дій полк під такою назвою складав окрему гвардію Хмельницького.

Статті, що стосувалися козаків, були для польських магнатів грізнішими, ніж усе інше. Вони казали, що король веде переговори з татарами як рівний з рівним, та хіба можна, мовляв, опускатися до переговорів зі своїми підданими. Однак треба було підкоритися такій необхідності. І все ж канцлер, який спритно обговорював кожну статтю і слушно використав посередництво Іслам-Гірея,

домігся кількох поступок, зокрема там, де йшлося про українські провінції, в яких ніколи не було козаків. Та й узагалі Зборівський договір був нічим іншим, як поверненням до колишньої конституції країни, визнанням, а в деяких пунктах і розширенням привілеїв Запорізького війська. Ось короткий виклад тих статей угоди, що стосувалися козаків:

1. Король повертає Запорізькому війську всі його колишні права та вольності і для цього надає йому новий *привілей*.

2. Король дозволяє збільшити кількість реєстрових козаків до 40 тисяч, причому територія для них буде визначена згодом. Воїни зможуть набиратися як із помість магнатів, так із земель його королівської світлості. Крім того, дозволяється усім мешканцям інших провінцій, які хочуть стати козаками, перевезти на Україну свою домівку та майно і записатися у реєстровці протягом поточного року, але не пізніше, бо тоді не матимуть права покидати землю, до якої належать.

3. Чигирин разом із своєю землею стає наділом гетьмана, і королівська світлість дарує його теперішньому гетьманові Запорізького війська благородному Богданові Хмельницькому, вірному підданому короля і Речі Посполитої.

4. Надається повна і беззастережна амністія за всі вчинки, пов'язані з останніми заворушеннями.

5. Така ж амністія надається шляхтичам, які воювали на боці Запорізького війська; той, хто під час останніх заворушень був позбавлений звання шляхтича, буде реабілітований на найближчому сеймі (ця стаття особливо стосувалася соцініанців, аріанців та різних єретиків, які знайшли притулок у козацькому таборі).

6. В головних містах постою козацьких полків жиди не матимуть права володіти землею, здавати її в оренду, селитися на ній.

7. Київський митрополит здійснюватиме верховне керівництво всіма релігійними справами в державі та в церк-

ві, у польському королівстві та великому князівстві Литовському. Йому буде надане місце в сеймі.

8. Всі адміністративні посади на Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині надаватимуться лише шляхтичам грецького обряду.

9. Єзуїти не матимуть права проживати в Києві та в інших містах, де є офіційні українські школи. Ці школи збережуть всі свої колишні привілеї.

10. Козакам не дозволяється продавати горілку вроздріб; вони мають право її переганяти чи продавати оптом.

11. Дані статті будуть ратифіковані сеймом. Між мешканцями України, коронним військом та Запорізьким військом запанує мир та щира злагода.

ОПОВІДЬ ЧЕТВЕРТА

Коли Ян Казимир вернувся із Зборова, столиця зустріла його не лише сумом та холодом, але ще й зневагою. Він зганьбив націю, відступив перед повсталими рабами, бунтівниками-підданими. Цей докір линув звідусіль — сатирами, піснями, карикатурами, зневажливими вигуками; а найбільш завзято нещасного короля ганьбили ті, хто не воював ні під Збаражем, ні під Зборовом, хто всупереч заклику взятися за зброю лишався у своїх замках. З великим піднесенням вітаючи Вишневецького, населення Варшави, здавалось, намислило ще раз зганьбити короля; та особливо вражений національний гонор обрушився на Оссолінського. На сеймі, що відкрився незадовго після укладення Зборівського миру, йому довелося зазнати всіх образ, яких можна завдати високому урядникові на цьому могутньому зібранні. Та жоден голос не запропонував розірвати ту угоду і ще раз спробувати щастя зі зброєю у руках. Угода була ратифікована без обговорення її статей: боялися, що в іншому разі беруть на себе частину відповідальності. Зате обговорювались та засуджувались різні факти політичного життя Оссолінського, їх немилосердно

таврували. Сейм звинуватив Оссолінського у всьому, що той робив, і навіть у тому, що змушений був зробити. Відправив козакам королівський *привілей*. Казали, що це він підбурив їх до бунту. Лише йому приписували всі воєнні невдачі і забували, що саме вони перешкодили йому зібрати наймане військо і лише в останню хвилину дали дозвіл скликати ополчення. І нарешті йому докоряли, що він вів переговори з бунтівником, хоча, мабуть, завдяки стриманості цього бунтівника Річ Посполита могла далі існувати, а король був вільний. Оссолінський не довго пережив ті несправедливі нападки, анафему, проголошену всією нацією; він помер, сповнений відчаю, навіть не викликавши до себе співчуття, до останньої години переслідуваний сарказмом своїх ворогів:

Простим було Оссолінського діло —
розтерзав він Республіки тіло.

На його могилі повторювали цей бездарний вислів Вишневецького.

Витримавши із взірцевим спокоєм кепкування та пародії, король поділяв почуття шляхтичів щодо Зборівського договору, і, якщо в скрутну хвилину трохи відчував вдячність до Хмельницького, то невдовзі про неї забув; пригадував лише ту сміливість, з якою підлеглий диктував закон своєму повелителеві. Вишневецькому не менш ніж Яну Казимиру хотілося взяти блискучий реванш. При королівському дворі та в сеймі вголос говорили про те, що цей мир тимчасовий, укладений *внаслідок нагальної необхідності,* що його треба розірвати, як тільки Польща буде мати змогу покарати збунтованих підданих. А поки що думали, яким чином позбавити козаків їхнього могутнього спільника — кримського хана.

Зі свого боку Хмельницький теж не пожинав сподіваних плодів зі своєї перемоги. Зазнавши радості тріумфального в'їзду до Києва, він був збентежений непевним становищем і смутком від того, що лишилися нездійсненними

всі його політичні розрахунки. Він опорожнив свою власну скарбницю, оплачуючи татар, які все грабастали, і з великим зусиллям стримував їх від грабування краю, особливо полонення жінок під час їхнього походу через Україну; татари це вважали беззаперечним привілеєм їхньої угоди. Незадовго Хмельницький переконався, що, пожалівши Польщу, він зробив її ненависть ще безжалісною. Його вивідники, а їх мав навіть у найближчому оточенні короля, сповіщали про нову війну, як тільки зарубцюються рани на тілі Речі Посполитої. Довкола себе він відчував загрозу, відчував, що його престиж падає. Всюди його звинувачували в тому, що він мало зробив для руської віри та руського люду. Пани незабаром повернуться, казали селяни, знову візьмуть свої маєтки, і під його захистом почнеться колишнє гноблення. Як тільки зайшло про реєстрацію Запорізького війська, тобто визначення сорока тисяч козаків, що мали складати його, зусібіч посипалися гострі протести і скарги. Хоча він і не був надто скрупульозним виконавцем умов Зборівського договору щодо кількості воїнів, важко було зробити вибір із великої кількості бажаючих; виписчики одразу ж загаласували, що вони билися за віру під Зборовом і Пилявцями, що вони такі ж самі козаки, як і всі інші. Ми вже бачили, що майже все населення узялося за зброю; українські землі яловіли. Це все спричинило голод, який збільшував кількість невдоволених. Грецьке духовенство, перед тим прихильне Хмельницькому, тепер йому дорікало в лагідності і спілкуванні з мусульманами. Чому допускають у Литву уніатів? Чому гетьман не наполягає на виконанні Зборівського договору, яким передбачено одне місце в сенаті для київського митрополита? А насправді прибуття цього достойника до Варшави викликало там переполох. Побачивши обурення католицького духовенства, а також частини сеймуючого панства, митрополит, людина сумирної вдачі, хутко вернувся у свою єпархію, не наваживишсь займати місце на сеймі, сповненому рішучості вивести його зі своїх

депутатів. За таке серйозне порушення Зборівської угоди винним робили Хмельницького.

На Україні гетьман частково конфіскував маєтки польських магнатів, зокрема Вишневецького, посилаючись на те, що ці коронні землі тепер належать новим реєстровим козакам, бо кожен козак повинен бути господарем. Бідніші шляхтичі, єдині, що наважилися з'явитися на територію Запорізького війська, дуже смиренно просили гетьмана повернути їм селян чи принаймні землі. А йому важко було не зважити на їхнє прохання. Зате в українських провінціях, де не було реєстровців, заможні шляхтичі верталися з загонами озброєної челяді, підсиленої юрбами шляхтичів, знедолених останнім повстанням. Там вони з шаблею у руках домагалися своїх маєтків і селян. На Волині якийсь князь Корецький, очоливши загін із трьох тисяч вояків, бив, калічив, садив на палі селян, які відмовлялися вертатися в ярмо. Жорстокість до людей, які тільки-но відклали зброю, всюди викликала повстання. Знову з'явилися ватаги бунтівників, підтримані кількома запорізькими полковниками, котрі постачали їм зброю, амуніцію і навіть слали старшин своїх полків. У той час, як у Варшаві Хмельницького звинуватили в тому, що він підбурює до цих виступів, на Україні ремствували проти нього, заявляючи вголос, що він продався польській шляхті і зрадив національну справу. Полковник Нечай*, подвиги якого ще дотепер оспівуються у думах Південної України і котрий в очах своїх сучасників уособлював шляхетні риси козацького ватажка, став повірником почуттів українського народу і виступив перед гетьманом із прикрими й зухвалими докорами. «Ти кидаєш нас,— мовив він,— ти кидаєш тих, кого мав би захищати. Чи ти осліп і не бачиш, що поляки насміхаються з тебе, даруючи свої ласки? Вони вже обез-

---

* Нечай Данило (р. н. невід.— помер 1651 р.) — брацлавський полковник, герой Визвольної війни 1648—1654 рр., приятель і сподвижник Б. Хмельницького.

зброїли тебе, позбавивши тебе найвірніших воїнів. Веди так далі. Хочеш — можеш ставати рабом, а ми пошукаємо собі іншого гетьмана, з яким захистимо нашу волю». Нечай був кумиром козаків, та Хмельницький, здавалося, не зворушився тими словами, лишень намагався якнайскоріше себе виправдати. Він заявив, що реєстр Запорізького війська, можна сказати, уже складений, але він дозволяє тим, хто ще не вписався, стати *надреєстровим козаком*. Проте якщо він спокійно сприйняв докір Нечая, то до інших незадоволених, що були менш популярними та менш небезпечними, поставився строгіше. Він наказав скарати на горло одного козака, котрий проголосив себе гетьманом і зібрав довкола себе кількох однодумців. Звісно, число сорок тисяч козаків, що мали складати Запорізьке військо, було перебране, і набагато. Як і польські гусари, кожен козак приводив із собою кількох воїнів. Усі його сини також користувалися такими ж правами і були воїнами, хоч не належали до реєстрових. І нарешті, крім регулярної армії, Хмельницький своєю владою сформував добірний корпус, так званий *резерв,* поставивши на його чолі свого сина Тимоша. Той резерв складався з 12 тисяч козаків. Вважається, що внаслідок проведеної реорганізації Запорізьке військо нараховувало 200 тисяч воїнів.

Звичайно, такої сили вистачало, щоб гетьман без вагань розглянув сприятливу можливість війни з Польщею; однак, не втрачаючи розсудливості і використовуючи свою владу, він старався за всяку ціну війну відтягнути. Вдаючи, що буквально виконує усі умови Зборівської угоди, зрідка нагадуючи про якісь уже особливі кричущі порушення його статей, він повсюдно намагався підбурити нових ворогів уряду Речі Посполитої. Певний час він сподівався, що московити скористаються ослабленням Польщі і повернуть собі землі, захоплені Сигізмундом і Владиславом, себто Смоленськ і Сіверщину, але цар не виявляв войовничих намірів. Хмельницький пробував дійняти його самолюбство. Він передав йому томик поезії, видрукований

у Польщі, в якому образили Михайла Федоровича, батька теперішнього царя. Олексій Михайлович якось уже докоряв варшавському королівському двору за подібну дурничку. У тих посланнях, які він одержував, пропускали кілька з його, як ми знаємо, численних титулів. Сатира, спрямована проти царя, ще більше його розсердила і ледь не спричинилася до війни; та спочатку він відправив посольство, вимагаючи сатисфакції. Щодо порушення етикету, то польська канцелярія була схильна задовольнити висунені претензії, однак складніше було з віршем того поета. Посли вимагали голову поета, та в країні, де відкрито друкували сатири на короля, навіть і гадки не було про те, щоб строго потрактувати поета, котрий дозволив собі кілька уїдливих жартів, спрямованих проти іноземного суверена. Врешті знайшли викрут, який задовольнив царя: у присутності послів книжку спалили.

Однак царський двір мав поважніші претензії до королівського двору. Поки польська канцелярія заспокоювала марнославність царя, двір намагався створити доволі клопотів у його краї, щоб цар і не думав оголошувати війну Польщі. Для цього він вів таємні переговори з кримським ханом, підбурюючи його до вторгнення на московську територію, і в цьому обіцяв допомогу козаків. Побачивши нагоду дістати велику здобич, Іслам-Гірей із захватом прийняв цю пропозицію, а Хмельницького офіційно про це повідомив і Ян Казимир, і турецький хан; обидва вимагали допомоги Запорізького війська — один як монарх, другий як союзник.

Пастка була груба, а Хмельницький був надто обережний, щоб до неї потрапити. До того ж, війна з московитами в очах козаків виглядала б злочином, майже святотатством. Лише з необхідності вони пристали на союз із татарами, але ніколи б не погодилися для блага мусульман спрямувати зброю проти християнського народу і православного обряду. Таку думку поділяв весь руський люд і навіть найзавзятіші вояки з-посеред запорожців не

були винятком. Грабувати та нищити ляхів здавалося гідним похвали, бо це були *погани*, тобто католики, але московити були їхніми братами, і монарх, що правив у Москві, *білий цар*, як вони його називали, був поборником православної віри. Очевидно, ще раніше Хмельницький зважував переваги та небезпеку спілки з Московією. Він боявся (і мав на це причини) знайти в цареві не покровителя, а володаря, більш вимогливого та більш непоступливого, ніж польський король. Гетьман відав, що, дізнаючись про перемоги козаків, Олексій Михайлович виявив радше занепокоєння, ніж радість, бо навіть якщо козаки і мстили за православну віру, то показували московитам поганий приклад того, як повсталі піддані можуть здобувати собі волю зі зброєю у руках. Враховуючи все це, гетьмана більш задовольняв хаос Польщі, аніж порядок Москви. Не шукаючи відверто підтримки царя, Хмельницький за будь-якої нагоди виявляв особливу шанобливість до нього, щоб залишити собі царя на крайній випадок, коли до цього примусять обставини. Тепер він спішно сповістив царя про те, що планували поляки і татари. На вимогу Яна Казимира та Іслам-Гірея Хмельницький вибачився, пропонуючи відстрочки, які робили неможливим похід; а за той час шукав собі іншого покровителя з гучним іменем і менш вимогливого, аби стати його васалом. Ми вже знаємо, що якогось іншого володаря він не хотів.

Неподалік він спостерігав господарів Молдавії та Волощини, трансільванського князя, що були підлеглими Оттоманської Порти або ж під її захистом; вони користувалися справжньою владою, такою ж великою, яку він мріяв осягнути під скіпетром польського короля. Якщо б визнав монархом султана, міг здобути для народу свободу віри, а для себе сильну владу. Водночас Хмельницький міг собі сказати, що войовничий характер його козаків забезпечить їх ватажкові значну перевагу над дрібними князями-данниками Порти і колись, певно, він зможе згуртувати під одне знамено всі їхні народи православ-

ного обряду. А поки що в опіці Порти знаходив особливу користь; вона звільняла б його від напосідань татар, хоча угоди з ними він не поривав. Тепер той союз, що виглядав з боку Іслам‑Гірея певною ласкою, ставав обов'язком, затвердженим диваном. Гадаю, що саме з цими планами слід пов'язувати його задум одружити сина Тимоша з донькою молдавського господаря Лупула. Деякі історики побачили в цьому лише дитинне прагнення з боку Хмельницького зблизитися із знатним родом, інші ж пояснювали це романтичною закоханістю юного козака в доньку господаря. На мою думку, Тиміш, не бачивши молдавської відданиці, котра справді славилася своєю вродою, став у даному випадку лише знаряддям політики свого батька.

Хмельницький відправив до Константинополя одного із своїх кращих соратників — полковника Джеджалика. Ми не знаємо, про які саме зобов'язання той мав вести бесіду, однак не викликає сумніву, що він був схильний визнати підданство султана. Божевільний Ібрагім щойно позбувся трону. Його наступник Мухаммед IV ще був дитиною, і турецькою імперією правила валіде* та Мухаммед Кепрілі, котрий уже брався керувати диваном. Занепокоєна заколотами та честолюбними прагненнями, що вирували навколо юного султана, Туреччина не спроможна була надати дійову допомогу Хмельницькому, та він її не потребував; хотів лише повної свободи дії. Його прохання було радо прийняте, і великий візир одразу ж відправив до нього чауша з листом, в котрім запевняв в оттоманському захисті. Лист був адресований *князеві русинів*.

Прибуття турецького державця стривожило польських комісарів, що проживали недалеко від гетьмана, зокрема Киселя. Якщо вірити українським літописам, то він ледь зі страху не вмер. Кисіль спішно відправив до Хмельницького свого брата Григорія. Той застав гетьмана напідпитку.

---

* Мати султана.

Був полудень. Побачивши Григорія Киселя, гетьман вгадав причину його появи і з відвертістю захмелілого розпочав: «Привітай мене, я дістав покровительство Туреччини».— «Як! — вигукнув Григорій Кисіль.— Ваша високість відрікається короля та Речі Посполитої, православної віри? Ви тішите себе надією, що турок поважатиме вашу волю та вашу релігію? Іменем Бога прошу: не укладайте ніяких договорів, перш ніж порадитеся з королем та скажете йому, що пропонує Порта».— «Ба! — знову мовив Хмельницький.— Що ж я мав діяти? Ляхи зареклися звести мене зо світу. Ваші інтриги і підступність змусили мене шукати захисту в турків». А далі, запалившись, сердито додав: «Я поб'ю вас, винищу на Україні, у Польші, в Римі. А вашого папу продам туркові!».

У ті часи домівка гетьмана скидалася на нинішній палац знатного азіатського урядника. Всі заходили у велику залу і в ній чекали на аудієнцію. В ту саму хвилину з України прибула депутація шляхтичів з дарами для гетьмана; вона просила захисту від збунтованих селян. Хмельницький відразу ж їх помітив і, засоромлений за свою запальність, спрямував свій гнів проти цих гостей. «Що це за люди? — вигукнув він.— Вивідники?». Показавши головному писареві Виговському на Киселя, кинув: «Цього повісити!». А далі, повернувшись до шляхтичів, мимовільних свідків цієї сцени, додав: «А тих потопити!». Їх одразу ж вивели із зали. А Хмельницький взявся пити, а потім заснув.

На щастя, Виговський вирішив порадитися з панею Хмельницькою; обоє домовились відкласти страту. Назавтра, прокинувшись, гетьман, покликав Григорія Киселя і виглядав задоволений, побачивши його живим. Навіть вибачився перед ним і, повернувшись до теми їхньої розмови, що могла закінчитися так трагічно, запевнив його, що не брав жодних зобов'язань перед невірними. Проте вистачило глянути, як приймали гінця з Порти, щоб спростувати його слова.

Шлюб між Тимошем та донькою молдавського господаря дістав схвалення дивану, однак, погодившись на нього в той час, коли Польща була доведена до скрути, Лупул дуже скоро змінив свою думку. Почувши про вроду доньки господаря домни Розанди, кузен Яреми Вишневецького князь Дмитро потайки подався в Ясси, пересвідчився, що слава про її вроду не перебільшена, і відразу ж попросив її руки. Старша донька Лупула вже віддалася за князя Радзивілла, і господар, певний у тому, що породичання з двома найзнатнішими польськими домами забезпечить йому опіку Речі Посполитої, став гадати, як би спекатися Тимоша. Хмельницький написав йому дуже короткого листа, попередивши, що незадовго прийде за молодою із *100 тисячами сватів*. Бачачи, що Лупул хоче використати заворушення в Оттоманській імперії, аби вивільнитись од залежності від неї, диван задоволено дивився, як гетьман-християнин береться поставити його на місце. А Хмельницький це використав і подав справу, що служила його власним інтересам, як послугу, зроблену Порті. Справді, Тиміш із кількома козацькими полками і татарським загоном під орудою брата Іслам-Гірея нуреддіна захопив Молдавію, спустошивши силу-силенну міст і сіл, спалив їхню столицю і незабаром змусив Лупула благати пощади. Але одруження було відкладене на кілька місяців з невідомих для мене причин.

Майже на очах коронного війська, очолюваного Потоцьким, *свати* (так себе називали ті 30 тисяч козаків чи татар, які товаришували молодому Хмельницькому в поході), перейшли кордон із великими трофеями і тисячами бранців. Потоцький мав надто малі сили, щоб їх зупинити, і, незважаючи на настирливі прохання Лупула, він залишався лише стороннім свідком спустошення держави-союзника Речі Посполитої. Можливо, що минаючи польське військо так близько, Тиміш кидав йому виклик: виконував вказівку свого батька, котрий вважав, що війна неминуча, хотів скористатися з нагоди й розпочати її, перш

ніж суперник збереться з силами. Подібну тактику бачимо під час аудієнції, випрошеної у коронного гетьмана, коли козацький полковник, посланець Хмельницького, здавалося, мав лише єдину мету: вивести з рівноваги польського гетьмана добре обдуманою зухвалістю. Ставши перед Потоцьким, полковник Кравченко зразу почав: «Ти ще не наситився нашою кров'ю, пане гетьмане? Чому порушуєш Зборівський договір?» Потоцький хотів нагадати йому про норми ввічливості, але козак незворушно вів далі: «Гетьман запитує, чому на кордоні отаборилося коронне військо? Адже там нема ворога і нам належиться той кордон охороняти?» Розпочата таким тоном аудієнція могла завершитися якимось насильством, однак Потоцький стримав себе. Після взаємних докорів вони попрощалися, настроєні тепер надто вороже один до одного. Мабуть, Хмельницькому дуже залежало на тому, щоб не починати воєнних дій, бо, ведучи переговори з турками і татарами, з Ракоці, обговорюючи із своїми союзниками план спільного вторгнення у Польщу, він і далі видавав універсали, спрямовані проти повсталого селянського люду, і загрожував порушникам Зборівської угоди. Та це не шкодило поширенню повстання на українські провінції. Шляхтичі, власники маєтків, квапилися покинути Україну. Навіть Кисіль, не почуваючи себе більше в безпеці, швидко подався у свій замок на Волині. Помирившись із гетьманом, Нечай відверто вербував подільських селян, озброював їх та готувався невдовзі перейти кордон.

Такою була ситуація, коли король скликав надзвичайний сейм, щоб просити необхідних засобів для захисту країни. Козаки прислали на нього своїх депутатів. Ті постали покірними та сумирними, поштиво згадали благодіяння короля, запевнили у своїй відданості Речі Посполитій, а потім, опустивши очі, прибравши найбільш смиренного вигляду, від імені Запорізького війська подали сейму чотири статті, прохаючи ласкаво їх санкціонувати.

Насамперед вони просили, щоб у трьох воєводствах —

Київському, Брацлавському та Чернігівському — жоден шляхтич-землевласник не мав права тримати підданих. Якщо ж шляхтич бажатиме там проживати, матиме загальні права мешканців того краю і юридично підлягатиме гетьманові.

У другій статті заборонялося сповідування уніатських обрядів не лише на Україні, а й у Польщі та Литві, і настійно вимагалося для православного духовенства тих самих прав, що їх мають католицькі ксьондзи.

У третій статті зумовлювалося, що Зборівська угода разом із щойно прочитаними додатковими умовами буде підписана головними достойниками Речі Посполитої, а саме: примасом, львівським архієпископом, єпископом краківським та гетьманами Польської корони і Литви.

Нарешті, в останній статті Запорізьке військо вимагало прислати заложників для забезпечення справедливого дотримання попередніх зобов'язань; такими заложниками визначали Ярему Вишневецького, Калиновського та Любомирського. Казали, що ті особи житимуть у своїх помістях на Україні без права тримати військо.

В нинішній Європі нікого не подивуєш, Богу дякувати, проханнями про те, щоб мешканці одного й того ж краю були рівними перед законом, та можна собі уявити те враження, яке справила подібна пропозиція 1650 року на зібранні польської шляхти. В сенаті, на засіданні нунціїв, пролунав одностайний крик: «Заложники! Вони вимагають заложників, хоч мають слово короля! Доволі уступок! Доволі слабості! Не треба робити так, як ті пастухи з байки, котрі для примирення з вовками віддали їм насамперед псів!». Усі фракції об'єдналися, припинилися політичні чвари і було одноголосно проголошено війну. Разом із субсидіями сейм надав королю право скликати народне ополчення і набирати наймане військо з тих загонів, що брали участь у Тридцятирічній війні. Крім того, вирішили звернутися по допомогу і до Західної Європи, оскільки ця війна стосувалася усіх католиків. Одне посольство від-

правили до папи, інше — до імператора*, в одного і в другого просили жовнірів та грошей. Однак через те, що для воєнних приготувань потрібен був час, козацьку депутацію відправили з почестями. Ще декілька років тому вони, безперечно, не виїхали б живими з Варшави. Козаки везли з собою таку відповідь на чотири статті, надіслані Хмельницьким: «Якщо козаки невдоволені Зборівським договором, король і Річ Посполита жалкують, що не можуть вдовольнити їхніх пропозицій. Що ж до останньої, то для його світлості було б принизливим на неї пристати. В тому випадку, якщо козаки продовжуватимуть підбурювати селян до бунту і відмовлятимуться виконувати умови Зборівської угоди, Річ Посполита змушена буде силою їх до цього зобов'язати».

Одночасно Хмельницький скликав козацьке *коло*. Виклавши йому підступні плани Польщі, він сказав, що війна неминуча і тепер треба зробити вибір: чи, не гаючись, нападати на ворога, чи збирати свої сили, чекаючи його наступу. За звичаєм гетьман обмежився тим, що показав переваги та недоліки і одного, і другого, сам не робив жодного висновку. Розпочинаючи воєнні дії посеред зими, можна було захопити зненацька поляків, перш ніж вони підготуються. Однак тоді не матимуть допомоги з боку татар, бо їхня чисельна кіннота може виступити в похід лише навесні, коли в степах доволі паші. Більшість присутніх висловилася за оборонну війну.

Хоча і в Польщі, і на Україні чувся подих війни, 1650-й рік закінчився без збройної сутички двох народів, зайнятих воєнними приготуваннями. З одного і з другого боку позирали з тривожною готовністю, що часто передує смертельному двобою. На початку лютого 1651 року польське військо на чолі з коронним гетьманом Потоцьким та польним гетьманом Калиновським стало з обозом

---

* Очевидно, йдеться про німецького імператора Фердинанда III.

перед Кам'янцем і Баром. У той час кордоном між землями Речі Посполитої і козацькою територією була, здається, верхня течія ріки Буг, що пливе з півночі на південь, перетинаючи Поділля. Але ту лінію часто порушували. На Поділля проник Нечай, щоб там організувати повстання. Посеред святкування масниці, у темну ніч, скориставшись із необачності козаків, Калиновський зненацька напав на воїнів Нечая, котрі гучно бенкетували, а їхній полковник весело вечеряв із своєю кумасею-любасею. Нечай захищався, як лев, та загинув, усе його військо було винищене*. Окрилений успіхом, Калиновський швидко рушив на Ямпіль, пограбував його і захопив велику здобич. Річ у тім, що в це місто з'їхалося багато крамарів, які вчули поголос про те, начебто там відбудеться весілля Тимоша і красуні Розанди. Повернувши з Ямполя на північ, Калиновський подався на Вінницю. Він не сумнівався в успіху і сповістив, що очистить землі між Дніпром і Бугом, а потім проникне в серце України. Але у Вінниці його чекав полковник Богун, бувалий воїн, якого не так легко було заскочити зненацька. Виснаживши військо Калиновського безперервними вилазками, він частину його знищив, а потім, діставши підмогу, гнав їх аж до Бара, відбивши при цьому певну кількість гармат та спорядження.

Військовий похід, здійснений без відома гетьманів, змінився кількатижневим затишшям. Лише в середині квітня над Любліном замайорів королівський стяг. Туди прибули король із королевою та королівський почет. Король прийняв папського нунція, який привіз від папи не субсидію, а благословення святого вітця, освячену шпагу для короля, золоту троянду для королеви і, крім того, повне відпущення гріхів для усіх, хто воюватиме за католицьку віру. Прибуття

---

* Масниця або масляниця у 1651 р. припадала на 13—19 н. ст. (3—9 ст. ст.) лютого. Д. Нечай, отже, міг загинути 16(6) лютого. Це відбулося у містечку Красному на Вінниччині, за іншими даними Нечай загинув 2 березня (20 лютого).

нунція додало ще більшого завзяття полякам. До Любліна з'їжджалися шляхтичі, спроможні носити зброю. Проповіді та урочисті процесії підтримували бойовий дух жовнірів, які вважали себе непереможними під захистом святого отця.

Хмельницький, зі свого боку, теж не гаяв часу і підтримував войовничий запал війська. Православна та католицька церкви збройно готувалися вирішити суперечку. Корінфський митрополит від імені константинопольського патріарха урочисто вручив гетьманові шаблю, освячену на гробі Ісусовім в Єрусалимі. Ченці з гори Афон проповідували серед воїнів, обіцяючи їм різні чуда. Але українське військо було не таке чисельне, як у попередній війні. Серед селян Хмельницький дещо втратив свій авторитет. Йому дорікали за те, що він надто ретельно виконує статті Зборівського договору, делікатно поводиться з Польщею. Особливо цей глибоко релігійний народ обурився на гетьмана через угоду з татарами і визнання підданства туркам. Навіть серед самих козаків було багато таких, що гидували боротися проти короля під стягом невірних. Однак татари не з'явилися, і Хмельницький мав тепер приблизно 80 тисяч воїнів.

З початком травня король вирушив із Любліна і переніс свій табір до Сокаля над Стирем, визначивши його місцем загального збору ополчення. Сюди ж наказав Потоцькому провадити коронне військо, що стояло табором під Кам'янцем. Виконуючи цей наказ, Потоцький мусив здійснити великий маневр, оголивши одне крило ворогові. Хмельницький зобов'язав Джеджалика на певний час затримати поляків маневром перед Кам'янцем, а сам, випередивши коронне військо, мав перепинити йому шлях на Сокаль. Потоцькому розкрив той план молдавський господар, підневільний і дуже невірний союзник козаків. Коронний гетьман прискорив марш. Замість того, щоб його переслідувати, Джеджалик захопився обстрілом Кам'янця. Соратники Хмельницького воювали окремими загонами, і Потоць-

кий зумів випередити гетьмана та з'єднатися з військом Яна Казимира.

Ще три тижні минуло в бездіяльності. Король збирав військо в Сокалі, а Хмельницький очікував татар у Збаражі. Велике польське військо відчувало нестачу харчів. Козаків непокоїла епідемія. Було очевидним, що кримський хан не дуже поспішав рушати в похід. Марно Хмельницький наполягав, щоб той скоріше лучився з ним, обіцяючи швидку перемогу над незначним військом. Іслам-Гірей вдовольнявся легковажними відмовками. Присилуваний, однак, турецькими посланниками, врешті вирушив у похід, відправивши поперед себе посла з листом до Яна Казимира. Йшлося немовби про обмін якогось поважного в'язня. Але цей крок Хмельницькому видався підозрілим, і тепер він почав сумніватися у відданості свого колишнього спільника.

Нестача харчів та корму змусили короля зняти табір і перенести його під Берестечко. Під час цього маршу Хмельницький ледве не заскочив зненацька королівське військо, яке нерозсудливо розділилося, однак пильність Вишневецького зірвала його задум. Окремі корпуси з'єдналися, і вже все польське військо чисельністю, кажуть, 300 тисяч жовнірів стало табором під Берестечком, на широкій рівнині, що зрошувалася рікою Стир та її кількома притоками.

Тільки-но поляки розкинули табір, як 18 червня (за ст. ст.) надвечір вони побачили посеред рівнини велику кількість кіннотників, що мчали вперед, здіймаючи дикий крик. Це був передній загін татарського війська, що напередодні приєднався до козаків. Серед коронного війська відразу ж запанувала паніка: кинулися до зброї, вишикувалися у бойові порядки, та все скінчилося перестрілкою чи, радше, кількома поєдинками приречених герцівників з обох таборів. Кажуть, що татари передбачили несприятливий хід їхнього походу, коли перший убитий татарин упав навзнак, обличчям до свого війська. Якщо б він упав

обличчям до ворога, то було б віщування перемоги. В ті часи такий самий забобон існував і в козаків, і навіть у поляків.

Назавтра, як зійшло сонце, рівнину заповнило військо. Одягнені в чорні каптани, козаки виглядали суцільною темною масою, яку польські історики порівнюють із грозовою хмарою. Вони вишикувалися за п'ять верств од королівського табору бойовими лавами, але їхні полонені твердили, що того дня козаки не розпочинатимуть битви, бо на це не дозволяють їм ворожки. Та все-таки досить значний корпус татарів і козаків готувався напасти на ліве крило поляків. Виглядало, що атакуватимуть сторожові загони ополчення, не призвичаєні ще до їхніх страхітливих криків та їхнього способу ведення бою. Король неодноразово наказував зміцнити фланг, що був під загрозою, однак до поважних сутичок не дійшло.

Кримський хан позирав на польське військо в підзорну трубу. Далеко на горбі виднівся його намет із довгим білим прапором. Маневр та чисельність королівського війська викликали в нього поганий настрій, і він нелюб'язно зустрів Хмельницького, котрий прийшов обговорити завтрашній бій. «Ти переконував мене,— почав хан,— що в поляків лише тридцять тисяч погано озброєних жовнірів, а я бачу велике дисципліноване військо». Хмельницький відповів йому, що це військо складене з ополченських сторожових загонів і погано озброєних, які після кількох днів виснажливого і злиденного табірного життя покинуть поле бою. «Досить зламати опір *кварцяного війська*,— додав він,— і ополчення зразу ж кинеться навтіки».— «Якщо завтра ти не покінчиш з поляками,— сказав хан,— я відправлю тебе до їхнього короля з мотузкою на шиї».

Обидва полководці розійшлися однаково знервовані. Хмельницький підозрював, що Іслам-Гірей веде потайні переговори з королем, однак присутність турецьких комісарів, надісланих султаном, і рішучість козаків вселювала йому впевненість. Уночі він здійснив несподіваний

напад на польський табір, сподіваючись, що в разі успіху татари змінять свою поведінку. У суворій мовчанці великий козацький загін переправився через ріку Стир і проник непомічений аж до укріплень перед королівським табором, що їх охороняла німецька піхота. Втомившись тяжкою дниною при зброї, солдати міцно поснули. Заскочені зненацька, усі були вирізані, однак крик якогось конаючого розбудив одного гармаша і той пальнув із гармати. Королівське військо відразу ж схопилося на ноги. Козаки відступили без втрат. З тієї хвилини в обох таборах більше ніхто не спав і кожен у темряві зайняв свою бойову позицію.

Військо Яна Казимира розгорнулося перед Берестечком: правим крилом, яким керував Потоцький, воно сягало лісу, а лівим, під орудою Калиновського, простягалося аж до Стиру. Король стояв у центрі разом із німецькими піхотинцями. Їх підтримувала артилерія та гусарія. Марно канцлер Лещинський умовляв короля залишитися з резервними частинами, пояснюючи тим, що кримський хан не вступить у бій. «Моє життя нічого не вартує порівняно з порятунком вітчизни,— відповів Ян Казимир,— я хочу показатися своїм підлеглим, щоб їх підбадьорити, а ворога настрашити. Знайте, що кулі завжди цілять того, хто приречений небом». Сумирний та легковажний у мирний час, Ян Казимир на полі битви ставав зовсім іншим. Там він був справжнім королем, лише там знаходив відданих і вірних собі підлеглих.

Ворог також шикував бойові лави. Татари стояли ліворуч, біля підніжжя невисокої гірської гряди, де отаборився Іслам-Гірей. Козацька кіннота розташувалася справа, навпроти корпусу Калиновського. Позв'язувані між собою вози захищали в центрі великим квадратом козацьку піхоту, яка в такій мобільній твердині на той час вважалася непереможною. Ця твердиня, яку вони називали *табором**,

---

* Від турецького слова «thabour», табір, бівуак. Від цього слова походить гуситське «таборити» і Табор у Св. Письмі *(прим. авт.)*.

була більш пристосована для захисту, ніж для наступу. Однак командир тієї піхоти, на йменння Гурський, не викликав особливого довір'я у козаків. Кажуть, що на рівнині під Берестечком лаштувалося змагання силами 500 тисяч воїнів. Залежно від своєї національності історики по-різному оцінюють сили двох ворогуючих армій. Руські історики приписують Хмельницькому 60 тисяч козаків і 100 тисяч татар, у той час як поляки зважують самі лише сили козаків до 350 тисяч воїнів. Враховуючи вельми безсторонню думку добродія Костомарова, я схильний вважати, що перевага була на боці поляків.

Розвиднілося, але рівнина була вкутана густим туманом. Чулися невиразні крики, шарудіння великої маси людей; однак за кілька кроків нічого не видно. Поляки співали релігійні псалми. Перед жовнірами носили чудотворне зображення Богородиці Холмської, намальоване, як стверджували, євангелістом Лукою. У війську супротивника між лавами воїнів їздив із хоругвами та святими реліквіями митрополит Корінфський Йосафат. У двох ворожих таборах релігійний фанатизм ще більше посилював національну ворожнечу.

Несподівано близько дев'ятої години ранку туман розсіявся. Як свідчить очевидець, туман піднявся, наче театральна завіса, й обидва війська з потаємною тривогою помітили, що вони набагато ближче одне до одного, ніж це їм здавалося. Поляки сподівалися, що ворог піде в наступ, однак противник стояв на місці. Одні остерігалися якоїсь хитрості з боку Хмельницького, який, певно, повернув королівське військо в бік туману, інші ж казали, що хан із своїми мурзами зайнятий чаклунством і викликає пекельні сили. Ця дивна гадка викликала в поляків більше страху, ніж величезне військо, готове рушити на них. Король це зауважив і відправив до хана парламентарів із викликом на бій. Так принаймні стверджують польські історики.

Татарин, котрий не відзначався особливим лицарством, мовив до своїх мурз: «То як, Хмельницький очуняв? Хай

сам іде, п'янчуга, до тих бджіл, в яких стільки разів брав мед!»*.

На виднокрузі вже купчилися важкі хмари, провісники великої грози, яка, можливо, роз'єднає ті війська. Нарешті близько другої години пополудні на лівому фланзі польського війська сурми заграли наступ. Жовніри відразу ж затягли гімн Діві Марії, з яким вони звичайно йшли в бій. Першим у середину козацького війська кинувся з двома полками відважний Вишневецький. Незабаром його корогва вже майоріла в самій гущі польських ескадронів. Усе ліве крило рушило за ним, і розпочався суцільний бій. Розгорнувши свою величезну кінноту, татари спробували зім'яти праве крило королівського війська. На якусь хвилину їхні гортанні вигуки, швидкий маневр шокували ополченські загони, але гетьман Потоцький подбав про те, щоб поставити на флангах полки бувалих воїнів, які тримались міцно і навіть зуміли просунутися вперед. У центрі в прикрій бездіяльності перебувала козацька піхота під орудою Гурського, якого українські історики звинувачують у зраді. Ще важко було судити про перемогу тієї чи іншої сторони, коли побачили, що несподівано впало біле знамено, яке майоріло над наметом кримського хана. Татари відразу ж вернулися до пагорбів, з яких було спустилися; швидко заворушилися коні та вози. Більшість поляків подумала, що, за звичкою, татари гуртують сили, щоб ударити з іншого боку, але Хмельницький одразу зрозумів, що це зрада. Передавши командування Джеджалику, в супроводі генерального писаря Виговського та кількох ординарців Хмельницький щодуху помчав за ханом, сподіваючись завернути його на поле битви. Надто пізно. Побачивши гетьмана, хан осипав його докорами і, затримавши біля себе, продовжував утечу разом із ним. Козаки, які супроводжували Хмельницького, зазнали такої ж долі, і незабаром

---

* В оригіналі гра слів: «butin» — здобич, трофей; «butiner» — брати здобич, збирати мед *(прим. перекл.)*.

два полководці союзницьких військ водночас зникли з поля зору. Замість переслідувати татар, Потоцький кинув свій резерв для підмоги Вишневецькому. Поява свіжих сил завершила розгром козацької піхоти, що кинулася врозтіч. Одна частина зайняла оборону в таборі, інша ж погналася за татарами. Стягнувши полки під захист табору, Джеджалик став поволі відступати і під покровом ночі зупинився на березі ріки, де й зайняв оборону. В той час ударила страшна гроза, яка зробила з рівнини широчезну драговину.

Коні не могли ступити кроку, вогнепальна зброя виявилася непотрібною. У воїнів-слов'ян існує повір'я, що після великої битви Господь відкриває небесні водоспади, щоб умити осквернену людьми землю. Виснажені втомою, поляки впали навколішки і заспівали «Te Deum», а потім, хоча йшов дощ, кожен заснув там, де вів бій. Незважаючи на поважну контузію голови, король весь час підбадьорював своїх жовнірів і заснув разом з ними на землі, просякнутій водою та кров'ю.

Битва, однак, була менш жорстока, ніж цього можна було сподіватися, враховуючи кількість війська та войовничість супротивників. Кажуть, що обидві сторони втратили лише 6 тисяч убитими, але наслідки її були вельми поважні. Козаки опинилися без союзників, вони втратили свого гетьмана, а рештки їхніх полків були притиснені до ріки і мали єдиний захист — вози. Не зважаючи на втому війська, Джеджалик змусив його цілу ніч зміцнювати оборону.

Коли розвиднілося, його табір, що попервах був лише обширним прямокутником поставлених у кілька рядів возів, тепер з трьох сторін захищався глибоким ровом і земляним валом. Четверта сторона, неприступна для ворога, прикривалася рікою та болотом, що вважалося непрохідним для піших та кінних воїнів. Поляки з подивом дивилися на ці укріплення. «Лише чернь так може працювати»,— казали вони.

Перепочивши кілька годин, польські воєначальники зібралися у короля. Запальний Вишневецький вимагав штурму і просив честі ступати в перших лавах. Король хотів, щоб із переможеними провели переговори. Більшістю військова рада рішила, що наступ обійдеться надто великими жертвами і краще винищити козаків гарматним вогнем. Та їм бракувало великокаліберних гармат і довелося чекати ще кілька днів, поки ті гармати підвезли. За той час польське військо підійшло ближче і навіть спорудило кілька батарей.

Козаків попервах ніщо не бентежило, однак, прочекавши Хмельницького цілу ніч та частину дня, вони почали шептатися, говорити, що він зрадив їх, змовившись з Іслам-Гіреєм. Стали вимагати нового гетьмана. Даремно полковники та старшини опиралися такому рішенню. Серед великого гамору зібралася рада і гетьманом був обраний Джеджалик. Він відмовлявся, а йому неодноразово погрожували стратою, якщо не очолить військо. Перше, що він зробив, це попрохав перемир'я для ведення переговорів. Через кілька годин, підбурений, певно, своїми воїнами, здійснив сміливу вилазку, зім'яв передні сторожові пости поляків і захопив доволі багато полонених. Того ж вечора Богун зробив ще одну, таку ж успішну, вилазку. В козацькому таборі було багато худоби, горілки, в достатку пороху, свинцю. Воїни розпалилися, билися завзято, знищували полонених і, здавалось, забули, в якому становищі опинилися. 6 липня надійшла польська артилерія і взялася засипати ядрами табір противника. До вилазок вдаватися стало важче. Хоча й козаки потужно відповідали на гарматні постріли поляків, за укріпленнями вони почувалися погано, звикли воювати в чистому полі, а тут засумнівалися у своїх силах. Почалися між ними незгоди. Щодня одного гетьмана скидали, іншого вибирали. Коли схилялися до миру, на чолі козаків ставав Джеджалик; коли ж сп'янілий натовп сповнювався войовничим шалом, військо очолював Богун. Розпочалося масове дезертирство. Майже

всі шляхтичі, що вступили у військо козаків, аби зберегти свої маєтки, здалися на ласку короля і були доброзичливо ним прийняті. Багато реєстрових козаків наслідувало цей приклад і попросило пощади. Та Вишневецький був невблаганний і вбивав як полонених, так і перебіжчиків. Певного дня перед входом до його намету з'явився один із найжорстокіших повстанців на ймення Лисенко: «Я за уніатську церкву,— сказав він,— і шаную польський хрест». Вишневецький подав знак своїм катам і вийшов з намету, кинувши презирливий погляд на дезертира. А той незадовго сконав між двома обцвяхованими дошками.

Вже ядра, пущені з польського боку, зруйнували укріплення козацького табору і потрощили багато возів, коли Джеджалик переконав коло просити в поляків миру. Парламентарями він відправив полковника та двох старшин, учених мужів, які вміли розмовляти латиною. Саме цією мовою вони звернулися до коронного гетьмана, прохаючи допустити їх до короля. Добре облаяні Потоцьким, дістали аудієнцію в Яна Казимира; опустилися навколішки і попрохали зглянутися на них, покірно цілуючи облямівку магнатського плаща. Устами свого канцлера король обіцяв їм прощення при умові, що видадуть Хмельницького, писаря Виговського і полковників. А ще вимагав повернути всі гармати, розформувати полки на окремі загони і зобов'язати решту козаків піти війною проти татар.

Посланці простодушно відповіли, що охоче віддали б Хмельницького і Виговського, але ж зовсім не знають, де вони поділися; що ж до полковників та гармат — нічого не можуть обіцяти, бо не мають відповідних вказівок. Ще додали, що відповідь матимуть завтра, бо нині усе військо п'яне.

Знову загриміли гармати. Козаки скинули Джеджалика, замість нього поставили Богуна, уповноваживши його провадити мирні переговори на основі Зборівської угоди, але як тільки його посли запропонували ці умови Потоцькому, розгніваний гетьман прогнав їх з табору і наказав по-

силити вогонь. Тоді розлючені козаки вбили частину полонених, а інших закатували на очах польського війська. Як ніколи, у козацькому таборі панував розбрат. Реєстрові козаки присягалися, що не покинуть своїх ватажків. Селяни твердили, що всі ватажки зрадники, вони змовляються з татарами і їх треба віддати в руки короля. Духовенство намагалося стримати занепалий духом натовп, обіцяючи скоре повернення Хмельницького, та ніхто не хотів у це вірити. Облога тривала вже тиждень, коли дезертири попередили поляків про те, що Богун задумує відвести військо через болото. Хоча цей задум здавався майже неймовірним, усе-таки послали військовий корпус під орудою Лянцкоронського, щоб стати цьому на перешкоді. Здається, цим загоном спочатку мав керувати Вишневецький, але згодом заздрісні генерали відсторонили його, боячись, що він здобуде славу людини, яка довела війну до завершення.

Справді, Богун мав свій план і готував його для здійснення. Він потайки зібрав полковників, старшин та кількох бувалих запорожців і сказав, що за всяку ціну треба здійснити прорив. Богун наказав спорудити три переправи через ріку, мовляв, треба на болоті випасти коней. Він роздобув провідників і тішив себе надією, що під покровом ночі вони подолають водну перепону і драговинні місця. Найважливіше — під час відступу дотримуватися найбільшого порядку. Це важко було зробити з великою кількістю недисциплінованого натовпу, позбавленого керівництва. 8 липня, підвечір, Богун щедро роздав селянам оковиту, запалив їх своїми гаслами і кинув розлючених на польські батареї. Бій був важкий, лютий; у табір селяни повернулися темної ночі, ведучи полонених, вимерхані від втоми. Їх ще раз почастували оковитою. І коли вони звалилися, поснувши міцним, п'яним сном, козаки у глибокій тиші вилаштувалися у три колони, з двома гарматами попереду кожної і, перейшовши переправу, ступили на болото. Зустрічаючи трясовину, закидали її возами, наметами, мішками, хутром, усім, що тепер вважали непотрібним. Незва-

жаючи на наказ Богуна просуватися повільно й обережно, уже незадовго у трьох колонах почалася метушня. Багато козаків утопилося у болоті, силкуючись якнайскоріше вирватися наперед. Але перед світанком основна частина війська вже досягла твердого грунту. Богун чекав на бій, готовий прорватися крізь лави поляків, що перетнули йому відступ. Проте Лянцкоронський, пам'ятаючи, з якими відважними людьми має справу, злякався і вирішив, що розсудливіше буде не ставати їм на дорозі.

На світанку поляки та українські селяни водночас дізналися про відхід козаків. Частина селян стрімголов кинулася на болото, хоча Богун особисто вернувся, щоб їх перепровадити через нього. Від страху та відчаю вони наосліп кидалися у найбільш небезпечні місця. У той самий час на залишені укріплення посунуло коронне військо і погнало втікачів до ріки. То тут, то там поляки знаходили покалічені трупи своїх співвітчизників. Кілька бідолах, що зуміли вирватися з рук ката чи, може, були залишені для нових катувань, простягали до них руки, вимагаючи помсти. Це видовище переповнило жовнірів люттю. Вони безжалісно вбивали всіх, кого лишень зустрічали, не шкодуючи ні поранених, ні жінок, яких було багато в таборі. Ріка та болото поглинали тих, хто уникав шаблі переможців. Дехто з селян зумів дорого продати своє життя. Протягом кількох годин мужньо, по-геройськи бився загін із трьохсот чоловіків, що опинилися на невеликому пагорбі. Вже стомилися поляки від тієї безперервної рубанини, і Потоцький пообіцяв дарувати життя тим відчайдухам, якщо складуть зброю. «Не хочемо пощади від ворога!» — вигукнули вони. Поляки побачили, як вони поскидали у воду свої пояси, наповнені золотими монетами, а потім поцілувалися і билися з вигуками: «Не хочемо пощади від ворога!». Билися доти, аж поки їх не повбивали. Залишився один із трьохсот. Він роздобув човен і, не маючи змоги врятуватися, був усе ж недосяжний для шабель та пік. Багато стрільців цілились у нього, та навіть ураже-

ний чотирнадцятьма кулями з мушкетів він вимахував косою, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, аби взяти його живцем у полон. За наказом Яна Казимира один жовнір ступив у воду, аби сповістити героєві, що король є свідком його подвигу і дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак»,— вигукнув умираючий селянин, а жовнір із жахом відступив од нього. Нарешті до човна підступили два німецькі рейтари і проткнули воїна своїми піками.

ОПОВІДЬ П'ЯТА

Упродовж кількох днів коронне військо переслідувало по п'ятах утікачів з-під Берестечка. Козаки, особливо кінні, доволі скоро зуміли відірватися од погоні, але ті бідолашні селяни, яким удалося перейти болото, блукали лісами, конали з голоду і не знали, де знайти прихисток. Та частина Поділля, яку вони збиралися перейти, аби дістатися на Україну, була повністю спустошена походом, а потім і відступом татар. Не лишалося жодного села, жодної хати, які могли б їх притулити. Всюди лишень руїни і згарища. Шляхи і галявини були вкриті скелетами, в деяких роти були понабивані травою або корінням. Час від часу від звуків польських сурм чи тупотіння коней із чагарників вихоплювалися якісь людські, схожі на привиди, постаті, що пробували втікати та відразу ж падали від утоми. Вишневецький убивав усіх, хто зустрічався йому на шляху, кажучи, що це непоправне поріддя, яке треба винищувати. Після кількох днів погоні самі переслідувачі почали дуже терпіти від неврожаю та епідемічних недуг, принесених козаками. Ще не перетнули українського кордону, а охоронним загонам забаглося вернутися у свої домівки, мовляв, війна вже закінчилася. Потоцький спробував їх стримати вмовляннями та погрозами і ледь не викликав небезпечного заколоту, коли вирішив скарати за військовим законом шляхтичів *посполитого рушення,* що готувалися без його

дозволу залишити табір. Змушений був прийняти те, чому не міг опиратися, і за кілька днів із коронного війська залишилися тільки найманці і кілька полків добровольців, зібраних Вишневецьким. Та й сам король, який попервах виявив бажання іти на Київ, пройнявся огидою до тих злигоднів і несподівано повернув на Варшаву, де в розвагах намагався знайти забуття від втомлюючого воєнного походу і державних турбот. Коронний гетьман із 30 тисячами жовнірів, переважно німців, ступив на козацьку територію. Перші села, що спробували чинити опір, не маючи зброї та ватажків, були пограбовані. Жінки, озброївшись косами, відважно билися поряд із чоловіками та синами. Здивовані їхньою мужністю, польські командири говорили, що це переодягнені чоловіки, і наказували жовнірам убивати всіх без винятку. А ті дуже старалися, і королівське військо не лишало за собою жодної живої душі. Із свого боку, козаки та розлючені селяни мстилися на відсталих жовнірах, яких їм удавалося полонити, розправлялися з ними з небаченою жорстокістю. Безперервно нипаючи навколо польського війська, вони виснажували його, завдавали втрат, та не могли зупинити його просування. Однак страшнішими від тих невгамовних ватаг, котрі невідступно переслідували армію переможців, були пошесть та голод. Весь час ступаючи у перших лавах свого війська, поділяючи з жовнірами їхні злигодні та нестатки, Вишневецький був уражений недугою, що спустошувала їхні ряди, і помер через три дні, 9 серпня, оплакуваний військом, що захоплювалося ним як поборником Речі Посполитої і зразковим лицарем. Воїни, яких він так часто провадив до перемоги в найбільш небезпечних сутичках, не хотіли вірити, що такий відважний, сміливий і мужній полководець міг умерти од недуги.

Вони твердили, що його отруїли; від того ненависть між поляками та русинами ще більше загострювалася.

У той час, коли Ян Казимир готувався знищити під Берестечком основні козацькі сили, Речі Посполитій загро-

жували з півночі та півдня несподівані повстання, що виявили широту задуму Хмельницького та його численних прихильників. У Червоній Русі шляхтич Наперський підняв селян, палив замки, захопив кілька міст і загрожував Кракову. Його загін був знищений військом, зібраним проти нього краківським єпископом. Покинений трансільванським князем, який повинен був надати йому допомогу, Наперський потрапив у полон і на палі у Варшаві життям заплатив за свій бунт. На півночі при першій звістці про козацький похід повстали селяни Познані, де дотепер не було ніяких заворушень, однак шляхта і загони посполитого рушення того краю скоро погамували те зборище погано озброєної черні. Нарешті в Литві полководці Речі Посполитої досягли нових успіхів. Князь Ян Радзивілл, гетьман великого князівства, ущент розгромив бунтівників, незважаючи на допомогу, яку вони дістали від кількох полків, надісланих з України. Радзивілл переслідував їх аж за кордон свого краю, під Києвом знищив їхнє військо, убив полковника Небабу* і переможно увійшов у те велике місто, що вважалося немовби релігійною святинею усіх українських провінцій. Якраз до Києва і правилося коронне військо під орудою Потоцького.

Наприкінці липня 1651 року на Україні ще нічого не знали про наслідки битви під Берестечком. Ходили лише невиразні чутки про зникнення Хмельницького. Вважали, що він у Криму. Одні говорили, що він подався туди просити додаткової допомоги в хана, інші казали, що він є ханським в'язнем. Зібравшись на майдані, мешканці міста Паволоч стурбовано обговорювали звістку про наближення польського військового загону, аж тут з'явився перед ними гетьман на коні, а з ним Виговський

---

* Йдеться про Мартина Небабу (р. н. невід.— п. 6. VII. 1651) — чернігівський полковник, один з видатних українських військових діячів Визвольної війни 1648—1654 рр. Загинув під м. Лоєвом.

та невеликий загін козаків. Здивувавшись, що він прискакав із таким незначним почтом, без звиклого супроводу, мешканці обступили його, розпитуючи про новини. Хмельницький одповів, що все гаразд: у Берестечку залишив дванадцять полків у надійно обладнаному таборі, мають провізії та пороху на три місяці, до того ж веде їм підмогу. Хмельницький щойно покинув татарське військо. Прийнятий ханом спочатку як зрадник, якого взяли під охорону, часто відчував загрозу смерті, врешті зумів здобути волю, пообіцявши великий викуп, за яким поїхав у Чигирин Виговський. Такою принаймні є найбільш вірогідна та найбільш правдоподібна версія. Як стверджують деякі літописці, цей викуп дорівнював 800 тисячам екю*. Але задумаймось: де міг би Хмельницький узяти таку велику суму?** Незадовго до Паволоча прибув Джеджалик і кілька інших полководців, яким удалося врятуватися від розгрому під Берестечком. Деякі з них були поранені, усі дуже зморені. Один мав 50 кінних козаків, інший 20. Найбільший загін був у полтавського полковника, який привів із собою 600 воїнів. Дізнавшись про те, що немає більше війська, гетьман почав рвати на собі волосся, лив сльози, кляв усе, на чому світ стоїть, і, сповнений відчаю, повідомив про своє рішення шукати притулок на Запорізькій Січі, щоб скінчити там свої дні в забутті. Та вже через кілька годин мчав у Чигирин з надією знайти там своїх воїнів і гроші, проте мешканці міста закрили перед ним браму, звинувативши його у зраді війська й батьківщини. Безлад був повний, полковників та старшин слухалися не краще як гетьмана. Вирішивши захищати свій край до останньої краплі крові, селяни і навіть більша частина козацтва втратили довір'я до своїх ва-

---

* Старовинна французька монета. П. Меріме, очевидно, має на увазі срібне екю, яке почали карбувати 1641 р., що дорівнювало 25,98 г.

** У знайденій поляками під Берестечком шкатулці Хмельницького було лише 30 тисяч червінців *(прим. авт)*.

тажків, звинувачуючи їх у тому, що ті віддали їх *панам*, вічним їхнім ворогам. Всюди повставали загони, названі *«чорними ватагами»* від кольору їхнього одягу. Не об'єднуючись, часто без ватажків, ті загони діяли навмання і спустошували країну замість того, щоб її захищати. Водночас, користаючи із загального замішання, кілька загонів татар, що вирвалися з-під Берестечка, грабували села, брали в ясир жінок та дітей. Несподівано напавши на тих підступних союзників, полковник уманського полку Глух учинив страшну різанину.

Через кілька днів до Хмельницького вернулося його колишнє завзяття і він став подібним на себе. Почав їздити краєм, виступати перед селянами та дезертирами, щедро розсипав обіцянки і погрози. З великим зусиллям зумів приєднати кілька загонів селян до невеликої кількості відданих йому воїнів. Безперестанку слав листи до дивана, навіть до Іслам-Гірея, прохаючи допомоги. Внаслідок тих благань дістав 4 чи 5 тисяч вершників. Його головний штаб, так само, як і край, поділився на кілька груп, хоча й був завжди покірний і навіть відданий йому. Писар Виговський та інші полковники, поляки і такі ж шляхтичі, як він сам, котрі здавна вже пристали до козаків, радили підкоритися. Деякі з них навіть потайки провадили переговори з коронним гетьманом, а бувалі запорожці хотіли віддатися до московського царя. Ще дехто пропонував покинути батьківщину, і вже ватажки кількох сіл, не чекаючи рішення кола, перейшли кордон і попросили в царя дозволу поселитися на цілинних степах. Цілий полк волинських козаків, назавжди покинувши рідний край, дістав від московського двору земельний наділ і привілей зберегти там свої запорізькі звичаї. Кількість переселенців була така значна, що незабаром вони заклали великі села і навіть полки. Так були колонізовані степи, що омиваються рікою Дінцем, і весь той багатий край, названий *Слобідською Україною,* тобто вільною Україною, на противагу давній, уярмленій Польщею. Переселенці називали

свої нові села *свободами, слободами*, і це слово української мови стало сьогодні синонімом великої території*.

Попри всі труднощі критичної ситуації Богдан Хмельницький, на загальний подив, одружився втретє — з Ганною Золотаренко, сестрою одного із своїх полковників. Попередня жінка, викрадення котрої Чаплинським було основною причиною повстання козаків і яку Хмельницький, здається, радо взяв назад, трагічно скінчила свої дні. В той час, поки гетьман перебував на Поділлі, Тиміш, котрий жив у Чигирині, одного дня наказав повісити свою мачуху з шістьма іншими особами на дверях її будинку. Залишилося таємницею те, яким був злочин цих жертв чи причина покарання. Одні літописці стверджують, що Тиміш сповнював наказ свого батька, інші ж кажуть, що за відсутності гетьмана він скористався зі свого права голови сім'ї і діяв відповідно до патріархального правосуддя запорожців, що нагадує правосуддя Телемаха, котрий наказав винищити всіх поклонників Пенелопи.

А в той час Україну не переставали спустошувати війна, голод і чума. Хворий Потоцький, відчуваючи, як його поволі покидають сили, тепер був схильний до примирення, дивуючись, певно, відчайдушному опорові русинів, проймався до них мимовільною повагою чи принаймні якимось співчуттям до їхніх страждань. Проте даремно він пропонував повсталим прощення. Вони не переставали воювати навіть тоді, коли не було більше надії на перемогу. Численні їхні загони нишпорили навколо Києва, вичікуючи нагоди для несподіваної вилазки. Ми вже бачили, що те місто захопив князь Радзивілл, однак, опинившись у скрутному становищі через необхідність стримувати численне вороже населення і відчуваючи загрозу з боку козаків, які продовжували воєнні дії, він квапив Потоцького, щоб той злучив

---

* Козаки справді кажуть «слобода» замість «свобода». Це поетичне пояснення я запозичую у добродія Костомарова, хоча вважаю його сумнівним *(прим. авт)*.

свої сили з його військом, а Потоцький, змушений облягати кожне місто на своєму шляху, просувався дуже повільно. Козаки вдалися до нічного штурму Києва одночасно в кількох місцях, але їхні дії були недостатньо узгоджені, і Радзивілл зумів своїми силами поступово розбити кожен загін нападників. Виявивши великий патріотизм, який Русь показала ще через два століття*, мешканці Києва власноруч підпалювали свої домівки, аби позбавити ворога якщо не слави, то принаймні плодів перемоги, здобуття багатого квітучого міста. Як розповідають очевидці, ця пожежа не була заздалегідь спланована, вона стала наслідком тієї страхітливої мислі, яка у хвилини відчаю, немов електричний струм, вражає цілий народ. Першим підпалив свій будинок якийсь ремісник, кинувшись потім у полум'я. Незабаром уже горіло шістдесят домівок. Утеча козаків довершила шаленство руйнування: у всіх кварталах палали вогнища, що, розбурхані сильним вітром, перетворилися на одне велике багаття, в якому повністю згоріли майже всі будинки і кілька найсвятіших з погляду руського люду церков. Залишившись без даху і харчів, кияни з гордістю казали одні одним, що поляки не матимуть що грабувати і страждатимуть не менше од них самих.

Замість того, щоб кинути руський люд у відчай, зруйнування Києва лише подвоїло його несамовитість, але гетьман і більшість бувалих козаків розуміли, що неможливо підтримувати боротьбу в стані такого безладдя, в яке поринула Україна. 24 серпня Хмельницький написав коронному гетьманові листа, прохаючи його припинити пролиття християнської крові і ласкаво повідомити, на яких умовах погодиться на мир. За звичкою він знову повторював свої запевнення у відданості королю та Речі Посполитій. За його словами, лишень Вишневецький був причиною війни, а козаки, доведені до краю його жорстокістю, хотіли тільки себе захистити. Тепер вони готові скласти зброю, якщо будуть спов-

* Очевидно, йдеться про події 1812 р.

нені ласкаві обіцянки короля. Очевидно, що звиклий до таких слів Потоцький не дав себе ошукати, однак відчував смертельний кінець своєї недуги і мав останню надію на те, що візьме з собою у могилу славу відвойовника Польщі її найкращих провінцій. Та навіть після близького вже злучення з литовським військом її становище викликало в нього занепокоєння. Безперечно, той розлад, що панував у всіх військових операціях козаків, обіцяв йому нові звитяги. Однак завзятість доведеного до відчаю народу змушувала його вести війну на винищення, а скільки вона триватиме — передбачити не міг. Опинившись всередині повсталого краю із виснаженим військом, що знемагало від голоду та убивчої пошесті, міг з хвилини на хвилину сподіватися нападу татар чи турків. Отже, Потоцький шанобливо прийняв послів Хмельницького, та перш ніж починати з ними розмову, звів їх із Кисілем, котрий щойно прибув до його головного штабу. Той твердо заявив козакам, що вони нічого не дістануть, поки не виявлять повної покори. «Проженіть татар,— сказав він,— і видайте Хмельницького. Лише за цієї умови дістанете прощення короля та Речі Посполитої». Потоцький повторив це і додав, що більше не визнає гетьманом Запорізького війська людину, яка наважилася оголити шаблю проти свого короля. На другий день у табір Потоцького прибула литовська кіннота. Козакам продемонстрували гучний військовий парад, аби навіяти їм страх; однак у той час, коли шляхта обіцяла, що скоро вже підкорить їхніх співвітчизників, загони черні, скориставшись від'їздом Радзивілла, ще раз спробували взяти Київ. Ця спроба, як і перша, не мала успіху. Литовські піхотинці, залишені для захисту міста, мужньо відбили наступ бунтівників, а Калиновський, який прибув із корпусом кіннотників, довершив розгром і велику різанину серед утікачів. Ці сміливі дії, вчинені без гетьманського наказу і навіть всупереч його волі, не зупинили переговорів, а переконали Потоцького в тому, що Хмельницький втратив будь-яку владу над руським людом і тепер, вважаючи його зовсім дис-

кредитованим, коронний гетьман більше не наполягав на видачі людини, яка перестала бути небезпечною.

31 серпня обидва гетьмани відправили до козацького полководця шляхтича Маховського. Радо прийнятий Хмельницьким, мусив за північним звичаєм розпочати переговори з того, що взяв участь у гучному обіді. Під час учти зайшло про Берестецьку битву. Козацькі полковники стверджували, що вони скоро порішили б коронне військо, якби не зрада татар. Хмельницький наказав полковникам замовкнути і додав, що поляки мають завдячувати своєю перемогою доблесті та розсудливості короля. «Він переміг нас сам один,— додав Хмельницький.— Ми могли б розпочати війну, але надто багато християнської крові пролито. Треба дати відпочити нещасному народові. Знаєте, що порадьте коронному гетьманові? Хай учинить так, як я,— одружиться. І тоді ми помиримося. Коли я став удівцем, нудьгував на самоті в своїй домівці, і мене охоплювало бажання йти на війну».

Після обіду Маховський вручив список умов, продиктований Потоцьким. Побачивши заголовок листа, гетьман нахмурив брови і рвучко спитав, чому його не величають гетьманом усього Запорізького війська. Полковники обурилися ще більше, і переговори могли б одразу перерватися, якби Маховський не спромігся їх заспокоїти. Він сказав, що вони можуть багато чого сподіватися від королівського милосердя. Основне питання переговорів, додав він, єдине, в якому не може бути ніяких компромісів, це негайне вигнання татар. «На орду я можу дуже нарікати,— мовив Хмельницький.— Але чого вам її боятися? Навпаки, ручаюся, що союз із татарами буде корисний для Речі Посполитої. Я поведу їх на турків і з їхньою допомогою піднесу своє знамено на стінах Константинополя». Ці вихваляння видаватимуться менш дивними, якщо врахувати, що в той час кримський хан, за прикладом кількох інших васалів Порти, хотів, мабуть, скористатися з неповноліття Мухаммеда IV, щоб повернути собі незалежність.

Суперечка тривала кілька годин, однак Хмельницький

не погоджувався на вигнання татар. Втративши терпіння, Маховський заявив, що вважає переговори перерваними і зараз же повертається у свій табір. Хмельницький теж вийшов, доручивши Маховському передати обидвом державцям, що він вестиме переговори лише на основі Зборівського договору. Вже була запряжена карета, якою мав від'їхати польський посол, коли з'явився Виговський, благаючи його зачекати ще кілька годин. «У нас,— сказав він,— починають із сварок, образ, потім кличуть мене, прислухаються до моєї думки і врешті-решт все влаштовується». Писар при кожній нагоді підкреслював, що він спрямовує гетьмана та його раду, але тепер Хмельницький виявився непохитним у своєму рішенні нічим не поступатися. Сподіваючись дешевше вторгувати з Маховським, він пропонував йому відкласти всяку суперечку стосовно татар і залагодити інші питання. Аби схилити його до цього, гетьман без вагань звірився йому: «Якщо козаки дізнаються, що ми відправили татар, можемо сподіватися бунту. Крім того, татари накинуться на наші землі і почнуть їх грабувати». Маховський відповів, що коли Хмельницький неспроможний вгамувати військо, то найкраще прибути для ведення переговорів у польський табір, однак, почувши таку пропозицію, козацькі полковники вигукнули, що вони ніколи на таке не погодяться, що пам'ятають, як поляки обійшлися з їхнім гетьманом Павлюком Бутою, котрого викликали на переговори до Варшави і там четвертували. Після доволі довгих суперечок погодилися на тому, що переговори розпочнуться у Білій Церкві, твердині, зайнятій гарнізоном реєстрових козаків, де можна було не боятися, як на табірній стоянці, бунту і насильства з боку натовпу.

3 вересня Кисіль, а разом з ним і три комісари (усі грецького обряду) прибули в те місто. Ще раніше туди приїхав Хмельницький. Вони привезли ультимативний проект договору на двадцять чотири статті з такими основними вимогами: Запорізьке військо буде скорочене до 15 тисяч козаків і перебуватиме лише в Київському воєвод-

стві, а не у трьох — Київському, Брацлавському та Чернігівському — як це було раніше. Коронне військо дістає право влаштовувати постій у цьому воєводстві. Козаки розривають союз із татарами. На Україні вільно сповідується католицька віра, і, нарешті, жиди матимуть дозвіл, як і раніше, оселитися на Україні і тут проживати. А втім, не говорилося більше про видачу Хмельницького і навіть про те, щоб позбавити його гетьманської булави. Тепер, коли навіть руський люд став ставитися до нього з підозрою, поляки вважали його особисто зацікавленим у підтриманні миру. Обмежуючи територію Запорізького війська лише одним воєводством, Потоцький мав на меті суттєво відокремити козаків од татар і московитів та ізолювати їх посеред провінцій, підвладних іншому урядові. Однак, уникаючи однієї небезпеки, наражалися на іншу: козацьке військо зосереджувалося у руках могутнього ватажка, вплив якого на сусідні провінції усе одно залишався би відчутним. Чи не було б краще замість гуртувати Запорізьке військо в одному воєводстві поділити його на кілька провінцій з окремими гетьманами? Однак поляки, часто звинувачувані в легковажності, уперто трималися своїх давніх звичаїв, а надто таких жалюгідних форм адміністрування. Творити нових гетьманів, тобто нові посади, для корони означало змінювати давні інституції, оточені повагою усіх партій, а крім того, це породжувало б нові амбіції, такі небезпечні для державного спокою.

Прибуваючи до Білої Церкви, комісари мусили перетнути ворожі для себе татарський і козацький табори: не без труду вони дісталися між фортечні мури — на їхньому шляху лунали вигуки невдоволення, погрози, прокльони і прокляття турецькою та українською мовами. «Друзі мої,— говорив їм Кисіль,— я не лях, мої кості такі ж руські, як і ваші».— «Надто багато маєш польського м'яса на руських кістках»,— відповідали козаки. Полковник Богун розвалив голову якомусь найбільш зухвалому козакові, після того комісари зуміли дістатися до воріт фортеці, біля яких, вияв-

ляючи глибоку повагу, зустрів їх Хмельницький в оточенні козацької старшини. Гетьманові та його раді зачитали проект договору, його одразу й прийняли без обговорення, за винятком двох статей, які поляки погодились змінити. Було вирішено, що Запорізьке військо нараховуватиме 20 тисяч козаків, а не 15 тисяч; міста і містечка козацької території звільнялися від постою коронного війська — розумне рішення, бо дуже небезпечно було б лишати в контакті козаків і жовнірів Речі Посполитої. Залишалося ратифікувати договір на колі, тобто всіма полками, які зібралися довкола Білої Церкви. Це виявилося таким небезпечним, що всупереч звичаю штаб не вийшов на рівнину. Гетьман і старшини лишалися у фортеці, і договір зібраному люду було зачитано крізь високе вікно. Ледь шоковані таким нововведенням, а далі розгнівані уступками, під якими стояв підпис їхніх ватажків, козаки, підтримувані татарами, глухо загомоніли; селяни кричали про зраду, проклинали Хмельницького і польських комісарів, в якусь мить здалося, що вони підуть на штурм. Стали жбурляти каміння, розбили вікна, у бік виступаючих, які з балкона намагалися вгамувати натовп, пролунало кілька мушкетних пострілів, а що Кисіль теж захотів втихомирити бунтівників, то повз вухо йому просвистіла стріла. Несподівано опустили зведений міст. До бунтівників зійшов Хмельницький у пишному гетьманському одязі, в супроводі почту полковників. Ішов попереду, тримаючи булаву — символ своєї влади. В натовпі запанувало замішання, йому звільнили дорогу, відійшли назад. Тримаючи булаву обома руками, Хмельницький кинувся у саму гущу, лупцюючи направо і наліво, а Виговський ішов за ним, вигукуючи: «Повага послам! Послух полковникам!» Сміливість і відвага старого гетьмана викликали збентеження серед збунтованого люду; жодна рука не знялася на патріарха України, лише намагалися уникнути його ударів. За якусь мить натовп, відсунутий і побитий лише однією людиною, звільнив площу перед фортецею і мовчки розійшовся. Але Хмельницький наказав набити

гармати і цілу ніч разом із полковниками пильнував при вході до твердині. На другий день комісари від'їхали під захистом значної охорони, яку відпустили, побачивши польський табір. Та це зробили надто поспішно — на них напав загін мародерів, пограбував їхні карети, відібрав коней, усі їхні коштовності, навіть частину одягу. Таким жалюгідним обозом вони дісталися до своїх співвітчизників, щасливі, що живі.

Останніми формальностями для укладення миру було підписання договору Хмельницьким та двома польськими гетьманами, і принесення нової присяги коронним гетьманом. Маючи це на меті, Потоцький і Радзивілл підійшли до Білої Церкви. Перед польським табором було зведено розкішний намет, в якому мала відбутися церемонія. 11 вересня, у визначений комісарами день, замість полковників Запорізького війська побачили з десяток якихось селян, котрі назвали себе козацькими посланцями, що прийшли просити миру і виконання Зборівської угоди. На Україні були два козацькі війська, два руські уряди. З огидою Потоцький прогнав тих депутатів, та за ними сунуло значне військо із селян і татар, ладне розпочати бій. Позаду них, на певній відстані, просувався Хмельницький з полками регулярного війська, вишикуваними табором, тобто захищені на флангах кількома рядами возів. Хоча не виглядало, що вони діяли спільно з тим іншим військом, та сама присутність гетьмана викликала занепокоєння. Поляки не сумнівалися: якщо в тій можливій сутичці перевага буде на боці руських воїнів, він перейде від ролі споглядача до ролі учасника. Однак обійшлося невеликою перестрілкою. Радзивілл зім'яв найбільш відчайдушних нападників, марно вмовляючи Потоцького кинути свої головні сили. Сповнений рішучості покінчити з війною без нового кровопролиття, коронний гетьман наказав грати відбій, тільки-но руські вояки повернули назад. Незабаром Хмельницький написав листа, в якому заперечував свою участь у цьому нападі й висловлював готовність підписати мирний договір. Незважаючи на не-

вдоволення своїх офіцерів, які хотіли далі воювати, Потоцький прийняв вибачення гетьмана і шанобливо повівся з козацькими посланцями. Один із них, котрий разом з ним сів за обідній стіл, спитав Потоцького, чому Запорізькому війську не дозволяють воювати турків на Чорному морі. «Ми збунтувалися через заборону лаштувати морські загони».— «На жаль,— відповів Потоцький,— усіма нашими лихами скористалися невірні; у той час, як ми воюємо один з одним, насправді захищаємо їхні кордони».— «Що ж, милостивий пане,— знову мовив козак,— зроби так, щоб король і Річ Посполита відкрили нам море, бо ти знаєш, що козак не може жити без воєнних виправ».— «Ідіть,— відповів йому Потоцький,— ідіть, куди лиш забажаєте, ми не будемо вам заважати».

17 вересня Хмельницький власною особою прибув до польського табору. Напередодні він прийняв двох заложників — Марка Собеського, старшого брата майбутнього короля Польщі, і Гонзевського, представника одного з найзаможніших домів Литви; та все ж перед тим, як покинути свій табір, був змушений довго вмовляти своїх старшин, котрі боялися підступу, і напоїти оковитою простих козаків, які на тверезу голову не погодилися б, певно, його відпустити. В супроводі кількох полковників Хмельницький без пригод дістався до польських гетьманів. Уперше відтоді, як на Корсунському полі він віддав Потоцького в татарський полон, побачився з ним. «Я більше за будь-кого образив вас, пане гетьмане»,— мовив Хмельницький. Потоцький ввічливо відповів, що він усе забув і що його особисті переживання, а також лиха його вітчизни — це господня кара. Потім зачитали договір і після деяких формальних зауважень гетьман, а за ним кілька полковників та писар Виговський його підписали.

У наметі коронного гетьмана було влаштовано гучний бенкет. Хмельницький сидів на чільному місці. Позаду нього стояв один із полковників, тримав булаву, якою гетьман так відважно скористався кілька днів тому, обороняючи

своїх гостей. Якийсь час він мовчав, та коли врешті од вина розв'язалися язики, повернувся до литовського гетьмана і з легкою іронією висловив здивування, що бачить його в польському таборі. «Під Хотином* та й при інших оказіях,— додав він,— ми не бачили литовців».— «Я мусив прибути сюди,— гордовито відповів Радзивілл,— щоб поставити на місце бунтівників».— «Ваші предки,— їдко мовив гетьман,— не навчили вас воювати із Запорізьким військом». Гадаю, що він натякав на поразку, якої зазнав батько князя. Спробували одразу ж змінити тему розмови, але тут хтось із гостей вимовив ім'я молдавського господаря Лупула. Розпалений, мабуть, вином, Хмельницький вигукнув: «Це — зрадник!» Відразу ж кілька польських вельмож нагадали йому, що господар є тестем Радзивілла, і попросили взяти назад образливі слова для князя—союзника Речі Посполитої. Усе більше й більше розпалюючись, гетьман вів далі: «Лупул не стримав слова, даного моєму синові! Так, князю, я знаю, що він є вашим тестем, однак він заплатить мені за підступність! У нього багато дукатів, а в мене багато воїнів! Я відберу у нього ті скарби і справедливо покараю його!». Блідий від гніву Радзивілл зумів стриматися, обмежившись зауваженням про те, що господар не та людина, яку можна легко залякати. Гарячкова розмова часто змінювалася гнітючою мовчанкою. Один польський хроніст вважає, що польські гетьмани стиха радилися під час обіду, чи не було б доречно відразу ж тут, на місці, отруїти Хмельницького. Та досить знати характер Потоцького і Радзивілла, а також те, що подібний злочин не задумується посеред обіду, щоб відкинути подібне звинувачення. Однак очевидним є те, що гетьман, помітивши, як дехто з гостей перешіптується, враз був уражений думкою про те, що проти нього плекають якісь лихі наміри. Він змінився, дуже занепокоївся. Коли ж під звуки сурм проголосили тост за

---

* Бессарабське місто, під яким 1614 р. польське військо здобуло блискучу перемогу над турками *(прим. авт)*.

здоров'я короля, Хмельницький, як і всі присутні, встав, шанобливо зняв шапку, та немовби необачно впустив келих, і посилаючись на несподівану слабість, попрощався з коронним гетьманом і вийшов з-за столу, збираючись у свій табір. Йому підвели пишно вбраного турецького коня — подарунок коронного гетьмана. Досвідченим оком Хмельницький оглянув коня і сказав офіцерові, який його припровадив: «Ось яким щедрим є ваш Потоцький! Вдячний йому за цей подарунок; він — коронний гетьман, мій союзник, а крім того, переможець мій! Та я маю для його послуг триста подібних коней». Він скочив у сідло і галопом домчав до свого табору. На другий день у польський табір прибув Виговський з арабським скакуном, якого Хмельницький прислав синові Потоцького, своєму колишньому в'язневі, якому не раз погрожував палею. Водночас військовий писар повинен був передати князеві Радзивіллу вибачення гетьмана за слова, вимовлені напідпитку. Князь гордо відповів, що він завжди готовий до послуг Хмельницького, якщо той забажає з ним зустрітися — наодинці чи з військом. Звичайно, військовий писар не наважився прийняти виклик, а втім, він дуже старався виставити себе в належному світлі перед польським гетьманом. Казав, що лише йому треба завдячувати укладенням договору, лише він керує гетьманом та козацькою радою. Та вся ця хвальба була, напевно, спрямована на те, аби дістати якісь подарунки чи винагороду грішми.

Незадовго після підписання Білоцерківського договору польське військо відступило на Вінницю, а Хмельницький у супроводі почту вернувся у свій головний штаб у Чигирин, де на той час його прийняли гостинніше. Потоцький лише на кілька днів пережив укладений мир; виснажений недугою, яка підточувала його з самого початку воєнної кампанії, помер, щасливий, що здобув перемогу, не підозрюючи, якою вона буде короткотривалою. Гетьманові турботи перейшли до Калиновського разом із складним завданням прискорити виконання останнього договору. Всі руські

провінції були заповнені «чорними ватагами», що безперервно шарпали польське військо і грабували країну, немовби звільняючи її від чужоземного гніту. Діючи майже завжди розрізнено, погано озброєні, очолювані недосвідченими вожаками, ватаги лише дратували переможців, викликали люту помсту. Та ні криваві екзекуції, ні поразки, ні спалені села не стримували бунтівників, які після кожної невдачі подвоювали свій войовничий запал. В один і той самий час було чотири чи п'ять ватажків, що керували своїми загонами; вони взаємно звинувачували один одного у зраді батьківщини, однак погоджувались лише в одному — своїй ненависті до польської шляхти і Хмельницького, з яким пов'язували всі свої лиха. Осінь та зиму 1651 року Калиновський використав на переслідування і розсіювання «чорних ватаг». Проте, ганяючись за бунтівниками, винищуючи більшість їхніх керівників, теперішній коронний гетьман не здогадувався, що він зміцнює хитку позицію Хмельницького, позбавляючи його небезпечних супротивників. Не встряваючи в битви, лишаючи полякам усю огидність насильства і тортур, обмежуючись час від часу універсалами проти бунтівників, Хмельницький знову став визнаним та шанованим володарем України. Він відновив дисципліну свого війська і тепер вважався людиною потрібною, єдиним, хто міг принести країні звільнення. Що ж до виконання умов Білоцерківського договору, то цим не дуже турбувався, вважаючи, що достатньо засвідчив свою покірність, складаючи погрозливі звернення проти бунтівників, які завжди залишалися невиконаними. Знаємо, що Запорізьке військо мало бути скороченим до 20 тисяч воїнів. Справді, гетьман послав до Варшави вміло складений реєстр, в якому подавалася саме така офіційна кількість, але було відомо, що він мав набагато більше війська, яке зростало з кожним днем. Він із цим не дуже церемонився, бо на докори Калиновського відповідав, що не годен інакше втримати селян у покорі, як вписавши їх у реєстрове військо. Крім того, нехтував забороною вести переговори з чужоземними воло-

дарями. На початку 1652 року послав довірену людину до царя Олексія Михайловича, прохаючи його покровительства. Не сподіючись більш нічого ні від татар, ні від турків, і впевнений у тому, що мир не буде довготривалий, зважився нарешті просити допомоги московитів. З другого боку, втеча селян та козаків з України на землі царя набрала тривожного розмаху. Виглядає, що Хмельницький, неспроможний зупинити її і відчуваючи загрозу, що його покине весь народ, мав певного часу дивний намір очолити той похід на чужину. Посол до царя просив дозволу розміститися козакам на литовському кордоні. Гетьман зобов'язувався привести на ту територію усе населення України. Така позиція засвідчена у протоколі розмови царських бояр із посланцем Хмельницького. Московитам неважко було зрозуміти, що, розташувавшись на литовському кордоні неподалік від їхньої держави, козаки неодмінно розпочнуть воєнні дії з Польщею і втягнуть у війну царя. Точно виконуючи свої договори, Олексій Михайлович відмовив козакам у території, яку вони просили. Натомість він запропонував безмежні родючі простори на півдні своєї держави, що були на той час незаселені. Однак це не відповідало розрахункам Хмельницького і на цей раз переговори закінчилися безуспішно.

Немає сумніву, що Хмельницький підписав Білоцерківський договір з потаємною думкою розірвати його, як тільки зміцнить свої сили. Непередбачена подія увільнила його від тих незначних обмежень, якими вважав себе зв'язаним. Угоду, підписану польськими гетьманами та козацькими полковниками, як звичайно, мав ратифікувати сейм, інакше вона не набирала чинності. Після довготривалих обговорень ця основна формальність мала врешті сповнитись, коли ж *опротестування* якогось литовського шляхтича Січинського змусило сейм перервати роботу. То був перший приклад liberum veto*, через яке політичні асамблеї у Польщі

---

* Забороняю! *(Лат.)*

підпорядковувалися примхам однієї людини. Січинського підкупив не Хмельницький, а якісь впливові люди, зовсім байдужі до козаків. На сеймі їм загрожував скандальний процес, а вони хотіли того процесу уникнути. Литовський нунцій сповістив, що сейм перевершив законний час своїх повноважень і вніс протест на будь-які дальші дискусії. Цього вистачило, щоб сейм одразу ж розпустити. Насправді проти liberum veto можна було зарадити: готувалися до громадянської війни. Хмельницький відразу ж вирішив, що чинності знову набирає Зборівська угода, оскільки Білоцерківська не існує — вона не ратифікована сеймом. У Польщі запанував безлад і настав час Хмельницькому знову стати володарем русинів.

Насамперед він вирішив гучно проголосити свою незалежність і водночас помститися молдавському господареві за підступність, з якою пов'язував свої останні невдачі. Казав, що завдяки оповіщенню Лупула торік польські гетьмани уникли повного розгрому біля Кам'янця. Також вважав, що власне підбурений господарем хан покинув козаків під Берестечком. Закінчивши приготування, він послав господареві короткого листа, в якому нагадував про зобов'язання щодо одруження домни Розанди з Тимошем. Листа закінчував висловом, певно, взятим із якоїсь татарської писанини: «Як зламаєш слово, посічу тебе на такі дрібні шматки, що буде тяжко їх визбирати, а порох твій розвію за вітром». Пригадавши, як Тиміш із своїми *сватами* повівся два роки тому в Молдавії, Лупул справедливо налякався такої погрози і хутко написав Калиновському, благаючи зупинити козаків. Коронний гетьман, віддавна розгніваний на Хмельницького, радо вхопився за нагоду, щоб його покарати чи принаймні принизити. Не порадившись із варшавським королівським двором, він одразу ж вирушив з військом до гори Батіг*, аби перетнути шлях на Молдавію.

---

* Урочище поблизу теперішнього села Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.

Мав понад 20 тисяч воїнів, з них 12 тисяч кінних, яких розташував табором на правому березі ріки Буг. Густий ліс, болота, невисоке гірське пасмо, що тягнулося паралельно до берега ріки, оточували польське військо, повністю закриваючи йому виднокруг; але як і у всіх попередніх битвах, у своїй ненависті до гнобителів селяни ставали чудовими вивідниками для козаків і підступними донощиками для поляків.

Вони повідомили, що Тиміш вирушив у похід з 5—6-тисячним загоном чи то козаків чи татар, а насправді з ним ішло ціле військо. Хмельницький виділив синові 12 тисяч козаків і 5 тисяч татар, якими правував султан нуреддін, *побратим*, прибраний брат гетьмана; до цього ще додав звання кума нареченого — під час слов'янського весілля роль кума припадала найповажнішій особі з-поміж гостей. Водночас іншим шляхом до заздалегідь визначеного місця поблизу гори Батіг сунуло 14 тисяч ногайців, буджацьких татар. І врешті сам старий Хмельницький з добірним корпусом ступав крок за кроком по слідах сина, готовий посторонитися, щоб лишити синові славу переможця або ж примчатися йому на допомогу, якби б той наштовхнувся на якусь перепону. Аби вже зовсім обдурити поляків, гетьман прибув у Ладижин*, за кілька верст од табору Калиновського, і написав йому такого листа, датованого з Чигирина кількома днями раніше: «Гетьман русинів Хмельницький вітає польського гетьмана Калиновського! Негоже мені приховувати од Вашої величності, що мій син, дуже вольовий парубок, з кількома тисячами сподвижників рушив у похід, щоб одружитися з донькою молдавського господаря. Оскільки це стосується лише його, мені дивно було дізнатися, що значне польське військо зібране під горою Батіг з очевидним наміром перепинити дорогу моєму синові. Прошу вашу величність для блага вітчизни відійти із своїм військом, тим паче, що позиція для нього вибрана

* Село Ладижин Тростянецького р-ну Вінницької обл.

невдало. Боюся, щоб весільні свати через свою легковажність не вчинили з вашими людьми якоїсь сутички. Мій молодий і відважний син неодмінно скористається з цього, щоб у неї встрянути».

Той лист викликав здивування у польському штабі і по-різному був коментований. Кожен підозрював якусь пастку, бо подібне піклування про польське військо з боку Хмельницького було чимось абсолютно новим, щоб його вважати щирим. Проте ніхто не засумнівався, що лист писаний у Чигирині, як це засвідчувала дата. Що ж до кількості козаків, які супроводжували Тимоша, то нечітке висловлювання гетьмана дозволило думати, що їх небагато. Говорили, що в іншому випадку Хмельницький неодмінно назвав би його кількість, щоб їх налякати. Крім того, у донесенні польському гетьманові стверджувалося, що Тиміш мав лише 5 тисяч козаків. Калиновський жартівливо сприйняв зауваження гетьмана про розташування польського табору, однак старий генерал Пшиємський, командуючий артилерією, який вкрив себе славою під час Тридцятилітньої війни на боці Швеції, зауважив під час військової ради, що Хмельницький пише чисту правду. «Наша позиція,— мовив Пшиємський,— справді дуже невдала, бо ворог може легко перехопити наші обози і блокувати табір так, як це сталося під Збаражем. Нам не потрібно тут чисельної кінноти. Хай гетьман бере її з собою на протилежний берег Дністра, де він згуртує наші загони, котрі будуть напоготові, щоб вернутися назад, як тільки з'явиться противник. Харчових запасів, що тут є, вистачить для піхоти, яка залишиться в укріпленому таборі. Якщо мені довірять командування, я ручаюся, що упродовж двох місяців чинитиму опір будь-якому ворогові». Калиновський зарозуміло відкинув цю пропозицію, розпустив військову раду і заявив, що не упустить такої гарної нагоди, щоб відомстити синові за негарне поводження, якого зазнав від його батька після Корсунської битви.

Жовніри не любили і не поважали Калиновського; він був черствий і владний, охоче при кожній нагоді підкреслював свою зверхність, особливо коли йому здавалося, що хтось сумнівається у його військових здібностях. Та й важко було вимагати од війська, що складалося переважно із шляхтичів, котрі вважали себе рівними гетьманові, поваги, рівнозначної дисципліні. Думка Пшиємського, яку поділяло кілька бувалих офіцерів, розповсюдилася серед війська і стала незабаром думкою кожного жовніра, негативно настроєного до свого воєначальника. До того ж Калиновський вважався невдахою. Неспокій війська і його сумніви посилила ще й лиха прикмета. Однієї ночі побачили на небі сяючий метеорит, схожий на вогневу шпагу, ефес якої був спрямований на схід, а гостре вістря, на загальний страх, у бік польського табору. Цього вистачило, щоб переконати і сміливців, і боягузів у помилці гетьмана і тій небезпеці, яка загрожує війську. Як свідчать українські літописи, ще й інші, більш зрозумілі прикмети повинні були відкрити очі коронному гетьманові. В тогочасній Польщі, як тепер у Парижі, існували привиди. Недалеко від табору на березі Бугу показували печеру, в якій проживав невидимий привид, котрий із знанням справи давав відповідь на поставлені запитання. Коли його спитали, як називається, він одповів — Спасовський. Якийсь французький офіцер, певно гасконець, пішов спитати в нього про наслідки битви. Привид відразу ж одповів по-французьки: «Скажіть своєму генералові, хай скоріше забирається геть. Недалеко грізний голяр хоче його поголити. Бритва в нього гостронаточена: стережіться, щоб з бородою не зняв і голову».

Та польське військо не потребувало цього химерного оракула, щоб позбутися будь-якого почуття обов'язку. Солдати відверто висловлювали своє недовір'я та огиду до гетьмана. Особливо старалися кіннотники, підбурюючи один одного до непослуху. Все хилилося до бунту, коли ж 29 травня 1652 року на очах польського табору з'явився татарський загін. Він просувався повільно, не виявляючи ворожих

намірів, немовби турбуючись тим, як його зустрінуть. Поява давнього ворога, невпевненість татар, гарматні постріли в бік противника розбудили певний запал у шляхтичів і більша частина кавалерії кинулася у погоню. Та вже через кілька хвилин командири погналися їх завертати для захисту табору, бо щойно дізналися, що з другого боку з'явився Тиміш Хмельницький. Він застукав зненацька та винищив їхні передні сторожові пости, а той, хто врятувався, свідчив, що він веде з собою 100 тисяч воїнів. Ціле військо перечекало день перед табором, не випускаючи зброї з рук; ліс та болото приховували від них маневр противника і тримали їх у неспокої, що зростав од неможливості визначити розміри небезпеки. На сполох більше не били, однак звідусіль помічали значні загони противника. Настала ніч. Повернувшись у табір, виснажені втомою жовніри ще завзятіше перешіптувалися. Підбурювані балакунами, які провіщали завтра таку ж саму поразку, як під Корсунем, почали вирувати і незабаром перейшли до відкритого бунту. Найбільш врівноважені вимагали, щоб на світанку табір знявся і відступив за Дністер. Інші ж пропонували видати Калиновського татарам або Хмельницькому. Лише так, мовляв, можна врятуватися. На світанку коронний гетьман побачив своє військо у найбільш жалюгідному стані: кіннота готувалася забратися геть. Піхота й артилерія вагалися, хоча ще зберігали певну повагу до свого командування — Марка Собеського та старого Пшиємського. Гетьман виїхав перед бунтівників і спробував нагадати їм про почуття військового гонору. Даремно він вдається час від часу до прохань чи погроз. Кіннотники зустрічають його гиканням та лайкою, дехто спрямовує на нього зброю. У люті він поспішає до німецьких рейтарів, велить шикуватися у бойові порядки і, підбадьорений їхнім послухом, наказує повернути гармати на бунтівників. «Боягузи! — кричить він.— Я зумію їх приборкати, зроблю з них відважних воїнів, хочуть вони цього чи ні». А що цього не вистачало, то наказав відкрити вогонь по кавалерії.

Відразу ж п'ятдесят п'ять гармат сипнуло картеччю по бунтівниках; піхота, що складалася переважно з німців, також дала прицільний залп. У кількох місцях у таборі спалахнула пожежа, загорілися стоги з фуражем, сильний вітер погнав вогонь на намети та вози. Чи то був непередбачений випадок, чи змова бунтівників, які хотіли примусити гетьмана знятися табором, чи, нарешті, умовний знак між зрадниками і противником? Несподівана поява козаків і татар, що заповнили паралельні до ріки Буг висоти, довела до краю той безлад і страх. На мить приголомшені тим, що поляки стріляють одні в одних, козаки з переможним криком ринули на ворогуючих. Розкидана гарматним вогнем кіннота не вступила в бій, а лише кинулася навтіки; та ліс, в якому дехто з них намагався знайти порятунок, уже був зайнятий противником. Більшість поляків бігла поперед себе, не знаючи куди, кидалася у Буг і сотні з них знаходили там свою погибель. Калиновський, а за ним кілька шляхтичів кинулися у гущу козаків, лементуючи, що не хочуть такої ганьби. Скинений з коня, діставши кілька ран, він продовжував битися, поки татарська стріла не увільнила його від тих мук. Німецька піхота під орудою Собеського деякий час мужньо захищалася, та враз, побачивши ногайців, що готувалися зайти їм зі спини, покидала зброю і попросила пощади. Битва не тривала й години, а вже перейшла у безладну сутичку. Козаки з люттю ганялися за втікачами — по рівнині, у лісі, на березі ріки.

Якийсь татарин приніс нуреддіну голову Калиновського. Султан узяв її, показав козакам: «Ось голова того крутія,— мовив він,— що обіцяв прислати викуп у Крим та не дотримав слова».— «Султане,— вигукнув полковник Золотаренко, швагер Хмельницького,— віддай нам ту голову, ми подаруємо її *нашому батечкові*». Так козаки називали гетьмана. Нуреддін віддав йому закривавлений трофей, але зробив докір Тимошу за те, що вони не стримують оскаженілих воїнів, котрі не хочуть брати полонених. «Дай їм

потішитися,— відповів Золотаренко.— Хай убивають ляхів, поки всіх не винищать».— «Навіщо зайвий клопіт у поході»,— додав Тиміш. А оскільки нуреддін переживав, що така *розвага* позбавить його гарного і багатого викупу, козацькі полковники одразу ж запропонували заплатити за кожну польську голову.

На берегах Бугу знову розпочалися криваві сатурналії херусків після поразки Вара*. Козаки нашвидкуруч звели широкий поміст, щоб те видовище не оминуло жодного глядача. Там і сям повиставляли відкриті бочки з оковитою. Зазвучала дика музика запорізьких полків. Затягнули степові пісні. Посеред тріумфальних криків та п'яного наспівування утворилися кола, розпочався танок; а потім на поміст, при світлі вогнищ, які пожирали польський табір, серед реготу та канібалістських насмішок посунула довга вервечка бранців. Кожен переможець намагався удостоїтися честі бути катом. Один махнув шаблею, вигукуючи назву рідного села, спаленого шляхтою, інший згадав ім'я свого полеглого товариша; та найчастіше їхня лють зростала при вигукові «Берестечко», і тоді котилося найбільше голів. Зведений на закривавлений поміст, Пшиємський презирливо глянув на своїх катів, осипавши прокляттям їхнього гетьмана. За наказом Тимоша він зазнав найтриваліШої і найжорстокішої кари, та ні на хвилину не втрачав мужності. Обурилися татарські мурзи, просили нуреддіна втрутитися. На ті докори козаки відповіли жменями дукатів,— мовляв, не встрявайте в наші справи. Занепокоєні, однак, тим, що султан може відмовитися од своїх слів, закликали на допомогу ногайців, більш диких татар, ніж кримчаки, і різанина незабаром скінчилася. Понад 15 тисяч поляків загинули під час утечі або потопилися у ріці Буг.

---

* Вар, римський полководець, який 9 р. н. е. зазнав нищівної поразки у битві з херусками, племенем стародавніх германців, очолюваних Армінієм. Загинув разом із своїми трьома легіонами у влаштованій йому пастці.

Лише незначна їх частина, між ними і син Калиновського, на прудких конях зуміли переплисти ріку, але згодом їх усіх повбивали повсталі селяни. Ніхто з них не вислизнув звідти, щоб оповісти в Польщі про те страшне лихо. З усього війська лишилося менше трьох сотень жовнірів, врятованих татарськими жінками, які накинули на них паранджу, а потім переховали у своїх возах, вимазавши попередньо їхні обличчя порохом. Серед великої кількості шляхтичів із найзнатніших родин, що полягли в той жахливий день, найбільше оплакували Марка Собеського. Дотепер його постійно супроводжував у походах брат Ян, котрому пророкували блискуче майбутнє. На цей раз він був змушений лишитися далеко від війська, бо під час дуелі одержав рану. Врятувався, щоб відомстити за Марка і свій край.

Через три дні на поле битви прибув старий Богдан. Йому вже доставили голову Калиновського і, можливо, він зволікав із прибуттям, щоб не переривати рубанини. Виглядав дуже незадоволеним, картав сина та полковників за те, що без його дозволу вступили в бій. Козаки мали ще тридцять живих поляків. Гетьман наказав привести їх, віддати їм одяг, висловив жаль за тим, що називав «легковажністю» свого сина. Дізнавшись, що татари приховали 256 інших полонених, похвалив їх за благородство, оплатив викуп і відправив їх у Чигирин, обіцяючи їх звільнити, як тільки вони повернуть оплачену суму. З почестями поховав тіло Калиновського, яке наказав розшукати. Його впізнали за листом Хмельницького, що був у кишені. А потім Хмельницький швидко поділив здобич. Собі взяв гармати, а все інше лишив татарам — небагато, бо пожежа в таборі майже все знищила. Демонструючи козакам свою людяність, повідомив брата Калиновського, який стояв табором із кількома полками на березі Дніпра, про смерть гетьмана та поразку його війська і послав йому коня з підрізаною гривою та мотузком на шиї. Для тогочасних слов'ян такий подарунок був найбільшою кровною образою.

Не знаю, чи слід бачити подібний глум у листі, відправленому Яну Казимиру. «Мій син,— писав Хмельницький,— був у дорозі за дружиною, аж тут Калиновський перепинив йому шлях, всупереч людському законові, бо Господь дав землю та воду і добрим і злим людям. Я попередив добродія гетьмана, порадивши йому не вставати поперек дороги. Благаю вашу світлість вибачити моїм козакам, тим урвиголовам від природи, якщо вони надто далеко зайшли у своєму жарті».

Здавалося, що йдеться про вибачення за якусь пустотливу школярську витівку.

При звістці про Батозьку битву всі польські полки, що були на Україні, Поділлі і навіть у Сіверщині, чимдуж кинулися відходити, бо вже весь край повстав проти них. Хмельницький не переслідував їхніх загонів. Він міг увійти за втікачами в Польщу, оскільки не існувало більше війська, яке могло б йому чинити опір, але найбільше лежало йому до серця зміцнення своєї влади на Україні. Стриманий при перемогах, хотів здобути з них лише одну користь: виконання Зборівського договору. Справді, його перші заходи були спрямовані на те, щоб заспокоїти власників-шляхтичів, узяти їх під свій захист, нагадати селянам про те, що вони мають платити своїм панам звичні борги. Ми вже бачили, що гетьман ніколи не допускав думки про повне звільнення руського люду. Якщо навіть старався поліпшити їхнє становище і зробити кабалу більш стерпною, то ніколи не думав про те, щоб надати їм рівні права із шляхтичами чи реєстровими козаками.

Хмельницький хотів привілеїв для своїх козаків, селяни ж мріяли про повну свободу, і ця прірва між дійсним та бажаним була й надалі для України причиною постійного хаосу та вразливості.

ОПОВІДЬ ШОСТА І ОСТАННЯ

Батозька поразка переконала молдавського господаря, що марно сподівався перемоги від Польщі: він добровільно змирився з союзом із своїм грізним сусідом. Красуні Розанді наказали вивчати козацькі пісні, неодмінно сподобатися своєму судженому. Пишучи Хмельницькому листа із запевненням, що майбутній союз сповнює його радістю, Лупул благав тільки не присилати в Ясси Тимоша з військом, а надто з підмогою татар. Як тільки батько одержав заложників, Тиміш із кількома козацькими ескадронами вирушив у дорогу. Його в'їзд у столицю Молдавії був одним із найвеличніших видовищ. Вихований у степах між суворими воїнами, Тиміш спочатку почувався ніяково у дворі, що славився своєю вишуканістю, і не знаходив відповідних слів на вітання, з якими до нього зверталися. Довелося Виговському, призначеному наставником Тимоша, взяти на себе подяку господареві, його дружині і навіть вродливій нареченій. Однак гарно збудований Тиміш, вправний і меткий воїн, що тільки-но здобув звитягу, сподобався домні Розанді та її матері. Амбітна і зарадна жінка із задоволенням дивилася, як в їхній дім входить мужній та заповзятливий воїн, котрого вона сподівалася використати у своїх власних інтересах.

Як жоден інший дрібний східний володар, Лупул потребував відданого йому керівника військом. Ненависний пригніченому народові і вельможам, в яких бачив лише своїх суперників, господар жив у постійному страхові перед бунтом. Не один боярин нагло вмирав під час гучного бенкету, влаштованого господарем. Інші ж бояри, що викликали підозру своїм спілкуванням чи великими статками, популярністю, гинули по дорозі додому або у своїх палатах. Не було жодної шляхетської родини, яка б не вимагала кровної помсти, і такий зять, як Хмельниченко, здавалося, був здатний переконати молдаванів, що вони марно силкуються позбутися ярма. Правду кажучи, потаємні наміри

старого Богдана викликали занепокоєння, однак дружина господаря тішила себе думкою, що чарівність домни Розанди гарантуватиме їй повну прихильність зятя. Відбувши весільну церемонію в Яссах, під час якої двір господаря постарався пов'язати етикет молдавського двору з козацькими звичаями, Тиміш із дружиною у супроводі свого тестя вирушив до Чигирина.

Доволі вже знесилена Польща відчувала загрозу з боку Московії та Швеції. Обидві держави мали до неї претензії, пов'язані з порушенням дипломатичного етикету. Незважаючи на неодноразові попередження, польські магнати опустили в листах до царя кілька його офіційних титулів. Ось чому він лаштував військо на кордоні з Литвою. Що ж до королеви Христини, то вона небезпідставно скаржилася на те, що Ян Казимир, потомок скиненої династії Ваза, вживав в офіційних документах титул шведського короля. Якщо спочатку причини для розриву здавалися дріб'язковими, то внаслідок пихатого тону, яким висловлювався протест, неважко було зрозуміти, що йдеться до війни. Однак польський король і більшість сенату закривали очі на небезпеку і думали лише про те, щоб завдати козакам поразки і змити з себе ганьбу за Батіг. Даремно найбільш розсудливі королівські радники переконували, що треба дати Україні спокій і перш ніж Хмельницький потрапить до рук царя чи шведів, з якими вже провадив переговори, приборкати його незначними поступками. Та зуміли домогтися лише того, що на Україну вирушили нові комісари, проте їхні інструкції, продиктовані, мабуть, ще перед Батозькою битвою, викликали ще більше озлоблення. Справді, коли один із комісарів мовив до Хмельницького, що король *пробачить* йому лише за умови дотримання Білоцерківського договору, то гетьман аж скипів од люті і, вихопивши шаблю, крикнув: «Пробачить? Звичайно, мій злочин у тому, що я стримав козаків і татар після розгрому Калиновського, не дозволив їм ринути на Польщу, знищити її і дійти аж до Рима! А тепер ви говорите мені такі речі, ніби я не знаю, які ви хитрі? Чи, може,

гадаєте, що не відаю про ті воєнні приготування, які розпочав проти нас король?» Лють Хмельницького, оголена шабля, яку він тицькав їм *під ніс*, як пише один польський історик, налякала посланців короля. «Посол,— почали вони виправдовуватися,— ніби осел, якому дали поклажку, не спитавши на це його згоди». Існує таке слов'янське прислів'я. Усміхаючись, Хмельницький вклав шаблю у піхви й закінчив розмову ввічливіше, ніж її розпочав: додав, однак, що дотримується Зборівського договору й укладе мир лише тоді, як усі його умови поляки будуть виконувати справедливо і беззастережно. Король не мав війська, а сейм відмовляв йому в необхідних ресурсах для того, щоб таке військо скликати.

Та все-таки він удавав, що збирається вступити на Україну з набраними ополченцями та охоронними загонами посполитого рушення; однак, втративши кілька місяців на лаштування жовнірів, які відразу ж пустилися дезертирувати, бо їм нічого не платили, взимку змушений був відкласти свій похід.

Те, чого не зумів зробити король, намагався здійснити звичайний шляхтич із великим загоном добровольців, згуртованих його відважністю та відчайдушністю. Чарнецький — суперник і спадкоємець слави Яреми Вишневецького, вступив на Україну посеред зими, несподівано захопив і спалив кілька містечок, посіяв тривогу в Брацлавському воєводстві, де володарював полковник Богун. Польський герой мав зустрітися з гідним себе суперником. Повідомлений про те, що наближається Хмельницький з великим військом, Богун замкнувся в укріпленому місті Монастирищі і чинив завзятий опір. Після нечуваних зусиль і значних втрат поляки подолали лінію укріплень, однак Богун відступив у великий монастир, що дав назву містові, і відмовився од будь-якої капітуляції. Як підпалили монастир, козаки продовжували стріляти через вікна. Взявши від них клятву, що радше загинуть у вогні, а не здадуться у полон, Богун зількома козаками вислизнув з монастиря,

щоб приспішити гетьмана. Казали, що він іде походом на допомогу своєму полковникові. Покинувши укріплення, козацький полковник зауважив, що натиск шляхтичів послабшав.

Коли військо ішло на штурм, Чарнецький був тяжко поранений стрілою, яка пробила йому дві щоки. Він впав, захлинаючись кров'ю, що бухнула в горло. А Богун відразу ж повернув назад і з татарськими вигуками атакував поляків зі спини. Захитавшись було після поранення командира, поляки тепер кинулися утікати, не звертаючи увагу на те, що мають справу зі жменькою людей. Покидали трофеї, поклажу і більшість своїх поранених. У тій паніці сам Чарнецький ледь не потрапив до рук козаків, та якісь добровольці кинули його знепритомнілого на сани. Тієї зими воєнні сутички більше не поновлювалися.

Не турбуючись Польщею, становище якої добре знав, Хмельницький вів таємні переговори з царем та Швецією і водночас керував походом на дунайські землі. Перебуваючи в Яссах, Тиміш звірився Лупулу в деяких планах свого батька. «Ми купимо в султана Волощину,— говорив він,— проженемо звідти Радула, тоді хай Ракоці остерігається. Ми не забули, що він зрадив нас під Берестечком!». Хмельницький мріяв про те, щоб заснувати ніщо інше як козацьку державу. Відвертість чи балакучість Тимоша долинули незадовго до господаря Волощини і трансільванського князя. Вважають, що жінка Стефана Бурдуца, *логофета* чи канцлера Молдавії, вирвала цю таємницю у свого чоловіка і переказала її Радулу, приятелеві їхньої сім'ї.

Обидва князі, відчуваючи небезпеку, вирішили, що найкращий спосіб протистояти бурі — скористатися з відсутності Тимоша, прогнати Лупула і зайняти Молдавію. Вони запропонували трон Бурдуцу, який прилучився до змови.

Лупула атакували водночас з обидвох сторін, його зрадили, покинули піддані і він мусив незадовго шукати

захист у Кам'янці, де урядував зількома полками тогочасний коронний гетьман Станіслав Потоцький.

Хмельницькому залежало на тому, щоб повернути Лупула в Ясси і покарати князів-змовників. Треба було підкупити диван, аби він не образився за вторгнення у данинні землі султана. Посланники гетьмана відбули з дарами до державців Порти, які віддавали дунайські князівства, так би мовити, на прилюдний торг; та все ж, не чекаючи наслідків переговорів, Тиміш рушив з полком козаків, карпатських гуцулів, татар і невеликою кількістю колишніх руських повстанців, яких Хмельницький, певно, хотів збутися. З цим військом, що становило близько 12 тисяч воїнів, Тиміш увійшов у Молдавію, зайняв столицю, розбив змовників і змусив Стефана втекти до Волощини. Сповіщаючи про цю легку перемогу, написав батькові, пародіюючи слова Цезаря: «Прийшов, переміг, але не побачив ворога». Навівши в Молдавії лад, він пішов у Волощину, де його воїни вдалися до надмірних зловживань. Відзначають, що він навіть не минав православних церков, і твердять, що Тиміш власноруч зарубав шаблею кількох козаків, які вагалися, чи підпалювати монастир. Краще був би тоді спалив двадцять міст. Увесь край повстав проти нього. Змовники об'єдналися і тепер самі вже завдали поразки Тимошу на берегах Телігула. Літописці докоряють йому в тому, що він надто поспішно відступив із регулярними козаками, залишивши руську піхоту на знищення; її волохи порубали безжалісно. «Треба повбивати цих псів, щоб вони випустили здобич!»,— казав їхній полководець. Лупул був уже у безпеці.

Тиміш із тещею та кількома тисячами козаків закрився у Сучавській твердині, важливій фортеці, де, казали, переховувались скарби господаря. Змовники розпочали її облогу й незабаром дістали підмогу з Польщі: Ракоці зумів з нею помиритися.

А за той час Ян Казимир з великим зусиллям набирав військо, спроможне воювати з козаками в їхньому краї. Сейм дав дозвіл скликати ополчення. Стурбований тими

приготуваннями, а надто союзом Польщі з трансільванським князем, Хмельницький вдався до невдалої спроби захопити королівські війська на місці їхнього постою, а далі став нарешті поважно думати над тим, щоб податися під захист царя. Аби взнати думку народу, скликав у Тернополі велику раду, на яку разом з козаками прибуло багато селян руських провінцій. Більшість з них була погано настроєна проти гетьмана й, обізнана з тим, що він відправив послів до Константинополя, звинувачувала його в тому, що він хоче зробити їх залежними від Порти. Рада розпочалася запальним словом Хмельницького, в якому він, окресливши похмуру картину становища країни, хотів показати, що порятунок існує лише в захисті з боку могутньої держави. Хто має бути цією державою — Московія, Туреччина, Польща?

Більшість селян-русинів і навіть козаків віддала перевагу цареві; усі з огидою висловлювались про те, щоб стати підлеглими султана. Лише один полковник Богун подав голос за угоду з Польщею за умови, що вона гарантуватиме шанобливе ставлення до віри та привілеїв Запорізького війська. Можливо, що цю пропозицію не обговорювали. Рада розійшлася, вирішивши, що звернуться ще раз до короля, вимагаючи виконання Зборівської угоди. Хмельницький сподівався на рішучу відмову, проте коронний гетьман дійшов до того, що арештував полковника Адамовича, голову послів, повідомивши козаків, що прийме їхні депутації лише тоді, як видадуть свого ватажка, зв'язаного по руках та ногах. І з одного, і з другого боку розпочалися активні приготування до війни.

Наприкінці липня 1653 року, коли польське військо збиралося вирушати в похід, із грізним ультиматумом прибуло московське посольство. В ультиматумі переповідалася сотня різних листів, адресованих польськими магнатами цареві з такими огріхами етикету, як пропуск титулів, неввічливе звертання та інші подібні вияви невихованості. Цар вимагав, щоб винних скарали на смерть, та посли

додали щось страшніше від попереднього: їхній володар міг би вибачити правопорушників за умови, що Польща припинить ворожі дії проти козаків, поверне захоплені уніатами церкви і, нарешті, суворо дотримуватиметься статей Зборівської угоди. Олексій Михайлович уперше виступив на захист України. Що може бути більш знаменним, як подібні слова, проголошені Хмельницьким на відкритті ради в Тернополі?

Навіть для найменш здогадливих не могло бути сумніву, що цар і гетьман діють погоджено. І все ж сейм і король вперто продовжували свою жалюгідну політику. На очах послів коронне військо рушило на Кам'янець, аби підтримати волоських і трансільванських змовників та перекрити Хмельницькому шлях на Молдавію чи навіть захопити Україну. Посли відбули геть, давши зрозуміти, що війна неминуча. Московське військо вже стояло табором на кордоні з Литвою. Король написав литовському коронному гетьманові, що він цілком покладається на нього в захисті держави. Замість слати йому воїнів та гроші король збирався використати свої останні можливості для покарання бунтівників.

А за той час Сучавська фортеця чинила опір усім намаганням змовників і, незважаючи на ту підмогу, яку змовники діставали з усіх боків, їм не вдавалося ступити ні на крок ближче. Серед добровольців, що прибули з Польщі, був князь Дмитро Вишневецький, котрий декілька років тому просив руки домни Розанди. Він ніколи не бачив свого суперника і нетерпляче чекав, щоб помірятися з ним силою чи, радше, позбутися його не вельми лицарським способом. Польські шляхтичі, колишні бранці Тимоша, з якими він повівся по-людяному, показали на нього, коли той обходив захисні вали. Князь відразу ж наказав навести на нього пищаль. Поціливши в лафет гармати, на яку сперся Тиміш, ядро порозкидало осколки дерева, які важко поранили гетьманенка в голову та ногу. Ті рани спочатку не виглядали смертельними, але тут ще з'явилася рожа, яка на четвертий

день звела його зі світу. Теща Тимоша приховала цю смерть від козаків, які з надзвичайною мужністю продовжували битву під керівництвом полковника Івана Федоренка. Та як тільки козаки дізналися правду, то, готові йти за гетьманенка навіть на смерть, заявили, що чужинцям нічого не заборгували і хочуть припинити бій. Тоді перед козацькі лави вийшла жінка господаря у жалобі, із заплаканими очима. «Ви були сміливими воїнами поки жив Тиміш,— мовила вона.— Чи ж тепер зрадите його славі? Покинете нещасну жінку, яка втратила сина? Хіба ви забули, що я мати тієї, яка носить у своїй утробі спадкоємця імені Хмельницького? Почекайте ще кілька днів, прийде Богдан і врятує вас. Він уже в Умані, я знаю». Страждання та благання тієї жінки, яка перев'язувала їхніх поранених, і разом з ними переносила злигодні, схвилювали козаків. Здійнявши догори правицю, заприсяглися боронити її до останньої краплі крові. Вони стримали слово, незважаючи на голод і спрагу, хоч ворог беперервно атакував. Врешті, побачивши крайнє виснаження залоги, жінка господаря сама звільнила Федоренка від присяги і зобов'язала його припинити бій. Він домігся почесних умов для козаків. Ті повернулися на Україну разом із жінкою господаря та його сином, але кажуть, що Стефан Бурдуц наказав відтяти хлопцеві ніс, щоб та бридка рана перешкодила йому зайняти вітцівський трон.

У ту мить, коли було поранено Тимоша, із Сучави відбув гонець. Він розшукав Хмельницького на чолі 60-тисячного війська, що стояло на кордоні. Першим бажанням гетьмана при звістці про небезпеку, що нависла над сином, було мчати в Молдавію, однак старшини одноголосно заперечили проти цього, мовляв, вони взяли в руки зброю для захисту рідної землі, а не інтересів господаря. У розпалі суперечки Хмельницький вихопив шаблю і поранив руку полковникові Ворончeнкові. Побачивши, що потекла кров, опам'ятався, тричі поклонився козакам і попросив вибачення за свій гнів. Потім звелів дати цим людям меду і сказав із сльозами на очах: «Діти мої, напийтеся, тільки не судіть мене».

Зрадівши з такої покірливості, козаки стали підкидати шапки, вигукуючи: «Пане гетьмане, веди нас, куди бажаєш, ми готові йти з тобою!» Хмельницький мав вади, властиві всім козакам, а ті за це ще більше любили його. Користаючи з доброго настрою своїх козаків, гетьман залишив Золотаренка з трьома полками в Чернігові для захисту України, а сам із добірними частинами війська рушив у бік Молдавії. Надто пізно. Через кілька днів, дійшовши до кордону, він зустрів козаків із Сучави, які везли тіло його сина. Не зронивши сльози, старий гетьман глянув на синове тіло, а далі мовив: «Дякувати Богу, що мій Тиміш загинув як справжній козак, не дістався ворогові в руки». Потім наказав везти гріб у Чигирин, щоб помістити його в церкві. Похоронну церемонію відклав на закінчення військового походу. Прах молодого воїна зустріли 22 жовтня домна Розанда, яка щойно народила двійнят, і жінка та дочки Хмельницького. Гетьман у той час рішуче простував на зустріч із польським військом.

Воно чекало його під Жванцем, на березі Дністра в дуже сильній оборонній позиції. Король мав під орудою понад 60 тисяч воїнів, з них 20 тисяч німців і 8 тисяч молдаванів чи волохів. На протилежному березі ріки Ракоці зібрав більше 15 тисяч воїнів — угорців і трансільванців.

Хмельницький був надто досвідчений, щоб на них нападати. Здалеку, спостерігаючи за польським табором, він узявся спустошувати околиці, перехоплювати польські обози, з допомогою невеликих козацьких або татарських загонів, що діяли нарізно, тримав ворога в постійній тривозі. Наближалася зима. Не вистачало харчів, фуражу, військо не діставало платні, не мало де сховатися від негоди і, як це звичайно буває, до тих усіх лихоліть, що звалилися на жовніра, додалися ще й пошесті. З дня на день козаки чекали появи хана з ордою, щоб завдати вирішального удару зломленому і деморалізованому голодом, холодом та недугами польському війську. Масово дезертирували угорці, хоча їм

платили краще, ніж іншим жовнірам. Вони казали, що не можуть воювати, бо не мають зимового одягу. Через кілька днів за ними пішли і волохи. Ще жодного разу не вистреливши з гармати, Хмельницький бачив, що ворог більш як наполовину переможений. Справді, королівське військо було в такому ж становищі, як і в Зборові. Аби зрозуміти періодичне повторення тих самих помилок, слід нагадати, що поляки мали звичай волочити за собою великі обози. Військовий табір перетворювався на ціле місто, і шляхтичеві так само важко було покинути свій намет, як городянину залишити свою оселю. Незабаром довкола табору не стачило паші, коні падали тисячами і щоразу важче й важче було здійснити якийсь маневр, а тут ще й недалекоглядність командирів, відсутність дисципліни в жовнірів, брак патріотизму, звичка грабувати. Якось Хмельницький сказав польському послові: «Якби хтось із моїх козаків привіз із собою віз пожитків, я наказав би скарати його на горло». Він добре знав: для того, щоб знищити військо шляхти, досить отаборитися і уникати бою.

З тієї грізної пригоди Ян Казимир виплутався так само, як з-під Зборова: підкупив татар, ті пригнали, дізнавшись про його нещастя, та на цей раз приниження було дуже велике. Іслам-Гірей недолюблював Хмельницького і, можливо, як велося у Порті, завжди був схильний захищати слабшого сусіда від сильнішого, аби підтримувати незгоду між християнськими володарями. Така незгода кріпила його силу. В даний момент Польща була надто ослаблена, щоб викликати занепокоєння. Іслам-Гірея стривожили наміри козаків щодо дунайських провінцій, а переговори з Московією, про які він, певно, здогадувався, ще раз переконали його в тому, що треба порвати із своїм колишнім спільником.

Незважаючи на старання Хмельницького, татарин уклав мир. Окрім щедрих дарунків ханові та його радникам, Ян Казимир зобов'язувався сплачувати щорічну данину 100 тисяч дукатів. Більше того, він дозволив татарам плюндру-

вати руський край протягом сорока днів, брати ясир, але за умови, що дадуть спокій шляхтичам і католикам. Відчуваючи ще певну сором'язливість перед своїм колишнім спільником, а може, для того, щоб протидіяти союзові України з Московією, Іслам-Гірей обумовив на користь козаків виконання Зборівської угоди. Як тільки цей ганебний торг відбувся, Ян Казимир поспішив до Львова, де й перезимував, а Хмельницький вернувся на Україну — ще раз зустрічатися з королем не мав бажання. Діставши вільну руку, татарські загони розсипалися на Поділлі, підпалювали хутори та села, обкладали даниною міста і всюди брали в ясир чоловіків та жінок, не звертаючи уваги на їхній стан чи віру. Кажуть, що так було відведено у Крим більше 5 тисяч бранців із різних поважних родів, яких мали намір продати в неволю. Та й Україна, особливо правобережні береги, неймовірно постраждала внаслідок переходу варварів.

Втручання Олексія Михайловича на захист козаків напередодні останньої військової кампанії, рада, скликана Хмельницьким у Тернополі, підтверджують, очевидно, думку про те, що з 1653 року гетьман був сповнений рішучості віддати Україну під московське покровительство. Тепер він, певно, думав лише про те, щоб обумовити для свого краю і себе особисто фактичну незалежність, якої не вдавалося досягти від Польщі. 1 жовтня 1653 року цар скликав у Москві *земський собор*, на якому зібралися представники всіх станів держави. Секретар зачитав присутнім своєрідний маніфест, в якому були перераховані всі претензії царя до Польщі й оголошувалося про його намір оголосити війну. Також зауважив, що Запорізьке військо взялося за зброю для захисту православної віри, що воно просить московського опікунства і хоче стати підвладним цареві. Відмовити в цьому означає змусити благородний народ звернутися до турків чи татар. Після формального обговорення дума підтримала рішення царя і бурхливими вигуками схвалила війну з Польщею, а також прийняття України як провінції до складу Російської імперії.

Через три місяці, коли вже московити рушили на Литву, Запорізьке військо зібралося у Переяславі для виборів монарха.

Перед тим Хмельницький порадився із старшинами, заручився їхньою підтримкою. Він вийшов посеред кола, запрошуючи кожного вільно висловити свою думку. «Панове полковники, старшини, воїни Запорізького війська і всі православні християни! Всі ви розумієте, що ми не можемо більше жити без покровителя. Зібрав вас усіх тут, щоб ви вибрали одного з чотирьох, яких вам назву. Перший — султан, та це бусурман, ви знаєте, якого лиха зазнають християни в його краї. Другий — це кримський хан, також бусурман. З необхідності ми погодилися на його дружбу і не раз у цьому самі каялися. Третім є король польський, та, гадаю, марно вам нагадувати все те, чого ми зазнали під владою тих панів, які пса краще поважали, ніж наш православний люд. І врешті, останній — це великий цар східний, який разом з нами сповідує православну віру. З Московією ми є однією церквою, одним тілом, головою якого є Ісус Христос. Той великий князь зглянувся на наші просьби, прийняв нас своїм царським серцем. А хто не хоче йому коритися, хай іде звідсіль, дорога вільна».

Рада схвально загула, а переяславський полковник уже голосніше запитав натовп: «Чи всі цього бажаєте?» — «Так, усі»,— відповідали козаки. «Хай буде так! — вигукнув гетьман.— Хай Господь береже вас під міцною царською рукою». Потім зачитали проект угоди чи, точніше, конвенцію, скріплену монаршою згодою. В основних пунктах говорилося, що буде збережено волю та привілеї Запорізького війська, підтверджені Зборівською угодою, так само, як і право обирати гетьмана, призначати інші виборні посади й використовувати оренди для потреб Запорізького війська та місцевого урядування. Україна зобов'язувалася щорічно робити цареві добровільний дар, однак побори мали відбуватися без участі московських воєвод. Також брала на себе обов'язок підтримувати царя у війнах,

а він натомість обіцяв захищати її від будь-якого ворога. Чисельність Запорізького війська мала становити 60 тисяч козаків, зареєстрованих стараннями гетьмана. В усі часи межі території Запорізького війська і самої України були досить нечітко визначені. У новій угоді їх уточнювали. Козацька територія обіймала Київське воєводство, Поділля і частину Волині. Після кожної статті читали згоду царя та його думи, висловлену такою звичною фразою: «Цар так велить і такою є думка бояр». Одне лишень питання не було ще до кінця вирішене. Гетьман просив для Запорізького війська права приймати чужоземних послів, що, як казав, завжди йому дозволялося. За те зобов'язувався повідомляти царя про всі дипломатичні зносини, які підтримуватиме. Цар погодився, однак застерігав, що козаки можуть приймати лише послів із *законними* пропозиціями, а кожного, хто наважиться нав'язати переговори, які суперечать його інтересам, заарештують і передаватимуть у руки царя. І нарешті — ніколи не прийматимуть (хіба що за його неодмінною згодою) послів польського короля та Порти. Жоден із тих пунктів не викликав заперечення, однак кілька полковників, між ними і полковник Богун та всі бузькі козаки відмовилися присягати на вірність новому покровителеві. Польний гетьман Сірко зробив більше: склав свої повноваження і поселився на Запорізькій Січі. Ця маленька республіка продовжувала існувати під шанобливим захистом козаків.

Як тільки угоду підписали, Золотаренко, швагер Хмельницького, з півдня вступив у Сіверщину, а зі сходу вторглися московити. На допомогу своїм генералам із сильним підкріпленням особисто прямував сам цар. Усюди московитів зустрічали як визволителів. Лише декілька міст спробувало чинити опір. Цар обложив Смоленськ з його могутніми укріпленнями і змушений був деякий час тут затриматися. Та князь Радзивілл, який поспішав на допомогу Смоленську, був ущент розбитий князем Трубецьким і Золотаренком. Смоленськ відкрив свою браму наприкінці

вересня 1654 року і визнав своїм правителем Олексія Михайловича.

Успіхи московитів у Литві не спонукали шляхту до захисту Литовського князівства. Їхня ненависть до козаків була така велика, що, перебуваючи віч-на-віч із серйозною небезпекою, вони хотіли кинути все своє військо проти збунтованих підданих. Бажаючи підбурити проти них якогось іншого ворога, Ян Казимир став палко домагатися союзу з татарами. Іслам-Гірей недавно помер, а його наступник Мухамед-Гірей не наважувався приймати самостійне рішення без згоди з диваном. Прибувши до Константинополя для своєї інвеститури, застав там послів Хмельницького та польського короля, які одні поперед других торгувалися з Портою за свій союз. Деякі літописці кажуть навіть, що гетьман немовби запропонував султанові панування над Україною, однак той факт видається малоправдоподібним і означав би поважне порушення однієї з найважливіших статей угоди незадовго після прийняття присяги на вірність цареві. Та як би там не було, поляки взяли гору в дивані; Мухамед-Гірею було наказано повернути зброю проти України. Вже закінчувався 1654 рік, і дотепер польське військо лише пильнувало кордону. Дізнавшись про те, що Богун відмовився скласти присягу вірності цареві, коронний гетьман Станіслав Потоцький хотів переманити його на свій бік і запропонував гетьманську булаву, якщо той подасть йому допомогу. Хитрий козак прикинувся, що охоче пристає на таку пропозицію, але сповістив про це Хмельницького, розповівши йому про свій задум: хотів виманити Потоцького в бік Брацлава і там напасти на нього всім своїм військом. Мало бракувало, щоб хитрість закінчилася вдало і Потоцький, проминувши кордон, потрапив у пастку. Однак його попередили про те, що йде на свою погибель. Він ще встиг хутко завернути військо на місце постою. Зате, зібравши все своє військо, що було доволі значним, поновив воєнні дії — був більш безжалісним та лютішим, аніж перед тим. У тому останньому змаганні шляхта і козаки

показували однакову мужність, однакову жорстокість, були перевершені всі жахіття попередніх вторгнень. Змушені віддавати територію наступаючому війську, русини палили хати, нищили майно, аби нічого не лишалося ворогові. Мешканці кількох сіл після довготривалого захисту своїх домівок радше заподіювали собі смерть, аніж мали потрапити в руки ворога. Бачили навіть, як жінки, втративши своїх чоловіків та синів, поруч з якими воювали, сідали на бочки з порохом і підпалювали їх. План Богуна полягав, певно, у тому, щоб заманити поляків у глиб Поділля, а далі виснажувати їх облогою та битвами, чекаючи поки підійде з достатнім військом Хмельницький і московити, а потім їх розбити. Але Богун кинувся в Охматів* і відважно там змагався з усім польським військом. Ошукані свідченням татар, узятих у полон під час походу, гетьман та Бутурлін, котрий очолював московське військо, гадали, що поляки набагато слабші, ніж це було насправді. Не чекаючи підходу основних сил, із 30 тисячами воїнів вирушили до Охматова, щоб зняти його облогу. Назустріч їм ішов Потоцький із своїм військом. 10 січня 1655 року, коли вже сутеніло, війська зустрілися і кинулися у шалений наступ.

Цілих п'ять годин тривав бій на снігу, серед темряви, яку постійно краяли спалахи від гарматних та мушкетних пострілів. Був лютий мороз і багато воїнів звалювалося на сніг, так і не діставши поранення. Нарешті кількість перемогла.

Козаки та московити відступили, залишивши частину своїх гармат. Бутурлін розгубився, повів розмову про капітуляцію. Хмельницький хотів ще раз почати битву, як тільки розвидніється, а поки що похапцем отаборювалися. Враз безладні постріли сповістили, що зав'язався новий бій з ар'єргардом польського війська. З Охматова вирвався Богун і, виявивши дивовижну відвагу, прорвав ворожі лави та з'єднався з гетьманом. Коли засвітало, поляки побачили,

---

* Тепер с. Охматів Жашківського р-ну Черкаської обл.

що козаки готові до бою за трьома рядами саней і бруствером, складеним із трупів заглиблих. Знову розпочався бій, однак усі зусилля Потоцького виявилися даремними через той страшний захисний вал. Марно жертвував він для перемоги своєю найкращою піхотою. Виснажені втомою, спустошені після двадцятигодинного смертельного бою, обидва війська знеможено відступили, лишаючи на бранному полі п'ятнадцять тисяч трупів. Ще дотепер показують місце тієї кривавої сутички, яке козаки називають *дрижачим полем.*

Незважаючи на союз із царем, важко довелося б Україні в її змаганні з татарами і поляками, якби несподівано новий спільник не поклав на терези вагу своєї шпаги. 1654 року Христина зреклася шведського трону, призначивши спадкоємцем Карла Густава, відважного принца, що палко бажав наслідувати подвиги Густава Адольфа. У нього була найкраща армія в Європі, у доброму стані фінанси, досвідчені воєначальники. Сам він виявив військовий талант у Тридцятирічній війні. Скориставшись наймізернішим приводом, оголосив війну Польщі. Олексій Михайлович скаржився, що в дипломатичному листуванні немовби опустили кілька його титулів, а Карл Густав узявся за зброю тому, що польська канцелярія вжила лише двічі, а не тричі, як цього вимагав етикет, після його титулів слово «et cxtera»*. Не приймаючи вибачення за такий замах на свою гідність, він вступив у Польщу на чолі 50-тисячного війська досвідчених воїнів, розбив коронне військо і, знищуючи все на своєму шляху, примусив відчинити перед собою браму Варшави.

Польські протестанти, переслідувані іновірці, магнати, які заздрили фаворитам короля Яна Казимира, усюди зустрічали його як визволителя. За кілька тижнів йому належала половина королівства. Ян Казимир утік до Німеччини, а його переможцеві зусібіч пропонували корону.

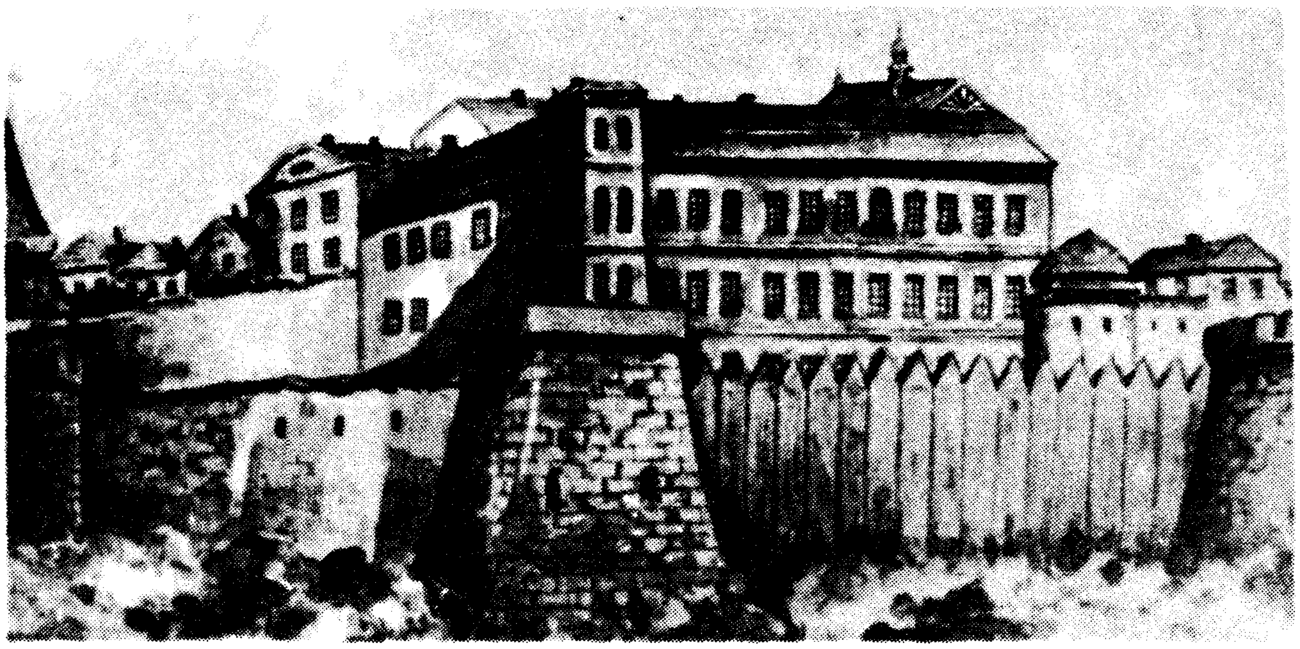
* Дослівно і т. д., і т. п. *(лат.)*.

Вже кілька років перед тим Хмельницький налагодив стосунки зі Швецією і підштовхував її до того, щоб вона напала на Польщу, скориставшись із безладдя у тому краї, і відібрала в неї кілька провінцій. Кажуть навіть, що пропонувався план поділу території Речі Посполитої поміж союзниками-сусідами. Карл Густав не оминув пропозиції, яку Христина зустріла без особливого ентузіазму, і скоро погодився на союз із козаками. У той час, як шведи вторглися у Польщу з півночі, Хмельницький, позбувшись коронного війська, попрямував у її південні провінції, які сподівався приєднати до України. Майже підійшовши до Львова, натрапив на рештки шляхетського війська під орудою Потоцького і вщент розбив його. Врятувавшись від козаків, польський гетьман не мав іншого виходу, як визнати себе підданим Карла Густава.

Простуючи українськими провінціями, гетьман повсюдно вимагав од мешканців присяги на вірність цареві — своєму новому покровителеві, та водночас дарував їм привілеї Запорізького війська, закликав брати зброю для захисту православної віри і набирав у козацтво. Генерал московитів зауважив, що Хмельницький більше чинить для себе, ніж для царя, і від того неприязнь між двома полководцями з кожним днем зростала. Вона спалахнула під Львовом, обложеним їхніми військами. Змушені відчинити браму і визнати своїм покровителем Олексія Михайловича, магістратори міста відповіли: «Ми поклалися на вашу волю і добре знаємо, що не маємо звідкіля чекати порятунку, але нашим благодійником був Ян Казимир, ми присягали йому і якщо тепер присягнемо на вірність іншому господареві, втратимо вашу повагу і самі себе не поважатимемо». Слова, за які генерал московитів хотів покарати як за спробу бунту, сподобалися козацьким полковникам і один з них, Тетеря*, що мав певну освіту, звернувся до урядни-

---

* Тетеря Павло Іванович (Моржковський) — полковий писар, з 1653 р.— переяславський полковник, у 1663—1665 рр.— гетьман Правобережної України.

Низький замок у Львові. Кінець XIX ст. Акварель. Автор Францішек Ковалишин

ків латиною: «Sitis constantes et generosi»*. Хмельницький повівся з ними дуже ввічливо і стиха натякнув, що готовий зняти облогу, якщо місто сплатить контрибуцію. Пропозиція була відразу ж прийнята і козаки в домовлений день відступили, пройшовши бойовими порядками перед захисними валами, немовби вшановуючи таким чином постійність його мешканців. Обурений воєначальник московитів мав надто мало війська, щоб самому штурмувати добре укріплене місто і незабаром також зняв облогу.

Хмельницький ще стояв з військом під Львовом, коли прибув гонець від Яна Казимира. Перебуваючи в Сілезії, позбавлений володіння, король не тратив надії і пробував посіяти розбрат поміж своїми ворогами. Він доручив князеві Любомирському дві доволі протилежні місії: підкупити гетьмана пишними обіцянками та відмовити його від союзу з Москвою і підбурити хана, щоб той кинув усе своє військо на Україну. Хмельницький уважно вислухав посла, а потім, стиха порозмовлявши із своїми полковниками, вернувся до князя і сказав: «Гарні ваші пропозиції! Чи ми їх прий-

* «Постійне і благородне місто» (*лат.*).

мемо? Послухайте невелику історію. Жив колись у нашім краї дуже сильний і заможний чоловік, якому в усьому таланило. Мав він приручену гадюку — дуже сумирну і незлостиву. Щодня служниця клала біля її нори миску з молоком. Гадюка виповзала і пила молоко. Якогось дня господарів син тримав свою мисочку з молоком, гадюка виповзла з нори і хотіла його скуштувати. Хлопчина вдарив гадюку ложкою, вона його вкусила. Надійшов батько, узяв сокиру і, хоча гадюка сховалася у нору, відрубав їй кінчик хвоста. Дитина померла, а гадюка тихо сиділа у своїй норі. Але батько позбувся свого майна, поздихали його отари, зачахли поля пшениці, відлетіли бджолині рої. Занепокоєний чоловік звернувся до ворожбита, а той сказав: «Усім своїм багатством ти завдячував гадюці. Ви були союзниками. Вона брала на себе усе те лихо, що спадало на твою оселю, а тепер це лихо звалилося на тебе одного». Нещасний хотів помиритися і поніс гадюці молоко. «Ласкава гадюко,— мовив він,— вийди зі своєї нори, будем друзями, як колись».— «Даремні твої слова,— відповіла гадюка,— коли я згадую про свій хвіст, а ти про свого сина, знову спалахує гнів. Вистачить того, щоб ти жив сам по собі, а я — у своїй норі; при потребі ми ще зможемо одне одному допомогти...» Колись, пане посол, поляки жили у злагоді з козаками і не мали на що нарікати. Король ішов на війну, козаки поспішали йому на допомогу, і вони разом верталися з переможною піснею. Але діти короля, маю на увазі панів, почали ображати козаків, позбавляти їх вольностей, давати їм стусани. Козаки їх вкусили. Багато полягло козаків і панів. Тепер, коли обидва народи згадують про те лихо, якого собі взаємно завдали, їх охоплює гнів, і якщо навіть інколи доходять до злагоди, то незабаром знову спалахує війна. Найрозумніше буде, якщо Польща відмовиться від української землі і залишить її козакам, а вони, як та гадюка, спокійно сидітимуть у своїй норі і не допустять злодія у королівство... Та я добре знаю, якщо б навіть лишилося сто шляхтичів у Польщі, вони ніколи не відмовляться од своїх домагань. І я також знаю,

що поки козаки тримають у руках зброю, вони ні на йоту не поступляться своїми вимогами. А на цьому, приятелю, лишаюся вашим слугою».

Не знайшовши відповіді на цю апологію, Любомирський доволі довго мовчав, а потім витягнув із кишені сувій і невеликий пакунок, перев'язаний печаткою, мовив до гетьмана: «Її королівська світлість знала, що я вас побачу, і доручила мені цього листа, а з ним і коштовності для дружини вашої величності. Не знаю, чи вона тут, при війську, та я хотів би сповнити свою місію і вручаю їх у ваші руки». Хмельницький прочитав листа, зронив сльозу і вигукнув: «О Господи всемогутній! Що я напроти тебе! Мерзенний хроб! Завдяки твоїй ласці славна польська королева власноруч пише до моєї Ганни, прохаючи бути її покровителькою передо мною. Ти все зробив, мій Боже, щоб славилося твоє ім'я на віки вічні!» Після такого побожного вияву почуттів старий гетьман знову сказав: «Королева вимагає від мене неможливого. Я не можу розірвати своїх угод із московитами та шведами. Але з тих провінцій, що повинні вернутися до козаків, я готовий відступити Люблінське та Белзьке воєводства, Волинь і Червону Русь, де гадав перезимувати. А собі залишу тільки Ярославську округу. Хай король вертається, порозмовляє із союзниками і з часом усе влаштується. Щодо мене, то я схильний укласти мир за умови, що король та Річ Посполита визнають нашу незалежність так, як іспанський король тільки-но визнав незалежність Голландії. А тепер — до столу!».

Я схильний гадати, що Хмельницький щиро пропонував мир Польщі. Гордість, яка була задоволена приниженням його колишніх володарів, змінилася почуттям великодушності, властивої його натурі. Однак слід зауважити, що обіцяне ним йому не належало. Люблін потрапив у руки московитів, а Волинь та Червона Русь ще не були здобуті. Незадовго він говоритиме зовсім інше. Повернувшись на Україну, написав цареві вітання з перемогою його війська, прохаючи для себе всі руські провінції, які, проте, нале-

жали до московської монархії так само, як і вся територія Запорізького війська. Водночас він дізнався про місію Любомирського до татарського хана і відверто сказав іншому послові короля, що більше не вірить словам князя — покірного у злигоднях і зверхнього у тому разі, коли фортуна йому посміхається.

1656 року Польща, здавалось, віднайшла свою колишню силу. Насильства шведів, образа католицької релігії, зневажливе ставлення до польської шляхти та її законів викликали загальне обурення. Нація, яка дуже скоро визнала чужоземного правителя, не з меншим поспіхом виступила проти нього, відчувши себе покривдженою. Повсюдно організовували опір, усюди народ із великим піднесенням брався за зброю, щоб захистити свою незалежність. Чарнецький здобув важливу перемогу над шведами і Ян Казимир вернувся до Польщі; Карл Густав змушений був покинути Варшаву і відступив до бранденбурзького курфюрста, колишнього польського васала, а тепер їхнього ворога.

Із найповажніших помилок шведського короля слід вважати безцеремонність стосовно царя. Взагалі вони стали суперниками через володіння балтійськими землями. Спритно скориставшись цим непорозумінням, Як Казимир у вересні 1656 року уклав із московитами угоду, за якою Річ Посполита зобов'язувалася після смерті свого короля покликати на трон Олексія Михайловича, а той обіцяв боронити її від шведів. За свідченням українських літописців, у секретному параграфі того договору говорилося, що цар поверне Польщі Україну і зобов'язується погамувати козаків. Це безпідставне твердження само себе заперечує. Мабуть, воно було викликане тривогою козаків, що цар відмовився допустити їхніх уповноважених на переговори у Вільні.

Та й сам гетьман почувався жертвою. Він знав: якщо Олексій Михайлович коли-небудь стане королем Польщі й пануватиме відповідно до польської конституції, то, як і його попередники, буде змушений дати шляхті повну владу. Боявся, що напередодні виборів цар покине козаків на їх-

ніх гнобителів, щоб здобути собі більшість голосів у сеймі. Крім того, розповсюдження волелюбних ідей, породжених успіхами русинів, тривожило і Німеччину. Для їх вгамування імператор висловлював готовність вислати військо. І врешті, нові союзники Польщі — кримський хан та султан — постійно загрожували Україні вторгненням. Терплячи фізичні та душевні муки, гетьман впадав у глибоку меланхолію, і кажуть, що саме, в той час він склав жалісну пісню, що досі не втрачає популярності і йому приписується. У цій пісні Хмельницький уподоблює себе чайці, котру переслідують шуліки, пробуючи відібрати її чаєнят.

Та не був він людиною, яка впадає у відчай. Змушений згоджуватися на союзників, гетьман уклав 26 вересня 1656 року мирну угоду з Ракоці, за якою Польща мала бути поділеною між трансільванським князем, шведським королем і бранденбурзьким курфюрстом. До Швеції повинні були відійти королівська частина Польщі, Лівонія, Гданськ і приморські землі; Пруссія — до бранденбурзького курфюрства; Мазовія, частина Литви і Червона Русь — до Ракоці. Для себе Хмельницький вимагав усі інші українські провінції. Бачимо, що Хмельницький дуже погано дотримувався тієї статті договору з царем, яка забороняла козакам налагоджувати стосунки з чужоземними правителями. Від перших днів 1657 року Ракоці, підтриманий 12 тисячами козаків, вступив до Кракова, зайнятого шведами, і дістав присягу од його мешканців. Та незабаром, зазнавши поразки під Замостям і відчуваючи загрозу з боку царя, котрий уже вважав Польщу своєю вотчиною і хотів зберегти її цілість, на яку зазіхали татари і самі поляки, трансільванський князь переконався, що найкраще королівство — твій власний табір. Але і його незабаром важко буде боронити, бо нестримна анархія солдатів, які жили тільки грабунками, повсюдно піднімала проти нього місцеве населення.

Хмельницький перебував на Україні, провадив розмови з претендентами на польський трон, постійно шукав союзників і, незважаючи на недугу, нічого не опускав, готуючи

себе до непередбаченого. У квітні 1657 року прийняв нове посольство од Яна Казимира. Тепер в основу договору повноважний польський посол Беньовський клав визнання незалежності України та її повне відокремлення од Речі Посполитої. Від Хмельницького вимагалося лише надіслати додаткове козацьке військо для підтримки короля і відмовитися від союзу із Швецією та Ракоці. За цим договором, підписаним у червні того ж року, а згодом підтвердженим іншим мирним договором із союзниками Польщі татарами, кордони України встановлювалися майже такими, як і в угоді, за якою Хмельницький визнав покровительство царя. Таким чином, він не покидав свого нового суверена, а якщо навіть вів переговори без його згоди і всупереч його забороні, то в усякому разі не ображав його монарших прав. В одній з розмов із гетьманом Беньовський спробував відмовити його від Московії. «Чому,— запитав він,— ви не відмовитесь від покровительства царя? Повірте мені, що ніколи він не пануватиме в Польщі. Укладімо краще наш спільний союз — поляки і козаки — як колишні спільники, як вільні з вільними».— «Я стою однією ногою у могилі,— відповів йому Хмельницький,— і не зламаю своєї присяги цареві. Який хосен королю та Речі Посполитій з такого немічного старого, як я? Якщо цей юнак,— показав на свого останнього сина Юрія,— колись стане гетьманом, ніщо не завадить йому послужити «королю». Під час тих переговорів Ракоці попросив нової допомоги. Твердячи польським послам, що козаки з війська Ракоці є добровольцями і найнялися без його згоди, Хмельницький скликав військо і послав Юрія на чолі доволі великого загону на з'єднання з королівськими послами; та кажуть, що Юрій мав наказ правувати не так швидко і чекати, поки сама доля не вирішить суперечки між трансільванським князем та коронним гетьманом. Вона не примусила себе довго чекати. Покинений козаками, переслідуваний Чарнецьким Ракоці ганебно капітулював і вернувся у свій край.

Уже кілька місяців сили Хмельницького більше не від-

повідали жвавості його мислі. Тривога, що пожирала гетьмана, ще більше ускладнювала його становище. Усі чигиринці помітили його прогресуючу недугу. І так, немовби не було десяти виснажливих військових походів, усіляких прикрощів та великої утоми від керівництва військом, що могли б підточити найміцніший організм, стали розповсюджуватись чутки про його отруєння. Казали, що якось на Україну прибув польський шляхтич просити руки однієї з гетьманських дочок. Він подарував Хмельницькому кілька сулійок горілки і, припрошуючи його почастуватися, налив у чарку повільнодіючу отруту. У той час усі вірили в повільнодіючі отрути. Думка про злочин в очах більшості людей підтверджувалася тим фактом, що той поляк більше не показувався. Хоча гетьман і був виснажений недугою, однак з не меншою старанністю стежив за ходом складних переговорів. Недуга так швидко прогресувала, що вже можна було передбачити близьку і неминучу розв'язку, а тут до Чигирина прибули царські посли на чолі з Бутурліним, який товаришував Хмельницькому в його останньому бойовому поході.

Вони прибули від імені свого монарха, щоб дістати від гетьмана пояснення його вчинків і дорікали йому за договори із Швецією та Ракоці, які він уклав всупереч існуючій обіцянці. Московити ще нічого не знали про його останні стосунки з Польщею. Хмельницький запевнив їх у своїй відданості, пояснив усе воєнними потребами та політичними міркуваннями, а далі, несподівано перервавши втомлюючу для себе розмову, запросив послів до обіднього столу *покуштувати те, що Бог дав*. Більше з ними не побачився.

Тверезо розсудивши, що йому лишається жити недовго, Хмельницький хотів зужити решту своїх сил для прощання із своїми співвітчизниками. На 6 серпня скликав велику раду Запорізького війська. Вийшов перед неї, підтримуваний двома старшинами. Був надто кволий, щоб самому ступати. За звичаєм, зняв шапку і мовив схвильованим голосом: «Братове, час і недуга кваплять мене. Не буду повторювати

вам те, що добре знаєте,— лихоліття та нещастя, які витерпів руський люд під польською шляхтою, і страждання нашої православної церкви переслідуваної папістами. Господь врешті простягнув над нами свою заступницьку руку, як зробив це колись над ізраїльтянами в Єгипті. Ми знову воздвигли наші вівтарі і скинули ганебне ярмо, та скільки це коштувало нам крові — самі добре знаєте. Цілих десять років я посвятив служінню батьківщині, не шкодуючи ні здоров'я, ні життя свого. Волею всемогутнього Бога недуга і старість звалили мене. Тепер я немічний, помираю і лишаю вас, мої братове, вашій долі. Дякую вам усім, дорогі братове, за ту честь, яку мені виявили, обравши своїм гетьманом, за вашу вірність та слухняність. Дякую за вашу мужність у тридцяти чотирьох битвах з поляками, уграми, волохами і татарами, а ще дякую особливо за ту згоду і братерський союз, які підтримували нас у тяжкі дні. Повертаю вам булаву, бунчук, знамено, печатки — символи моєї влади. Виберіть собі іншого гетьмана, а мені, братове, вибачте по-християнськи, якщо слабкістю своєї людської натури когось з-поміж вас образив».

Гартовані в жорстоких битвах старі козаки нічого не відповідали, а лише ридали. Хмельницький теж розплакався, але, великим зусиллям узявши себе в руки, продовжив: «Шкодую, братове, що не міг завершити всі війни так, як би мені цього хотілося. Тішив себе надією, що назавжди забезпечу вам свободу та незалежність, звільню усі землі руські. Господь інакше розпорядився. Я не зміг до кінця виконати свого задуму і помираю стурбованим вашим майбутнім. Не знаю, що станеться після моєї смерті, але благаю вас, поки ще живу, вільно виберіть собі гетьмана. Як знатиму ваш вибір, помру із спокійним серцем». А що ніхто не наважувався відповісти йому, він повів далі: «Маєте досвідчених і тямущих людей». Назвав кількох полковників (з подивом зазначили, що серед них не було Богуна) і віддав перевагу Виговському. «Він мій соратник уже десять років, *знає усю політику* і може бути дуже корисний військові»,— мовив.

«Ні! Ні! — тисячоголосо гримнули голоси.— За добре служіння війську Запорізькому, за пролиту кров, за мужність твою і розум, котрий визволив нас, прославив на цілий світ, зробивши нас вільним народом, хочемо славити тебе і після твоєї кончини. Не хочемо іншого гетьмана, окрім твого сина Юрія».

Самі полковники, запропоновані Хмельницьким, якнайскоріше хотіли голосувати за його сина. «Я схвильований вашою любов'ю, братове,— сказав старий чоловік,— вдячний вам за неї. Та мій син — шістнадцятирічне дитя. Як зможе бути вашим гетьманом у такий тривожний час? Вам потрібна досвідчена людина. А моєму синові будьте добрими порадниками, так виявите свою вдячність».

«Ми дамо йому добрих порадників,— пообіцяли козаки.— Хочемо мати над собою Хмельницького. Будемо любити його, тебе згадуючи і благословляючи, батечку наш!»

Довго він опирався, а далі, зборений настійністю козаків, покликав свого сина і вручив йому булаву. «Не гонорися, мій сину,— промовив до нього,— шануй старших, будь привітний з товаришами. Не ліпись до багатих і не зневажай убогих. Май рівну любов до всіх. Тримай в серці боязнь перед Богом і так, як я, будь вірний своїй присязі. Якщо ж зламаєш її, зло станеться людям і лихо впаде на твою власну голову. А ви, мої друзі, підтримуйте його своїми порадами і живіть як брати». Мовлячи ці слова, знепритомнів. Його понесли знесиленого в домівку. Ще кілька днів він слабнув. Одержавши останні таїнства від чернігівського архієпископа, розпорядився про свій похорон. «Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині,— прохав він,— те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботові, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров'ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум'я, що звільнило Україну». 15 серпня 1657* року гар-

---

* Б. Хмельницький помер 6 серпня 1657 р. за ст. ст., що відповідає 16, а не 15 серпня 1657 р. за новим стилем.

мати і жалобні дзвони Чигирина сповістили козаків про смерть їхнього гетьмана.

Народи люблять знаходити в обраних ними вождях доблесті та вади свого власного характеру. Богдан Хмельницький був немовби завершеним типом козака: відважний, лукавий і завзятий, із вродженим хистом войовника. Його нестримність — справжня чи вдавана — не завдавали йому шкоди в очах руського люду, так са́мо як французів не шокували зальоти Генріха IV. Небагато знаходимо таких абсолютних правителів, і жоден так уважно не дотримувався звичаїв свого краю. У межах Запорізького війська він, здавалось, був лише покірним виконавцем рішень їхньої ради. Вся сила його влади полягала в переконанні козаків у його непорушній відданості їхнім інтересам. Його властолюбство походило, правду кажучи, від патріотизму чи, радше, від абсолютної відданості тій дивній спільності, яка звалася Запорізьким військом. Його установи були єдиними зрозумілими йому інституціями, і план, що він його постійно втілював, полягав у створенні не нації, а козацьких полків, кожен з яких мав під своєю орудою певну кількість підлеглих; при потребі вони самі могли б стати козаками. Він хотів заснувати шляхту, подібну до польської, але вона мала бути не такою жорстокою і доступною усім людям доброї волі. Що ж до піднесення селян до рівня козаків, то такої думки ніколи не мав, хоча довкола себе її збуджував, так що навіть Німеччина, якій чужі слов'янські звичаї, поважно цим занепокоїлася. Надто слабий, щоб самому завоювати свою незалежність, мусив годитися на принагідних спільників, шукаючи, однак, таких, що не могли б ним правити. Ми бачили, що лише в надзвичайній скруті він змирився із покровительством царя, та виглядає, що вже незадовго каявся у вчиненому. Вельми скромними засобами, із союзниками, яким завжди видавався підозрілим і котрі кидали його так само легко, як він сам їх залишав, Хмельницький зумів протягом десяти років втримати Україну вільною од будь-якого чужоземного гніту. Можливо, зумів

би зміцнити основи її незалежності, якщо б дійшов до влади більш молодим або ж передав її не менш досвідченому керівникові від себе. Помер у розпачі за майбутнє своєї батьківщини, передбачаючи, що його син Юрій не зможе продовжити його діло. Якщо б Хмельницький жив у часи такого короля, як Стефан Баторій, то, безперечно, допоміг би йому здійснити реформу абсурдного устрою Польщі і замінити фатальну анархічну аристократію краю сильною монархією.

На жаль, зустрічав на своїй дорозі тільки малорішучих і легкодухих правителів, які бачили лише бунтівника в тій людині, що могла стати корисним знаряддям для звершення їхніх задумів. Обережно повівшись з Польщею, яка два рази була під його ногами, Хмельницький, однак, завдав їй найбільш відчутного удару, відібравши Україну, і, так би мовити, звіривши московитам таємницю вразливості Речі Посполитої. У день гніву він приготував її поділ.

ЗМІСТ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Боплан Гийом Левассер де
ОПИСАНИЕ УКРАИНЫ

Мериме Проспер
УКРАИНСКИЕ КАЗАКИ
И ИХ ПОСЛЕДНИЕ ГЕТМАНЫ
БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ

Перевод с французского, предисловие и примечания
Кравца Яремы Ивановича

Львов, «Камэняр»
(На украинском языке)

Художник *І. П. Плесканко*
Художній редактор *В. І. Сава*
Технічний редактор *В. І. Франчук*
Коректори *М. І. Ткач, Є. Ф. Русин*

ИБ № 2069

Здано на складання 21.05.90
Підписано до друку 03.09.90
Формат $70 \times 100^1/_{32}$. Папір офсетн. № 1
Гарнітура таймс. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 12,35
Умов. фарбовідб. 12,84. Обл.-вид. арк. 14,35
Тираж 65000 пр Замовлення 645-0
Ціна 4 крб. 40 к.
Видавництво «Каменяр». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, Зелена, 20

Боплан, Гійом Левассер де.

Б81 Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П. Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця.— Львів: Каменяр, 1990.— 301 с.: іл.

ISBN 5-7745-0300-3: 4 крб. 40 к., 65000 пр.

Твори, що ввійшли до книги,— визначне явище у світовій україністиці. Праця Боплана, французького інженера XVII ст., тривалий час була єдиним, найавторитетнішим джерелом пізнання героїчної історії запорізького козацтва, звичаїв українців, флори та фауни краю. Пропоновані твори П. Меріме — унікальне свідчення українознавчих зацікавлень класика французької літератури. У них письменник виступає як сумлінний науковець, психолог, історик.

Б $\frac{4703010100-043}{М214(04)-90}$ БЗ-12-2-90 ББК 84.4Фр+63.3(2Ук)